



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

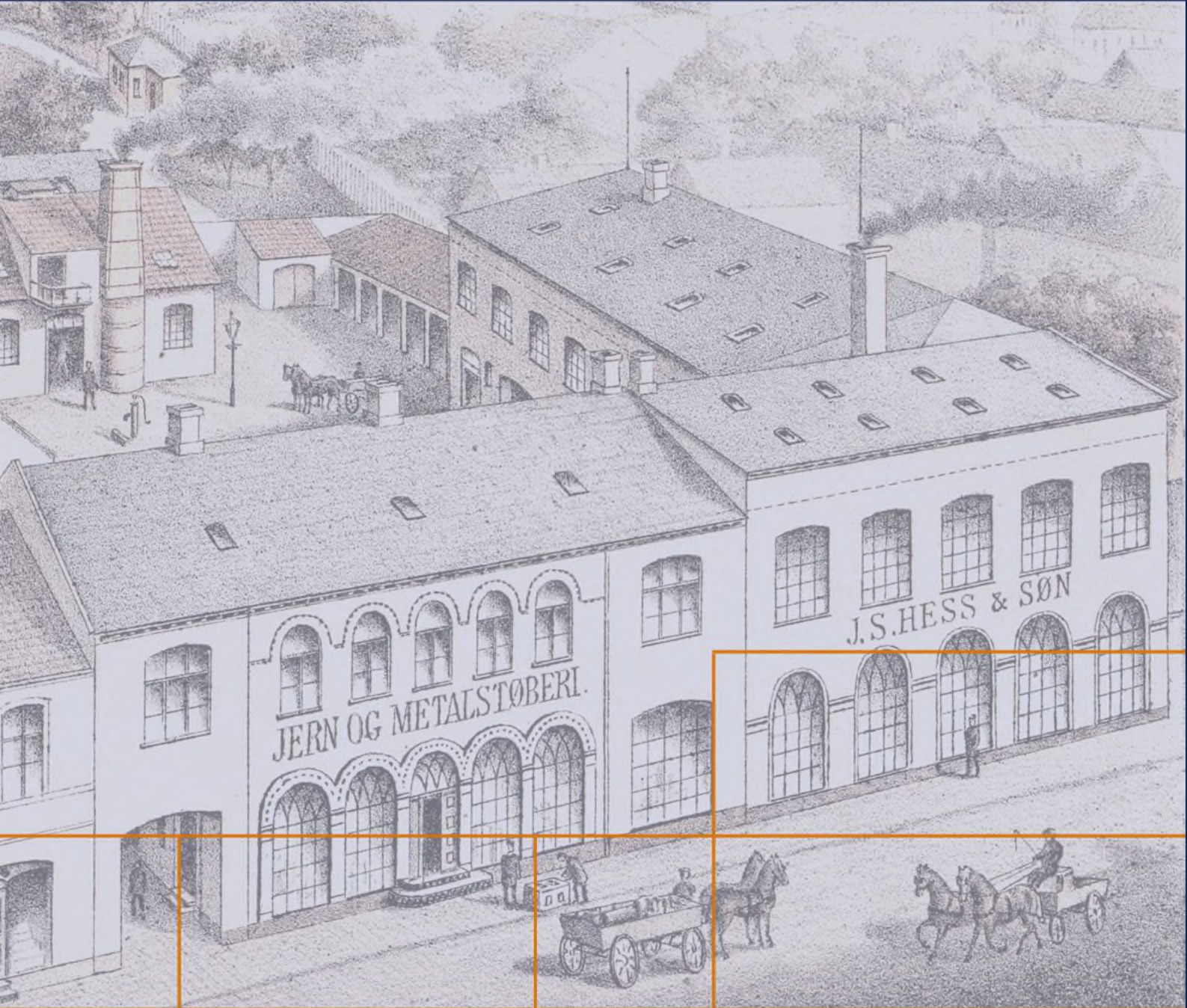
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



RIGSARKIVET

Erhvervshistorisk Årbog



2020:1-2

tema

MINDEORD

JØRGEN FINK

* 14. MAJ 1947 † 8. SEPTEMBER 2020

AF HANS SCHULTZ HANSEN OG KENN TARBENSEN

Tidligere seniorforsker ved Erhvervsarkivet, dr.phil. Jørgen Fink afgik ved døden 8. september 2020 efter længere tids sygdom. Rigsarkivets forskningsleder, seniorforsker, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Rigsarkivet Aabenraa, og seniorforsker, ph.d. Kenn Tarbensen, Rigsarkivet Viborg, har skrevet dette mindeord til hans ære.

Jørgen Fink 1947-2020

Tidligere arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet i Aarhus, dr.phil. Jørgen Troelssøn Fink, er afgået ved døden efter længere tid med svær sygdom. Med Jørgen Finks bortgang har det erhvervshistoriske miljø i Danmark mistet en af de pionerer, der fra 1960'erne og frem formåede at udvikle erhvervshistorien – der hidtil havde udfoldet sig mest som en jubilæumsskriftskultur – til en professionel faglig disciplin. ”Erhvervshistorisk Årbog” har samtidig mistet en ankermand, som til kort før sin død ydede redaktionen en altid god og hjælpsom støtte.

Som mellemnavnet antyder, var Jørgen Fink søn af professor og generalkonsul Troels Fink, og han voksede op i Aarhus og Flensborg. Efter sin studentereksamen fra Aarhus Katedralskole i 1965 begyndte Jørgen Fink at læse historie ved Historisk Institut, hvor faderen var professor indtil han i 1959 blev generalkonsul i Flensborg. Han fulgte i faderens fodspor og blev uddannet som historiker. Jørgen Fink blev cand.mag. i 1971 i historie og latin (bifag). Jørgen Finks hu stod utvivlsomt til universitetsverden, men tiden var hård med løse ansættelser. Efter kandidateksamen var han bl.a. seniorstipendiat og adjunkt- og lektorvikar. Ansættelsesstop ved universitetet gjorde, at Jørgen Fink i 1985 blev ansat som arkivar ved Erhvervsarkivet på Vester Allé i Aarhus.

Ved Erhvervsarkivet satte Jørgen Fink stærke aftryk på arkivets økonomisk- og socialhistoriske forskning med disputatsen ”Middelstand i klemme? Studier i danske håndværkeres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920” fra 1988. I 1992 fulgte ”Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840-1940”, der var et led i Stationsbyprojektet, hvortil han var tilknyttet. I 1996 udgav han ”DA i Danmark 1956-1996”, og med bogen ”Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-20” fra 2000 bevægede han sig i retning af den politiske historie. Sideløbende med sine bøger leverede Jørgen Fink bidrag til Erhvervshistorisk Årbog og til de antologier om erhvervshistorie og Aarhus bys lokalhistorie, som arkivets forskere flittigt udgav.

I 2003 blev Jørgen Fink leder af Center for Erhvervshistorie ved Aarhus Universitet, der blev oprettet og drevet i et samarbejde mellem universitetet og Erhvervsarkivet. Formelt blev Jørgen Fink ansat som lektor ved Institut for Historie og Områdestudier, men bevarede tillige stillingen som seniorforsker ved Erhvervsarkivet. Trods sin sparsomme bemanning – Jørgen Fink var eneste fastansatte medarbejder – lykkedes det ifølge en evaluering fra 2008 centret at opnå betydelige resultater inden for forskning, koordinering af forskning, forskeruddannelse, undervisning og internationalt samarbejde. Det lykkedes da også at få centrets bevilling forlænget.

Som centerleder drejedes Jørgen Finks forskningsinteresser mere i teoretisk retning, og der fulgte en række længere artikler i Erhvervshistorisk Årbog om teori, metode og teknik i erhvervshistorien, om ”cykel og bølge” – dvs. de forskellige cykliske bevægelser med særlig henblik på de kondrafftiske bølger, om markedet og om vækst og konjunktur.

I 2013 blev centret lukket, og Jørgen Fink gik på pension, hvor han med dyb bekymring og afstandtagen fulgte nedskæringer i Erhvervsarkivets ressourcer og arkivets flytning til Viborg. Han fortsatte sin forskning, og i 2019 kunne han om kap med tiltagende sygdom udgive bogen ”Vækstspiral og vækstregime. En materiel teori om økonomisk udvikling”.

Jørgen Fink præsenterede sin sidste bog ”Vækstspiral og vækstregime. En materiel teori om økonomisk udvikling” ved et forlagsarrangement på Det Kongelige Bibliotek i Aarhus 2. maj 2019. Foto: Kenn Tarbensen.



Jørgen Fink leverede som arkivar og centerleder en omfattende og solid videnskabelig produktion, som vil holde hans navn i erindring mange årtier frem i tiden blandt danske erhvervshistorikere. I Rigsarkivet huskes han endvidere som den første formand for Statens Arkivers rådgivende forskningsudvalg 1997-2001. Hans kolleger fra Erhvervsarkivet og blandt Rigsarkivets forskere mindes ham tillige som et behagelig og beskedent menneske med lune.

Jørgen Fink blev bisat fra Aarhus Domkirke den 26. september 2020.

Æret været Jørgen Finks minde.

Temanummer: Erhverv og den lille bys modernitet

AF MIKKEL THELLE OG KENN TARBENSEN

Dette nummer af Erhvervshistorisk Årbog er et temanummer, der er blevet til i et samarbejde mellem Dansk Center for Byhistorie og Rigsarkivet. Temaet er ”Erhverv og den lille bys modernitet”. Samarbejdet er inspireret af seminaret ”Den lille bys historie 1850-2000”, der blev afholdt 23. januar 2020 i Den Gamle By i Aarhus. Foredragene her viste det frugtbare i at anskue mindre byers udvikling i et modernitetsperspektiv, herunder et grundigt blik på betydningen af erhverv i bred forstand. Både købstæder, stationsbyer og andre mellemstore byer er de mest typiske i vores historie, men på flere måder også oversete. Her giver redaktørerne først en lille introduktion.

Indledning

Forståelsen af, hvad der kvalificerer som en by er meget tæt knyttet til størrelse. Et beboet område på 200 indbyggere med mindre end 200 meter mellem bygningerne. Det er den administrative definition på en bymæssig bebyggelse herhjemme. Internationalt er f.eks. definitionen i USA mellem 1500 og 50.000 indbyggere i de mindste byer, mens japansk lov definerer en by som en tæt bosættelse over 50.000 indbyggere.

Nu er der andre parametre for definition af byer – privilegier, institutioner eller militær tilstedeværelse kan også spille en rolle. Der er også andre typer bebyggelse end byer, som landsbyer, flækker eller ladepladser. Kategorien ”by” er ikke tilstrækkelig for vores forståelse af det urbane, og som vi kan se opstår problemerne jo længere ned vi kommer i størrelse. Vi har godt 1400 danske byområder, og 33 af dem har over 20.000 indbyggere. Men befolkningstal mellem 1000 og 20.000 indbyggere kan på den måde siges at være meget typiske for den danske by. Det er det i øvrigt også for de øvrige, skandinaviske lande, der i modsætning til Danmark – i al fald siden 1864 – har haft større områder at fordele sine bysystemer over. I Sverige har der været analyseret små bytyper som ”köpingen” og ”tätorten”, der ligner købstaden og landsbyen i Danmark, men de store afstande har gjort regionale forskelle på disse bosættelser større end på det danske område. Fælles for de nordiske byer er at moderniseringsprocessen har været tæt sammenvævet med spørgsmålet om byernes, og kommunernes, størrelse, for eksempel omkring de velfærdsreformer der fra 1950’erne omorganiserede de kommunale systemer. Således gennemførtes i Sverige en større reform i 1952, mens Danmarks kommunalreform fra 1970 også fik gennemgribende betydning, blandt andet ved at skabe en nedre grænse for, hvor stor en kommune kan være. Byer som tidligere var adskilte blev samlede, og velfærdsfunktioner som skoler blev omfordelt.

Teknologisk fik jernbanen en gennemgribende betydning ved at samle byerne, men også ved at skabe en koncentration af aktivitet, handel og erhverv i nogle byer på bekostning af andre. Det betød for de store byer, at kvarterer omkring banegårdene ændrede sig og blev transitområder, men for de mindre byer skete der også ændringer. Således opstod en særlig kategori, stationsbyen, der er

Mikkel Thelle, f. 1972, ph.d. i historie fra Københavns Universitet i 2013 og samme år lektor ved Aarhus Universitet og centerleder ved Dansk Center for Byhistorie.

Kenn Tarbensen, f. 1964, ph.d. i historie fra Aarhus Universitet 2001. Siden 1999 arkivar ved Erhvervsarkivet i Aarhus, fra 2001 som seniorforsker, nu ved Rigsarkivet Viborg. Redaktør af Erhvervshistorisk Årbog.

blevet udforsket i nordisk, men særligt i dansk sammenhæng, blandt andet i et større forskningsprojekt i 1980'erne om de danske stationsbyer 1840-1940. Nogle af pionererne i det felt var bl.a. Niels Peter Stilling, Sidsel Eriksen, Jørgen Fink og Mette Thøgersen. Som det bl.a. fremgik af denne forskning var selve begrebet lidt ustabil, fordi de træk man knyttede til stationsbyen, var regionalt bestemte og ikke nødvendigvis forudsatte en station. Blandt disse træk var for eksempel et anderledes handels- og erhvervsliv og en udveksling med oplandet af f.eks. serviceydelser. Delvist inspireret af dette felt er Christian Ringskou aktuelt ved at skrive en ph.d.-afhandling om Ringkøbing og Skjern i denne periode. Et element heri er også netværksanalyse af byernes erhvervsdrivende, og i dette temanummer præsenterer Christian Ringskou dette med Ringkøbing som eksempel.

Men stationsbyerne var ikke den eneste, mindre bykategori, som har tiltrukket sig forskernes interesse. Nogenlunde samtidig som stationsbyforskningen begyndte også en interesse for at se på forstaden som et begreb om efterkrigstidens urbanisering. Egentlig er forstaden en langt ældre betegnelse også i nordisk sammenhæng, men forstadsudviklingen tog særlig fart efter 1945 og de bevægelser i urbanisering, vækst, forbrug, familiemønstre som man så efter 2. Verdenskrig faldt godt sammen med netop dette begreb. Interessen for forstadshistorie var bred og omfattede både universitetshistorikere og museumsforskere, såvel som lokalhistorikere, og der kom i perioden flere forstadsmuseer. Definitionen er dog stadig i dag kompliceret, for eksempel fordi planlagte forstæder med almennyttige boligbyggerier adskiller sig fra landsbyer, der tilfældigvis ligger op ad en større by. Men ikke desto mindre er der i denne forskning meget interessant at sige om de mindre, men meget moderniserede byer. Center for Byhistorie udgav i 2006 bogen "Den Moderne By", hvor temaet tages op. Forskere som Peter Dragsbo, Mette Tapdrup Mortensen og Ena Hvidberg behandlede fænomenet kulturhistorisk, og Poul Sverrild brugte i sin ph.d.-afhandling også den mere internationale "peri-urban" om denne type bymæssighed. Udover forstaden er der en række bymæssige bebyggelser, som vi ikke helt definerer som byer, men som ikke desto mindre kan "opføre sig" som byer på forskellig vis. I 1988 udgav Sverrild bogen "Lysthusbeboerne – en forstad fødes" om den uformelle beboelse af Hvidovre fra 1920'erne, hvor folk flygtede fra bolignøden og slog sig ned ureglementeret, blandt andet i huse af gamle kasser fra Ford-reservedele. Disse bebyggelser, "sprawl" som man ville kalde det i USA, får efterhånden stor betydning for de byer, de vokser op ad eller sammen med. Det er også temaet for Henning Bro, der i dette nummer undersøger, hvordan sommerhusområder blev en selvstændig type af bymæssig bebyggelse, der fra efterkrigstiden og frem fik et kolossalt omfang herhjemme. Henning Bro undersøger også det virksomhedshistoriske element i form af de mange typehusfirmaer, der leverede modulbyggede sommerhuse som var en forudsætning for en hurtig udbygning af sommerhusbyerne.

Institutioner skaber byer som klæder skaber folk. Der har været en lang tradition for at skrive byhistorie gennem at udfolde hospitalers, kasernes og forvaltningers udvikling, og bogen "Renæssancens Befæstede Byer" fra Dansk Center for Byhistorie (2011) er et eksempel på dette. Men her er der også et væld af interessante undersøgelser i de bybiografier, der egentlig udgør størstedelen af dansk byhistorie, og som ikke tilnærmelsesvist vil kunne dækkes i denne korte introduktion, men bl.a. blev Ribes historie udgivet i tre bind redigeret af Søren Bitsch Christensen på byens 1300-års jubilæum i 2010. Men der er også oversigtsværker som for eksempel "Dansk Skolehistorie" færdiggjort 2015, redigeret af Ning de Coninck-Schmidt og Charlotte Appel, fyldt med perspektiver på forholdet mellem by og skole, og en bog som "Velfærdsstatens rødder" af Søren Kolstrup et perspektiv på betydningen af ældreomsorg og fattigbespisning for byudvikling og -politik. Jørgen Mikkelsen har også i vidt omfang beskæftiget sig med dette forhold mellem virksomheder, som her i dette nummer det store kalkbrud ved Faxe, og byers vækst. Det gælder også deres forhold til hinanden, altså bysystemerne, som for eksempel i bogen "Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800" fra 2012. Det interessante ved den mindre by er, at enkelte af

sådanne relationer kan få afgørende betydning, som Helle Gregersen eksempelvis peger på i forhold til Struer i artiklen om B&O-byen i dette nummer. Hun er netop ved dette nummers udgivelse i gang med en ph.d.-afhandling om samspillet mellem en stor virksomhed som Bang & Olufsen, og en mellemstor dansk by som Struer – endnu et tegn på en voksende forskningsmæssig interesse.

Som man kan se af kortlægningen er forskere i gang med at revitalisere spørgsmålet om de mindre – eller i nordisk skala mellemstore - byers moderne historie. Således har også Hanne Schaumburg Sørensen behandlet hele tre sådanne byer, Randers, Grenaa og Ebeltoft og deres relation til kvinders erhverv, under titlen ”Købstadskvinder”. Kvinders rolle og uddannelse i de mindre byer kobles af Karen Andreasen og Anette Rasmussen i en artikel i dette nummer om betydningen af institutioner, her husholdningsskoler, hvor den i Sorø betragtes som den første.

Den aktuelle interesse for forskning i den mindre by begrænser sig ikke kun til denne periode, hvorfor vi også lige har set historiker Simon Rastén fra Nationalmuseet forsvare sin ph.d.-afhandling om den koloniale handelsstation Serampore, der i 1700-tallet var den tredjestørste by under den danske konge. Interessant i denne sammenhæng er, at Rastén knytter sin forskning an til det internationale felt for forskning i ”provincial cities”, der nu også ser en vækst efter at have været overset. Provinsbyen er i dansk sammenhæng faktisk den absolut mest typiske by, da vi af forskellige grunde har et bysystem med en hovedstad, der i størrelse og struktur er meget afvigende. Et solidt opgør med fokus på større virksomheders udvikling i København og andre større byer (Aarhus, Odense og Aalborg) blev foretaget med bogen ”Viljen til Velfærd, Velstand og Vækst. Iværksættere, Entreprenører og Industriherrer i Provinsen” (2018), redigeret af Michael F. Wagner. Her blev i stedet i fem bidrag sat fokus på erhvervsudvikling i mindre byer omkring Limfjorden. I Erhvervshistorisk Årbog har der også i de senere år været flere artikler med fokus på erhvervsliv i de mindre byer, herunder også den politiske baggrund. Det gælder bl.a. Kim Ørsted Iversens bidrag om erhvervsudviklingen i Farsø i (2019, 2) og Børge Møllers beskrivelse om initiativer til bekæmpelse af arbejdsløsheden i Pandrup i 1950-60’erne (2017, 2). Det kan her indskydes, at der også i de ældre trykte udgaver af Erhvervshistorisk Årbog er mange artikler af lokalhistorisk karakter – og at hele rækken af trykte årbøger fra 1949 til 2011 i år er blevet digitaliseret af Slægtsforskernes Bibliotek. En oversigt over alle artiklerne findes i den elektroniske årbog (2016,2).

Den lille by er således på en måde overset, og samtidig genstand for stor opmærksomhed, især i disse og forhåbentlig kommende år. Samtidig med at byer under ti tusind indbyggere (eller hvor man skal sætte grænsen) er langt de mest udbredte i Danmark og Norden, er de oveordnede eller komparative undersøgelser af dem begrænsede. De har en omfattende litteratur i bybiografier og lokalhistoriske artikler, men der er et potentiale i at diskutere dem som del af Danmarks moderne historie, og det er vores håb med dette særnummer at bidrage til en sådan diskussion, herunder med yderligere forskning i erhvervslivets betydning for den lille bys modernitet.

Kalk og byer

Råstofudnyttelse og byudvikling i Faxe-området, især ca. 1850-1900

AF JØRGEN MIKKELSEN

Denne artikel handler både om byhistorie og erhvervshistorie, men hovedvægten ligger på det første, idet hensigten er at belyse hvilken betydning den store ekspansion for kalkbrydningen i Østsjælland i anden halvdel af 1800-tallet fik for den gamle landsby Faxe og den nye bebyggelse Faxe Ladeplads. De to lokaliteter repræsenterer forskellige typer blandt de mange byer, der voksede frem i løbet af 1800-tallet. Artiklen indledes og afsluttes derfor med diskussioner af bytypologi, og inden for denne ramme er der først en redegørelse for hovedlinjerne i historien om udnyttelsen af Faxe-kalken, især i 1800-tallet, og derefter en analyse af befolknings- og erhvervsstrukturerne og den sociale spredning i de to byer i 1880 og 1901.

Bytyper blandt 1800-tallets nye bydannelser

Det store antal nye byer, som opstod i Danmark i anden halvdel af 1800-tallet, er traditionelt gået under fællesbetegnelsen stationsbyer. Der er da også mange eksempler på, at en landsby oplevede en kraftig vækst i befolkningstal i tiden efter, at den blev forsynet med en station, ligesom nogle byer så at sige opstod ud af intet i forbindelse med en jernbaneanlæggelse. Imidlertid er det langt fra alle småbebyggelser med en station, der har udviklet den erhvervsmæssige differentiering og den flerhed af administrative og servicemæssige funktioner, man normalt forbinder med en by. Til gengæld kan man pege på adskillige steder, hvor der opstod en bydannelse i årtierne omkring 1900, uden at der blev etableret en station på stedet. Dette er baggrunden for, at nogle forskere finder udtryk såsom ”de nye byer” og ”rurale byer” mere dækkende, når de skal beskrive, hvad der skete i denne, danmarkshistoriens anden store urbaniseringsbølge.¹

Begrebet ”rurale byer” blev vist nok opfundet af geografen Viggo Hansen, der i en artikel fra 1965 pegede på, at de nye byer med jernbane ofte først fik gang i deres udvikling en del år efter, at stationen var blevet bygget. Det var derfor ikke jernbanen som sådan, der skabte byen, men derimod ”en række voksende behov hos befolkningen” (f.eks. øget efterspørgsel efter ungdomsuddannelser, telegraf- og postbesørgelse, lægehjælp og et større vareudbud tættere på ens bopæl), der ”kom til udløsning” i årene efter ca. 1880, og bebyggelser med jernbanestation havde da alt andet lige bedre forudsætninger for at dække disse behov end andre tætsteder på landet.²

Udtrykket ”rurale byer” er siden bl.a. blevet anvendt af Niels Peter Stilling i afhandlingen *De nye byer*, der blev til som en del af 1980’ernes store forskningsprogram om stationsbyer. I sin analyse af befolkningsstørrelse og -sammensætning samt økonomiske og administrative funktioner i udvalgte byer mellem 1840 og 1940 nåede Stilling frem til en funktionsbaseret opdeling af de nye byer i disse fem kategorier:

Jørgen Mikkelsen, f. 1959. Ph.d. 1996 (afhandling om by-land-relationer på Sjælland 1740-1814), arkivar ved Statens Arkiver/Rigsarkivet siden 1993 og seniorforsker sammesteds siden 2000. Har især forsket i dansk og europæisk byhistorie indtil 1800-tallet, men også skrevet artikler om bl.a. medicinal-, rets-, koloni- og migrationshistorie m.m. Formand for Dansk Komité for Byhistorie siden 2005.

1. Trafikbyer eller jernbanebyer, dvs. byer, hvor en større del af befolkningen var ansat i transportsektoren.
2. Institutionsbyer, hvor f.eks. en eller flere sociale institutioner eller skoler satte et stærkt præg på byen.
3. Industribyer eller produktionscentre – typisk byer med større fabriksanlæg.
4. Oplandsbyer eller handelscentre, dvs. byer, hvor ”det økonomiske og sociale samkvem med de omgivende landbrugsområders befolkning var den væsentligste forudsætning for disse byers eksistens”.
5. Rurale byer – et begreb, som her blev forbeholdt ”de bymæssige bebyggelser, hvor det direkte landbrugserhverv spiller en stor rolle”. Det drejede sig typisk om mindre byer med en station og små virksomheder samt adskillige gårde og husmandssteder.

Stilling argumenterede også for, at de nye byer gennemgik en udvikling fra landsbystadiet via den rurale bys stadium til oplandsstadiet, og at nogle af byerne herfra avancerede til institutions- og industribystadiet, der bl.a. var karakteriseret ved, at et større antal personer arbejdede inden for servicefagene (undervisning, social- og sundhedsvæsen og kontorarbejde m.m.). ”Man kan måske sige, at jo flere af byens indbyggere, der var beskæftiget med immateriel virksomhed, jo højere status og prestige fik stationsbyen”, skrev Stilling, som også bemærkede, at byer på institutions- og industribystadiet gennemgående havde et højere indbyggertal end byer på de lavere stadier.³

Mette Ladegaard Thøgersen har også arbejdet med typologisering i sin ph.d.-afhandling om landdistrikternes urbanisering ca. 1840-1960, hvor hun har analyseret de nye byers opståen, udvikling og karakteristika i Frederiksborg, Vejle og Ringkøbing amter.⁴ Hun er her nået frem til en grundlæggende skelnen mellem oplandsbyer og specialbyer, idet sidstnævnte bliver opdelt i en række undergrupper. Udover industribyer, institutions- og administrationsbyer samt transportbyer drejer det sig om slotsbyer, kystbyer (hvor fiskeriet ofte spillede en stor rolle), fritids- og rekreativebyer, boligbyer (f.eks. byer, der primært bestod af huse til arbejdere på en nært beliggende større virksomhed såsom Kyndbyværket eller Skærbækværket) og forstæder. Ligesom Stilling fandt hun, at oplandsbyerne dominerede i alle de tre amter, men hun påviste også, at adskillige byer kunne indplaceres i to kategorier og nogle endda i 3-4.⁵

Hvis Thøgersen havde inddraget Præstø Amt, ville de to byer, som bliver behandlet i denne artikel, Faxe og Faxe Ladeplads, også have været indplaceret i flere kategorier. Faxe, der kendes fra 1280, har altid været den vigtigste bebyggelse i sognet af samme navn, og som hjemsted for tinget i Fakse Herred⁶ må landsbyen gennem århundreder have haft en vigtig centralstedsfunktion for de omgivende sogne.⁷ Faxe var også en af de nye byer, som tidligst udviklede sig til en oplandsby, hvis man følger Stillings og Thøgersens terminologi. Et opslag i kapitlet om Præstø Amt i *Trap Danmarks* 2. udgave fra 1872 viser således, at Faxe da havde kirke, præstegård, kapellanbolig, skole, kro med handelsprivilegium, jernstøberi, bageri, boghandel, fem købmandshandler, lægebolig og – hvad der er mest bemærkelsesværdigt – et bogtrykkeri, hvorfra der tre gange ugentligt udgik en lokal avis.⁸ Hertil kommer, at Faxe og omegn fik sin egen sparekasse i 1869. Efter Stillings opfattelse var Faxe også en af de første nye byer, der betrådte institutions- og industribystadiet, men dette skyldtes dog ikke blot de mange handels- og servicefunktioner, men især den markante udvikling, som byen gennemgik som kalkproducent i de sidste årtier af 1800-tallet. Den betød, at 40 % af beboerne i 1890 var beskæftiget inden for industri og håndværk, hvad der var usædvanligt meget for nye byer på denne tid. Faxe var blandt de hurtigst voksende byer i årtierne omkring 1900.⁹ Ved folketællingen i 1870 blev der registreret 872 beboere; i 1901 var det steget til 1158, og efter et lille fald i de følgende år nåede det i 1916 op på 1449 og i 1930 på 2015.¹⁰ Herefter lå tallet i mange år ret konstant på ca. 1800-2000, og først efter 1960 indtrådte der på ny en stigning. Denne vækst har til gengæld været meget stabil, og byen har nu 4165 indbyggere.

Mens kalkbrydningen ved Faxe fik afgørende betydning for denne by, er det rimeligt at sige, at det var kalken – eller mere præcist: den stærkt stigende kalkudførsel i anden halvdel af 1800-tallet – der skabte grundlaget for Faxe Ladeplads, om end der i forvejen eksisterende en landsby, Hylleholt, ganske tæt ved den nye by. Kirken, der blev opført i Faxe Ladeplads i 1878, og flere af de institutioner, som er kommet til siden da, bærer da også den gamle landsbys navn. Det samme er tilfældet med den kommune, der blev etableret i 1902, da den hidtidige Fakse-Hylleholt Kommune blev opdelt. I 1870 havde Faxe Ladeplads blot 113 indbyggere. I 1901 var tallet kommet op på 679, i 1916 var det 919 og i 1930: 1363. Fra midten af 1930'erne til 1960 lå befolkningstallet stabilt omkring 1600, men siden har der også her været tale om en jævn vækst, så der nu er ca. 2900 indbyggere. Kalkudførslen via byens havn har til stadighed spillet en meget stor rolle for byen, om end der også har været en række industrier. Desuden har de gode badestrande og naturskønne områder tiltrukket mange turister, især fra Københavns-området og vist nok mest i tiden fra ca. 1920 til 1960, hvor man angiveligt visse år kunne tælle op mod 3000 sommergæster.¹¹ Faxe Ladeplads kan altså, med brug af Mette Ladegaard Thøgersens begreber, både betegnes som en transportby, en industriby og en fritids- og rekreationsby – en kombination, som vist er ret sjælden.

I sidste del af denne artikel vil jeg komme nærmere ind på befolkningsforholdene og erhvervsstrukturerne i de to byer, især i de sidste årtier af 1800-tallet, men da brydningen og transporten af kalk spillede så stor en rolle, vil jeg inden da give en redegørelse for udviklingen på dette felt. Artiklen bygger på lokal- og erhvervshistorisk litteratur samt arkivalier fra Rigsarkivet, hvor især en række fyldige pakker i Vemmetofte Klosters Gods' arkiv har været til stor nytte.¹²

Faxe kalkbjerg – et ressourcerigt og omstridt område

Der er kalk i undergrunden mange steder i Danmark, men koncentrationen er usædvanligt stor i et højdedrag mellem Faxe og landsbyen Stubberup, og dette område har derfor ofte gået under betegnelsen Faxe kalkbjerg. I en tidsskriftartikel om Faxe-sten fra ca. 1886¹³ skrev Sofus Jørgensen, som da var direktør for Aktieselskabet Faxe Kalkbrud, således, at der var kalksten overalt på de ca. 120 tdr. land, som selskabet ejede, og at man endnu intetsteds var nået til bunden af kalkaflejringerne, selv om man havde gravet ca. 70 fod (mere end 20 meter) ned visse steder.¹⁴

I denne artikel fortalte Sofus Jørgensen også om Faxe-kalkens mange anvendelsesmuligheder, afhængig af materialets stærkt varierende hårdhed og tæthed. Han fremhævede bl.a., at kalkstenene kunne være særdeles velegnede som byggemateriale, da de kunne formgives med stor præcision og tillige havde vist sig langt mere bestandige i det danske klima end f.eks. importeret sandsten. I denne forbindelse henviste han til nogle kalkstensornamenter på ydersiden af Spjellerup Kirke, der ”endnu ere aldeles friske og ubeskadigede”, selv om de blev sat op i 1300-tallet. Som andre eksempler på udendørs brug af Faxe-kalk nævnte han en del af stenene i Faxe Kirke, ”talrige ornamentale Prydelser i Bregentved Slotspark” og alle milepælene ved landevejen mellem Køge og Rønnede. Derudover var Faxe-kalk ifølge Jørgensen mere velegnet som mørtel og hvidtekalk end andre kalksorter, og kalkaffaldet kunne bl.a. bruges til belægning af spadserestier og ballast på jernbaner. Endvidere kunne Faxe-kalken anvendes i landbruget som gødningskalk og i mange industrier såsom roe-, papir- og klædefabriker samt kemiske fabrikker, glasværker, garverier og jernstøberier m.m. På denne baggrund er det ikke så overraskende, at Jørgensen kunne oplyse, at der nu var beskæftiget ca. 500 funktionærer og arbejdere hos aktieselskabet, og hertil kom de mange, der levede af ”den store Trafik, der er ved Faxe”.¹⁵

Selv om der var brugt Faxe-kalk gennem mange hundrede år, var det først i 1700-tallet, at lokale erhvervsfolk for alvor fik øjnene op for værdien af denne ressource. Pioneren var Holger Rosenkrantz, der fra 1731 til 1785 var ejer af godset Totterupholm (senere Rosendal). Dette gods ejede nogle af de fæstegårde, på hvis jorder det var muligt at bryde kalk, og Rosenkrantz satte

allerede få år efter sin godsovertagelse gang i dette arbejde, idet bønderne også fik pålæg om at transportere kalken til stranden, ca. 5 km mod syd, hvorfra kalken kunne føres bort med skib. Da Rosenkrantz åbenbart fik en rimelig fortjeneste ud af dette, henvendte han sig i 1739 til en anden af kalkbjergets lodsejere, Vemmetofte Kloster, der også udførte kalkbrydning, for at forhøre sig om muligheden for at afkøbe klostret den kalk, som det ikke selv havde brug for. Det endte med, at de to lodsejere indgik en kontrakt om fælleshandel, idet Rosenkrantz tog sig af al transport og afsætning. Til dette formål blev et hus ved stranden indrettet til beboelse for en mand, der kunne holde opsyn med de kalksten, som var bragt ned fra kalkbruddene, og bistå med at få dem solgt til skippere, der kom forbi. Kontrakten blev fornyet adskillige gange, senest i 1787 – to år efter Holger Rosenkrantz' død.¹⁶

Bregentved og Gavnø, som også ejede fæstegårde ved kalkbjerget, begyndte efterhånden også at bryde kalk i større omfang. I 1830'erne skal Gavnø således året rundt have anvendt ca. 10 af godsets husmænd til kalkarbejdet.¹⁷ Udnyttelsen af de rige ressourcer var imidlertid hæmmet af mange problematiske omstændigheder. For det første stillede det store krav til heste, vogne og kuske at få kalkstenene trukket op af de enkelte brud og ført dem ned ad små veje, der kunne være hullede og mudrede. For det andet var udskibningen en flerleddet proces, idet kalken først skulle læsses på hestevogne og køres så langt ud i vandet, som heste og vogne kunne klare, og derpå flyttes over i mindre pramme, som blev roet ud til sejlskibe, der lå på reden et stykke fra kysten.¹⁸



Der er brugt kalk til opførelsen af mange ældre og nyere bygninger i området omkring Faxe. F.eks. indgår der kalk i bygningskomplekserne for både Bregentved, Rosendal og Vemmetofte – tre godser, som til sammen ejede en meget stor del af kalkbrudsarealerne indtil 1884. Her er det en af Bregentveds store avlsbygninger fra 1880'erne. Foto: Jørgen Mikkelsen.

Men den største hindring for en effektiv udnyttelse af kalkproduktionen var landbrugets struktur. Fæstebønderne havde et stort antal agre spredt udover vangene, og den omstændighed, at undergrunden var langt mere værd end jordoverfladen, men ingen vidste, hvor der var mest og bedst kalk, betød, at en udskiftning var langt mere kompliceret end de fleste andre steder i Danmark, for ingen ønskede at blive sorteper ved en omfordeling af jorden. I 1794 måtte man derfor opgive at gennemføre en udskiftning i området. O.D. Lütken lagde bestemt ikke fingrene imellem, da han i 1839 udgav sit bidrag til Landhusholdningsselskabets bogrække om de enkelte amters aktuelle økonomiske tilstand. De 20 gårde i Faxe, 10 i Stubberup og to i Reinstrup befandt sig ”i det ynkeligste Fælledsskab”, skrev han, idet han bemærkede, at de tre landsbyer havde ”deres Agre paa den forunderligste Maade sammenblandede”. Og da:¹⁹

enhver Lodseier bryder paa sin Ager, og disse Agre ofte ere smaa, lægge Arbeiderne, som bryde Steen for den ene Lodseier, meget ofte den afgravede Jord, Kalkgruset og Batteringerne [små kalksten] saaledes til Side, at de ligge iveien for Brydningen paa Naboens Ager. Da der saaledes brydes fort paa mange forskjellige Steder, uden at der kan lægges een Plan for hele Arbeidet eller indføres en bestemt Orden ved samme, bliver Arbeidet derved langt besværligere og kostbarere, end det behøvede at være, dersom Lodseierne enedes om at lade det drive for fælleds Regning, og deelte Udbyttet efter Actier eller Lodder, som burde tillægges enhver i Forhold til den Andeel han eiede i Bjerget.

Disse bemærkninger skal ses i lyset af, at der i slutningen af 1830'erne ifølge Lütken i alt blev brudt ca. 1600 kubikfavne sten (á 6,7 kubikmeter, dvs. i alt 10.720 kubikmeter). Heraf tegnede Rosendal sig for de 600, mens Vemmetofte, Strandegård (under Gavnø) og Jomfruens Egede (under Bregentved) hver producerede 300 favne, og præsten i Faxe stod for 100 favne. Derimod nævnes Faxe Kro, der også var lodsejer, ikke. Det fremgår tillige, at 64 personer på denne tid var beskæftiget med stenbrydning, heraf 30 på Rosendal, og at man som tommelfingerregel regnede med, at en dygtig arbejder kunne bryde og opstille en favn på en uge.²⁰

Da kalkproduktionen kom på skinner

I 1842 lykkedes det endelig for lodsejerne at nå til enighed om en udskiftning af jorderne,²¹ og året efter etablerede Vemmetofte og Bregentved den første form for havn i Hylleholt.²² Det drejede sig om en mole, der blev opført på grænsen mellem de to godsers opstillingssteder for kalksten. I 1850 blev molen forlænget så meget, at skibe med en dybgang på op til ca. 2,2 meter kunne lægge til. I 1859-1860 anlagde Rosendal en tilsvarende mole 300 meter derfra. Disse anlæg betød, at det nu blev lettere at omlæsse kalksten fra hestevogn til fartøj, men man kunne stadigvæk ikke helt undvære prammene, fordi sejlskibene ikke altid havde mulighed for at ligge ved molerne. Først da Vemmetofte og Bregentved i 1863-1864 udbyggede deres mole til et egentligt havneanlæg med læmoler, som kunne skærme mod høje bølger, og med en vanddybde på op til ca. 2,8 meter og et bassin på ca. 2,2 hektar, blev det altid muligt for skibene at søge havn. Også denne gang fulgte Rosendal efter ved at udbygge sin mole til et lille havneanlæg i 1870, men her blev vanddybden til gengæld ca. 3,5 meter. Gavnø løste sit problem med afsætning af kalk ved at indgå en aftale med Vemmetofte og Bregentved om at benytte deres store havn.²³

Også på landsiden blev der gjort mange overvejelser om effektivisering af transporten i disse årtier. I årene 1851-1857 modtog lodsejerne således hele fire projektbeskrivelser vedrørende anlæggelse og drift af en jernbane mellem kalkbruddene og stranden.²⁴ Selv om flere af planerne er meget detaljerede og vidner om en betydelig indsats fra projektmagernes side, var lodsejerne generelt forbeholdne. Flere projekter blev således afvist med, at idémændene ikke kunne dokumentere erfaringer med baneanlæggelse og -drift, eller at estimaterne ikke virkede troværdige.

Endelig i 1863 dukkede et projektforslag op, som vakte lodsejernes tillid. Det var udarbejdet af den landmåleruddannede løjtnant C.F. Garde og handlede om at etablere en hestedrevet smalsporsbane.

Garde foreslog, at man udnyttede tyngdekraften og kalkbruddenes høje beliggenhed til at anlægge banen således, at de læssede vogne selv kunne køre det første stykke vej ned til lavlandet. Her skulle hestene tage sig af den videre transport, som dog ville blive lettet af, at vognene kørte på skinner. Returkørslen skulle også udføres af heste. Garde tilbød ikke blot at anlægge banen, men også at drive den på egen bekostning i ikke færre end 20 år, idet han forpligtede sig til at transportere en bestemt mængde kalk hver dag for hver af lodsejerne. Til gengæld krævede han et fast årligt beløb på 12.000 rigsdaler. Efter en del forhandlinger om detaljerne i udspillet gik lodsejerne med på forslaget, som bl.a. indebar, at Garde skulle færdiggøre arbejdet med at etablere banen inden 1. december 1864, og at banen og den jordstrimmel, som den blev anlagt på, herefter var hans personlige ejendom.²⁵

Det lykkedes Garde at få anlagt banen til tiden, og den kom tilsyneladende til at fungere ganske godt, selv om den særlige forhandlingsprotokol, som lodsejerne havde indført til møder om spørgsmål vedrørende kalkbrydning, vidner om visse problemer i startfasen.²⁶ Måske var det noget af baggrunden for, at Garde allerede i 1866 udskiftede hestene med et lokomotiv som trækraft ved kørslerne til og fra havnene. Derimod blev der langt op i 1900-tallet anvendt heste til transportopgaver i bruddene.

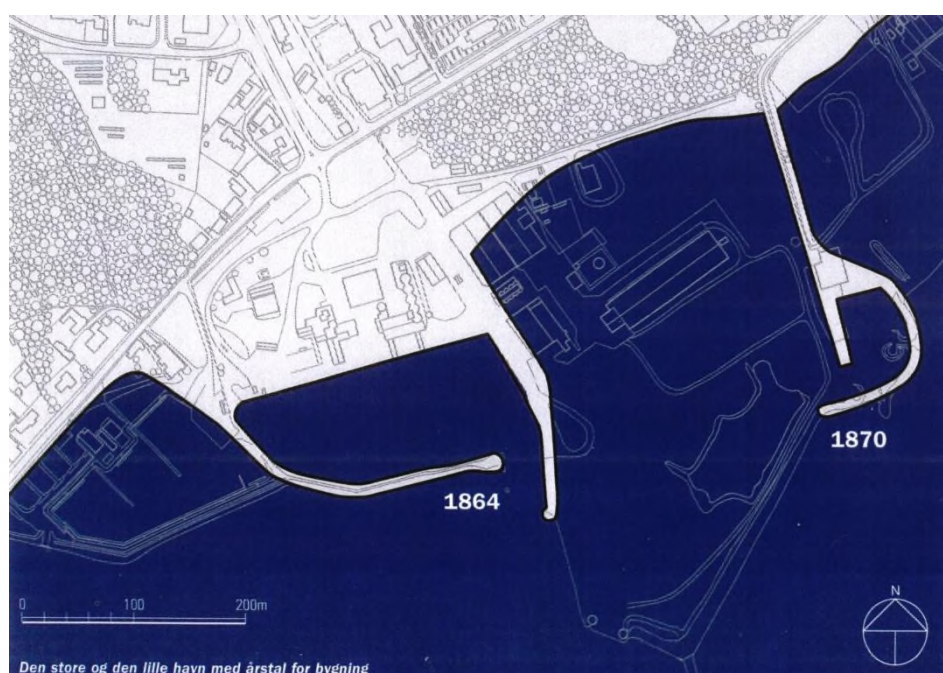
De mange forbedringer af logistikken siden 1840'erne førte til en stor stigning i kalkproduktionen. En opgørelse, der blev lavet i 1866, viser således, at den samlede udskibning af kalk var steget fra ca. 1400 kubikfavne i midten af 1840'erne til mere end 6000.²⁷ Imidlertid var der store udsving fra år, viser en opgørelse fra 1882, som ganske vist kun vedrører udførslen fra Vemmetofte og Bregentved, men til gengæld omfatter alle årene 1846-82. Det fremgår her bl.a., at de to godser, der drev "fælleshandel", i 1863/64, 1864/65 og 1865/66 udskibede hhv. 2252, 1519 og 3734 kubikfavne.²⁸ I disse år var der også en stigende konkurrence på kalkmarkedet, og det var tilsyneladende baggrunden for, at direktionen for Vemmetofte Kloster i 1867 bad Sofus Jørgensen om at gennemføre en rundrejse til kalkforhandlere i Slesvig-Holsten og byer langs Østersøen, hvor han skulle gøre reklame for Faxe-kalken, men også skaffe sig viden om, i hvor høj grad man gjorde brug af kalk fra Annetorp ved Malmø.²⁹ Jørgensen udvidede imidlertid sin rejse til også at omfatte alle byerne på Jyllands østkyst, da han forventede, at de følgende års jernbaneanlæggelser ville give



Christian Frederik Garde (1829-1912) var søn af en søofficer og gjorde selv militær karriere indtil 1865. Derudover tog han en landmåleruddannelse, og med denne som ballast kom han til at gøre en stor indsats som jernbaneentreprenør, ikke blot i Faxe, men også flere andre steder i Østdanmark. I 1893 tog han også initiativ til det, der udviklede sig til bådfarten på Bagsværd Sø. RA, Forsvarets Arkiver: Officersportrætter – alfabetisk 1803-1990, pk. G1.

anledning til en stærk forøgelse af kalkforbruget. Rejsen viste, at de kalkforhandlere, som havde erfaring med Faxe-kalken, var meget tilfredse med kvaliteten, men at den østsjællandske kalk prismæssigt havde svært ved at klare sig i konkurrencen med kalken fra Annetorp, Thisted-egnen, området syd for Aalborg, Glatved (syd for Grenaa) og Rüdersdorf ved Berlin, hvorfra kalken blev ført med floder eller jernbane op til byerne ved Østersøkysten. Den skånske og tyske kalk var også af fin kvalitet, hvorimod nogle af de jyske produkter havde en meget svag bindekraft og næsten ikke egnede sig til pudning. Men ”det at et lige stort Quantum sælges for det halve af Prisen paa god Kalk, gjør Consumenterne blinde for dens slette Qvalitet”, bemærkede Jørgensen, som tydeligvis ærgrede sig over, at ”fælleshandelen” ikke havde kunder i Aalborg, Randers, Aarhus eller Horsens. Det så lidt bedre ud i byerne længere mod syd.

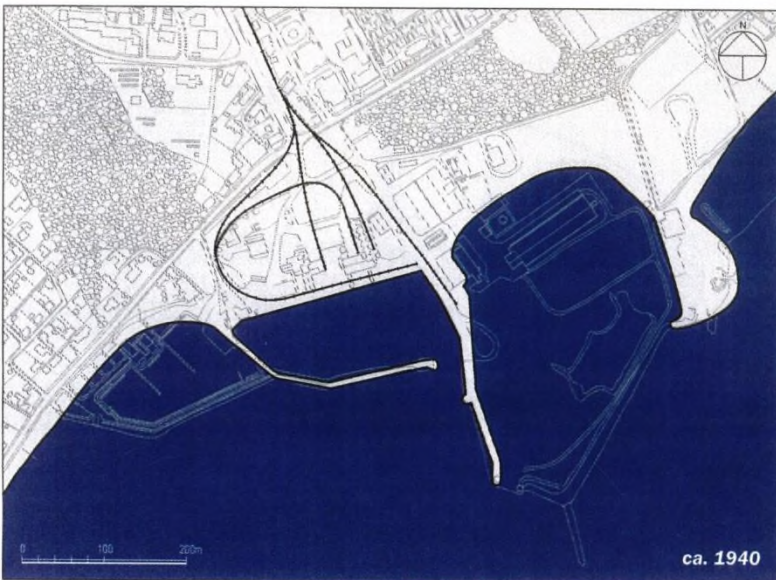
Fra begyndelsen af 1870'erne foreligger der flere lister over alle de skibsafgange med kalk, som fandt sted i den store havn i Faxe. En analyse af den oversigt, som havnefogeden lavede for perioden 1.4.1872-31.3.1873, viser, at Vemmetofte og Bregentved i denne periode fik afskibet 3810 kubikfavne, mens Gavnø stod for 1529 $\frac{1}{4}$.³⁰ Det fremgår også, at det stadig kneb med afsætningen til flere af de større jyske byer, om end der dette år blev afsendt 13 ladninger til Aarhus. Alt i alt giver fortegnelsen dog indtryk af, at der var blevet opbygget et ganske imponerende handelsnetværk med udgangspunkt i Faxe, idet de 989 skibsafgange fra den store havn fordelte sig på 82 destinationer, heraf 43 i Danmark og 22 i Slesvig-Holsten. Men der nævnes også mindst 7 lokaliteter i andre dele af Nordtyskland og 6 i det nuværende Polen, Litauen og Rusland,³¹ og det er bemærkelsesværdigt, at den fjernest beliggende havneby, Königsberg (i dag Kaliningrad) var bestemmelsessted ved hele 56 sejlads. Den ubetingede topscorer var dog Kiel, som var destination 190 gange, og hertil kommer Holtenau (i dag en bydel i Kiel) med 6 sejlads. I det hele taget var handelen med udlandet i ret høj grad koncentreret til bestemte byer, mens den indenlandske afsætning fordelte sig lidt mere jævnt, dog med overvægt på øerne. Men under alle omstændigheder vidner udskibningstallene om, at der nu for alvor var kommet gang i havneomsætningen i Faxe Ladeplads. Og så var regnskabsåret 1872/73 endda kun et middelhøjt år at dømme ud fra opgørelsen over Vemmetofte og Bregentveds salg af kalk fra 1846 til 1882. Ifølge denne oversigt fik de to godser i 1872/73 solgt i alt 4078 kubikfavne kalksten, mens tallet i både 1875/76 og 1876/77 kom op over 5500. Til gengæld var det i 1878/79 nede på 2704 kubikfavne og i 1880/81 på 2821 kubikfavne.³²



*Havneanlæggene i Faxe
Ladeplads 1864 og 1870.
Se tekst på næste side.*



Som i så mange andre byer har havneanlægget i Faxe Ladeplads ændret størrelse og form mange gange i løbet af de sidste 150 år. Disse tegninger giver bl.a. et indtryk af den betydelige opfyldning, der er sket siden 1940, hvorved Rosendals lille havn fra 1870 er forsvundet. Derimod eksisterer Vemmetoftes og Bregentveds havn fra 1864 stadig, og den er nu blevet udvidet mod vest. Tegninger fra Aasbjerg: Fakse Ladeplads, s. 9 og 23. Formentlig udarbejdet i forbindelse med lokalplan.



De vigtigste destinationer for fartøjer med kalk, afgået fra Faxe Ladeplads 1.4.1872 - 31.3.1873	
	<i>Antal sejladser</i>
Til havne i Danmark (43 destinationer), heraf:	369
Bandholm	39
Holbæk	31
Stege	24
Rønne	21
Svendborg	21
Vejle	18
Rudkøbing	16
Kalundborg	14
Skælskør	13
Aarhus	13
Bogense	12
Frederikshavn	12
Helsingør	11
Kolding	11
Nykøbing F.	11
Til havne i Slesvig-Holsten (22 destinationer), heraf:	435
Kiel	190
Flensborg	70
Rendsborg	46
Aabenraa	21
Haderslev	20
Eckernförde	13
Slesvig	11
Kappeln	10
Til havne i andre dele af Nordtyskland (7 destinationer), heraf:	64
Lübeck	44
Rostock	11
Til andre havne (6 destinationer), heraf:	114
Königsberg	56
Danzig	38
Stolpemünde	11
<i>Kilde: RA, Vemmetofte Klosters Gods: Regnskabs- og korrespondancesager vedr. kalkbrud og havn 1864-1933, pk. 20-08.</i>	

Løben nr. Kalkbr. fane	Skibsnavn	Skibsførers Navn	Løfte Dag	Indladte Kalksten		Afsæts sted
				Faldet gentle	Gant oi	
"	Jørgen Christa Drein	M. Raimundin	10 1/2	529 1/4	283	Skil
555	Laguna	C. Nathmann	15	1/2	5 1/2	Stycho
556	Murota	H. Vallenberg	16	1/2		Mendborg
"	De 3 Brodre	C. Paulsen	12	0	5	Skil
557	Dorothua Eleonora	H. Christoffersen	9 1/4	4		Nybyøbing
558	De 2 Søskende	H. C. Røyer	8	3 1/4		Sundborg
"	De 4 Søskende	N. Wellersen	15	0	1 1/4	Mandholm

Et uddrag af fortegnelsen over skibsafgange med kalk i 1872-73. Listen giver ikke blot oplysninger om destination, men også om skibsnavn, skibsførers navn, skibets drægtighed og mængden af indladte kalksten for hver sejlads. RA, Vemmetofte Klosters Gods: Regnskabs- og korrespondancesager vedr. kalkbrud og havn 1864-1933 (20-08).

I 1870'erne blev Faxe Ladeplads også et vigtigt center for råstofferarbejdning. Sofus Jørgensen, der fra midten af 1860'erne til 1887 var hovedkraften i det daglige, praktiske arbejde i forbindelse med håndteringen af Faxe-kalk, var initiativtager til nogle stenværksteder, hvor man ved damp- og håndkraft kunne save, høvle, dreje og eventuelt polere kalkstenen, og resultatet blev "de mest forskelligartede Bygningsartikler, f. Eks. Dæksten, Kvadre, Trappesten, Fliser, Vægplader, Badekar, Ornament, Indgangsportaler og Dørindfatninger", skrev C.A. Clemmensen i Faxe Kalkbruds jubilæumsskrift fra 1934, hvor han også bemærkede, at der blev leveret "nogle Hundreder Gravmæler" fra værkstederne i årene 1872-83.³³ Men stenværkerne påtog sig også mange opgaver til større byggerier, f.eks. kongeslottet i Christiania (nu Oslo), Det Kongelige Teater, kunstudstillingsbygningen ved Charlottenlund samt flere herregårde og kirker.

Tietgen og A/S Faxe Kalkbruds første årtier

Da løjtnant Garde forhandlede med lodsejerne i 1863, havde han sikret sig støtte fra Privatbankens direktør, C.F. Tietgen, og i kontrakten om anlæggelsen af hestebanen henviste Garde til en skriftlig erklæring fra Tietgen om, at han ville få stillet det fornødne beløb til rådighed, efterhånden som der ville blive brug for det.³⁴ Det var i disse år, at Privatbanken begyndte at gå aktivt ind i selskabsgrundlæggelser og langtidsinvesteringer, og i det, der er blevet kaldt "den store Gründerperiode 1865-73" var Tietgen hovedaktør ved etableringen af en række store handels-, industri- og trafikselskaber.³⁵

Tietgen har utvivlsomt også fulgt udviklingen i Faxe på nært hold – ikke mindst, fordi han var gift med en søster til Sofus Jørgensen, og der er næppe tvivl om, at bankdirektøren har haft en finger med i spillet ved flere af de store opgaver, som Jørgensens stenværker fik i 1870'erne. Det

mest oplagte eksempel er leverancer til Marmorkirken – et byggeprojekt, som Tietgen satte i gang i 1874, og som først blev færdiggjort 20 år senere.

Der er heller ingen tvivl om, at den måde, hvorpå arbejdet var organiseret i Faxe – hvor man ganske vist nu havde en fælles jernbane til kalktransport, men hvor brydningen stadig blev gennemført af flere aktører uden overordnet plan, og hvor udførslen skete via to havne – stemte meget dårligt med Tietgens ønsker om øget produktivitet og effektivitet gennem sammenlægning af mindre virksomheder. Så da Gardes 20-årige kontraktperiode nærmede sig sin afslutning, begyndte de parter, der havde interesser i kalkproduktionen, at forhandle om en ny organisering af arbejdet, og efter alt at dømme var Tietgen den udfarende kraft. Betegnende nok lagde Privatbanken lokaler til, da der d. 29. oktober 1883 blev etableret et aktieselskab, som for fremtiden skulle have ansvar for al brydning og transport af kalk fra bruddene til Faxe Ladeplads.³⁶ Inden da var der indgået en række overenskomster, som betød, at det nye selskab kunne overtage alle bruddene, Gardes bane med tilhørende jord, de to havneanlæg, stenværkstederne samt de kalkovne, der var blevet opført ved ladepladsen. Der var dog også indgået aftale med sælgerne om, at de lod 2/3 af købesummen, der blev opgjort til ca. 5 mio. kr., blive stående i virksomheden mod en årlig rente på 4 %, således at den sidste del af beløbet først ville blive afdraget efter 32 år. Den resterende del af det nye selskabs kapitalbehov måtte skaffes ved salg af aktier på 1000 kr. pr. stk.

Der deltog kun fire personer i selskabets stiftende møde, og de kom også kom til at udgøre den første bestyrelse. Udover Tietgen var det ejeren af Gavnø, Tage Reedtz-Thott, tømremester J.A. Blom – en mand med stor erfaring fra organisationsarbejde – og juristen Vilhelm Lindberg, der bl.a. havde været sagførerfuldmægtig, regnskabsfører for Ordenskapitlet og sekretær ved Vemmetofte Kloster. På denne måde sikrede man sig muligheden for at trække på et stort netværk i indflydelsesrige kredse, samtidig med at der var en vis kontinuitet i forhold til den hidtidige drift. Det var bestemt også udtryk for kontinuitet, at Sofus Jørgensen blev ansat som den ene af de to direktører.³⁷



I 1886 publicerede Illustreret Tidende en reportage fra Faxe Kalkbrud, hvor læserne fik et indblik i, hvad de 300-400 mand, der næsten alle var iført blå bukser og store hvide forklæder, foretog sig i bruddene. Artiklen indledes med denne tegning, som giver et indtryk af, hvor tæt bruddene befinder sig ved kirken og gårdene. Illustreret Tidende, 21.3.1886.



”En er i Færd med at ”bore” Huller til ny Sprængninger, en anden med at kløve løssprængte Kalksten, et Sted kjøres der Grus fra Kalkklippens Overflade hen til den saakaldte ”Slisk”, hvorigjennem det rutscher ned i Jærnbanevogne, et andet Sted læsses der Kalk paa Vognene, som paa de skraanende Skinner af sig selv løbe hen til Lokomotivet”. Således blev det travle kalkbrudsarbejde skildret af Illustreret Tidendes reporter, og Soya Jensen forsynede beskrivelsen med denne tegning. Illustreret Tidende, 21.3.1886.

Som man kunne forvente, anlagde aktieselskabet en offensiv linje fra starten af. Selskabet omlagde en del af jernbanesporene, anskaffede ca. 20 nye jernbanevogne og uddybede den største af havnene, mens Rosendals lille havn blev opgivet.³⁸ Desuden blev der bygget yderligere fire kalkovne ved Faxe Ladeplads for at sætte produktionen af brændt kalk, der var et af de mest salgbare produkter, i vejret. Også stenværkstederne blev udvidet i forventning om en stigende omsætning. Især et par store bestillinger til en havnemole i Gedser og St. Alban's, den engelske kirke i København, gav anledning til en betydelig optimisme.

Det kom imidlertid til at gå helt anderledes. Generelle forhold såsom dårligere konjunkturer for byggeriet og hårdere konkurrence inden for byggebranchen, der tvang A/S Faxe Kalkbrud til at reducere selskabets priser, samt nogle mere specifikke omstændigheder, bl.a. en brand i nogle af kalkovnene og et betydeligt fejlskøn af omkostningerne ved byggeriet af den engelske kirke, betød, at selskabet hvert af de første tre år måtte notere et ret anseligt underskud. Som følge deraf besluttede man at nedlægge stenværkstederne, der åbenbart havde haft en del udgifter, ved udgangen af 1886, og samtidig forlod Sofus Jørgensen selskabet, som herefter kun havde én direktør. Desuden indgik bestyrelsen en overenskomst med de tidligere kalkbrudsejere om mere lempelige afbetalingsvilkår.³⁹

Disse beslutninger markerede det afgørende vendepunkt for selskabet, som i 1887 begyndte at få overskud på regnskabet, og i 1891 kunne man for første gang udbetale aktionærerne et udbytte, nemlig 1½ % af aktiekapitalen. Takket være den stærkt forøgede kalkproduktion under de gode konjunkturer i 1890'erne, hvor selskabet i Faxe kom til at stå for næsten 2/3 af Danmarks kalkproduktion, voksede driftsoverskuddet betragteligt i disse år, og man vovede derfor også at øge aktieudbyttet flere gange, så det i 1898 nåede op på 4 %. I 1910'erne og 20'erne voksede procenten yderligere nogle gange, og i selskabets 50-års jubilæumsbog fra 1934 kunne C.A. Clemmensen notere, at der selv i det udprægede kriseår 1932 blev udbetalt 9 % til aktionærerne.⁴⁰

A/S Faxe Kalkbrud var da også blevet et særdeles velkonsolideret selskab i løbet af de 50 år, og den gode økonomi var gentagne gange blevet brugt til at opkøbe kalk- og kridtværker rundt omkring. Desuden havde selskabet flere gange styrket sin position på kalkmarkedet ved at indgå samarbejde med andre aktører. Det skete allerede i 1889, hvor der blev etableret et fælles agentur for A/S Faxe Kalkbrud og kalkproducenterne i Malmø, og i 1890, hvor selskabet i Faxe sammen med to andre virksomheder dannede aktieselskabet De Jyske Kalkværker, der drev forskellige kalkbrud i Jylland. På tilsvarende vis var A/S Faxe Kalkbrud i 1910 med til at etablere aktieselskabet Københavns Mørtelværker.⁴¹

Organisatoriske tiltag som disse har formentlig været baggrunden for, at A/S Faxe Kalkbrud i begyndelsen af 1900-tallet forlagde sit hovedkontor fra Faxe Ladeplads til København, men omdrejningspunktet for selskabets aktiviteter måtte nødvendigvis forblive i Østsjælland, hvor brydningen, transporten og de mange afledte funktioner langt op i 1900-tallet gav beskæftigelse til mange hundrede personer. Jeg vil derfor nu se lidt nærmere på erhvervsstrukturen og de forskellige servicefunktioner i de to byer, der har "levet" af kalken.



Ingeniøren Otto Mortensen var ansat ved A/S Faxe Kalkbrud fra 1884 til sin død i 1927, fra 1889 som direktør. Han var en succesrig erhvervsmand, der udviklede et patriarkalsk forhold til sine medarbejdere, og han engagerede sig også stærkt i det lokale samfund, bl.a. som medlem af sognerådet og bestyrelsen for den lokale sparekasse. Få år efter dødsfaldet blev der rejst en obelisk for ham i en lille park, som han selv havde anlagt ca. 40 år tidligere lige over for havnen i Faxe Ladeplads. Obelisk er naturligvis af Faxe-sten. Foto: Jørgen Mikkelsen.

To byer med hvert sit særpræg

Som nævnt i det indledende afsnit var Faxe allerede omkring 1870 ret velforsynet med bymæssige funktioner, og ifølge samtidige artikler i den lokale avis var landsbyens købmænd på denne tid også blevet ganske gode til at tiltrække kunder, der tidligere havde gjort brug af de nærmeste købstæder.⁴² Da 3. udgave af *Trap Danmarks* bind om Præstø Amt blev udgivet i 1898, var der sket en væsentlig forøgelse i antallet af institutioner og virksomheder m.m., og Faxe var derfor nu en af de lokaliteter, der fik prædikatet ”købstadlignende Landsby”. Opslagsværket nævner jernbanestation (oprettet i 1879, da der blev etableret en jernbane mellem Køge og Faxe Ladeplads med forbindelse til Gardes bane), telegraf- og telefonstationer, politistation, kirke, kommunal og privat skole, teknisk skole, forsamlingshus, apotek, filial af Vordingborg amtstue (til indbetaling af skatter), bank og sparekasse. Og hvad industri og handel angår, havde byen bl.a. jernstøberi og maskinbyggeri, bageri, to kroer samt boghandel og bogtrykkeri. Dertil kommer, at Faxe havde et kreaturmarked to gange om året.⁴³

Men det mest bemærkelsesværdige er måske, at Faxe til trods for sin landsbystatus blev hjemsted for et amtssygehus i 1890. Baggrunden for oprettelsen var epidemiloven fra 1888, som gav mulighed for gratis sygehusbehandling af personer, der var angrebet af bestemte smitsomme sygdomme, og amtsrådet for Præstø Amt fandt derfor, at der var behov for yderligere et sygehus i det sydlige og østlige Sjælland udover de to eksisterende, der lå i Næstved og Store Heddinge. Sygehuset i Faxe, der blev indrettet til 24 patienter, viste sig snart at være alt for lille, og efter flere udvidelser nåede man i 1917 op på at råde over 65 senge, inklusive den særlige afdeling for tuberkulosepatienter.⁴⁴ Der er næppe tvivl om, at sygehuset, som hurtigt fik et glimrende omdømme, har styrket byens rolle som centralsted i forhold til lokalområdet.⁴⁵

Gennem 4. og 5. udgave af *Trap Danmark*, der for Præstø Amts vedkommende blev udgivet i hhv. 1921 og 1955, kan man følge den videre udbygning af Faxe bys erhvervsliv og institutioner. I 1921 blev der således tilføjet et dampsavværk, et ting- og arresthus, en mellem- og realskole samt tre institutioner for alkoholikere, rekonvalescenter og militærfolk på rekreation, og i 1955 var byen også blevet forsynet med kommunekontor, handelsskole, folkebogssamling, alderdomshjem, vandrerhjem, sportsanlæg, lystanlæg, friluftscene, biograf, to hoteller (det ene med teatersal), garveri og det senere så velkendte bryggeri. Så karakteristikken ”købstadlignende”, der var fulgt med fra de foregående udgaver af *Trap Danmark*, var bestemt velplaceret.⁴⁶

Også for Faxe Ladeplads' vedkommende giver en sammenligning af de forskellige udgaver af *Trap Danmark* et godt indtryk af funktionstilvæksten. Mens 2. udgave fra 1872 udover de to havne, to gårde og 37 huse blot nævner en toldassistentbolig, en bolig for tre forvaltere ved kalkudskibningen og to handelsetablissementer og kroer, havde byen 26 år senere også fået kirke, præstegård, grundskole, realskole, jernbanestation, telegraf- og telefonstation, skibsbyggerier, et badehotel (vist et af de første vidnesbyrd om Faxe Ladeplads som turistmål) og ”mange handlende og Haandværkere”. Dertil kommer naturligvis Faxe Kalkbruds mange aktiviteter, der udover de allerede nævnte omfattede et teglværk.⁴⁷ I 4. udgave fra 1921 optræder desuden en privatskole, en bank, et sømandshjem, et kystsanatorium for ”kirtelsvage” piger, et gæstgiveri, ”mange Pensionater og Sommerhoteller”, et mejeri, en cementvarefabrik og en skærvefabrik.⁴⁸ Den vigtigste erhvervsaktivitet udover kalktransport var dog nok J. Kofoeds træskibsværft, der i 1920 gav beskæftigelse til 60 personer. Værftet havde ligget i Faxe Ladeplads siden 1874, men blomstringstiden var fra 1901 til 1921, hvor der blev bygget et stort antal tre- og firemastede skonnerter. I 1922 måtte værftet imidlertid indstille produktionen pga. den stigende konkurrence fra stålskibene. Kofoeds skibshal og andre dele af produktionsapparatet blev dog overtaget af to andre, mindre værfter, og de fortsatte med at bygge fiskefartøjer helt frem til hhv. ca. 1970 og 1985.⁴⁹

Den særlige kombination af industri-, ferie- og rekreationsby sætter også et tydeligt på beskrivelsen af Faxe Ladeplads i *Trap Danmarks* 5. udgave fra 1955. Hvad industrien angår,

omtales nu bl.a. en kalkmelsfabrik og en cigarfabrik, begge med ca. 50 ansatte, og teglværket med ca. 40 personer i beskæftigelse, og med hensyn til det rekreative nævnes udover hotellerne og børnesanatoriet også tre rekonvalescenthjem og en feriekoloni. Derudover havde byen fået et par ekstra uddannelsesinstitutioner, nemlig en arbejdsteknisk skole og Hylleholt Fredehjem (en husgerningsskole ”for unge piger med særligt behov”). Ligesom så mange andre større og middelstore byer var Faxe Ladeplads nu også forsynet med lystanlæg, sportsanlæg og biograf, og som administrativt center i Hylleholt Kommune havde byen også fået eget kommunekontor.⁵⁰



Havnen i Faxe Ladeplads, som den ser ud i dag – forrest lystbådehavn, bagved industrihavn og -bygninger. Bagest til venstre ses Hylleholt Kirke, byens kirke fra 1878, hvis opførelse blev finansieret af en del af overskuddet fra Vemmetoftes og Bregentveds kalkbrudsdrift. Foto: Jørgen Mikkelsen.

Befolkningsstrukturerne i to udvalgte år

På grundlag af det overblik, som *Trap Danmark* har givet, skal vi nu til sidst se lidt nærmere på befolknings- og erhvervsstrukturerne i de dynamiske årtier sidst i 1800-tallet. Folketællingerne og de kommunale ligningslister er gode kilder til dette formål. Her vil jeg dog nøjes med at præsentere nogle resultater af en analyse af de to sæt kilder i to år, 1880 og 1901, der ligger i hver sin del af den markante vækstperiode. Og da der for Faxes vedkommende kun viste sig at være få strukturelle forskelle mellem årene, vil jeg for denne by stort set holde mig til en beskrivelse af tilstanden i 1880, hvor Faxe ifølge folketællingen havde 1020 indbyggere, fordelt på 22 gårde og 99 huse. Allerede ved en summarisk gennemgang af denne folketælling er det tydeligt, at kalkbrydningen satte et stærkt præg på Faxe, for 58 personer blev her betegnet som enten stenbryder,

kalkbrudsarbejder, jordaflæsser eller kalkbrænder.⁵¹ Der boede også en del stensbrydere andre steder i sognet, især Stubberup og Hovby. Folketællingen viser dog tillige, at der var en koncentration i bestemte dele af landsbyerne. I Faxe var der f.eks. et hus med otte familier, hvor seks familiefædre var stensbrydere.⁵² Det har formentlig været en slags lejekaserne, opført af en kalkbrudsejer for at skaffe og fastholde arbejdskraft til kalkbruddene. I begyndelsen af 1900-tallet eksisterede der 13 sådanne arbejderboliger i Faxe by.⁵³

Navn	Færdigværd		L. Skat		L. Skat		L. Skat		L. Skat		L. Skat			
	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.	Sk.			
Faxe Distrikt B.														
Kosendals Bakkens	6	3	2	23	95	142	17	59	122	87	0	00	140	46
Sjælbund. Prip	4	.	.	14	55	82	10	92	76	25	230	00	317	17
Sælgerslund Daldorps											37	00	37	.
Linnis Meinike											5	00	5	.
Sjælbund Jensen				27			7		45	50	00	50	52	
Korslundsvej										4	00	4		
Sjælbund. Grum	11	7	1	2	212	318	32	40	226	32	50	00	318	72
Lagna Spletts											80	00	80	.
Lagna Spletts											4	00	4	.
Gjofstgaard Jørgensen											36	00	36	.
Sælgerslund Hoffmeyer											92	00	92	.
W. Møllerbyggen Andersen.											6	00	6	.
Lind. Lund Nissen											1	50	1	50
Lynega Thorsen											55	00	55	.
Junkers Johnsen											0	00	.	.
Dr. Bønn											37	00	37	.

Et uddrag af ligningslisten for Faxe i 1880. Her omtales flere af de største skatteydere, bl.a. købmændene Prip og Grum. Det ses også, at jordejerne både skulle betale i kontant og naturalier. Sidstnævnte drejede sig om hø og halm til skolen. For Grum lød denne afgift på 212 pund hø og 318 pund halm. RA, Fakse-Hylleholt Kommune: Ligningslister for kommunale skatter 1874-1889 (30-3-01).

Men Faxe havde også mange andre strenge at spille på, og ved en analyse af ligningslisten for 1880, der nævner 219 skatteydere i byens to distrikter, når man op på ikke færre end 75 kategorier af erhvervs- eller socialgrupper, omend nogle af dem er delvis overlappende. Det er dog påfaldende, at der er registreret hele 25 håndværksfag, fordelt på 48 personer, herunder udpræget "urbane" fag som urmager- og konditor-erhvervene.⁵⁴ Det er også interessant, at gruppen af handlende, i alt 14

personer, bl.a. omfattede en ”modehandlerinde”, og at byen ikke blot havde en læge, men også en dyrlæge. De landbrugsorienterede erhverv satte dog stadig et helt afgørende præg på Faxe, idet 20 skatteydere kunne henregnes som gårdmænd el.lign., mens der var 41 husmænd. Dertil kom tre forvaltere.

Ligningslisten giver også et indtryk af store sociale forskelle.⁵⁵ Da man ved opgørelsen af det samlede skattebeløb for en person både tog hensyn til eventuel jordbesiddelse og ”formue og lejlighed” (et samlet indtryk af den økonomiske tilstand),⁵⁶ er det naturligt, at de personer, der ejede meget jord, generelt lå i den høje ende af skalaen. Det er da også påfaldende, at 12 af de 17 skatteydere, som blev sat til at betale mere end 100 kr., var gårdmænd. De tre største betalere var dog pastor Møller, der blev pålignet 346,15 kr. (heraf 160 kr. pga. formue og lejlighed), og købmændene Grum og Prip, der skulle betale hhv. 318,72 og 317,17 kr. Men hvor Grums høje skattebeløb primært skyldtes, at han ejede næsten 12 tdr. hartkorn, blev Prip sat til at svare hele 230 kr. af formue og lejlighed, og han ser derfor ud til at have været den mest velstående beboer i Faxe.⁵⁷ Men generelt lå købmændene højt, ligesom det traditionelt havde været tilfældet i købstæderne. Således finder vi hele seks købmænd i den gruppe, der blev sat til at betale mellem 50 og 100 kr., og i alle disse tilfælde byggede skatteansættelsen helt eller næsten udelukkende på formue og lejlighed. Detailhandlerne hørte derimod hjemme i mellemgrupperne, mens ”modehandlerinden” havde en placering nær bunden med en skatteansættelse på blot 1.50 kr. Ellers blev de to lavest rangerende skatte kategorier (under 2 kr.) domineret af stenbrydere, inderster og husmænd. Ikke færre end 23 af de 47 personer, der blev pålignet mindre end 1 kr., var stenbrydere, og ingen stenarbejdere blev sat højere end 4 kr. For husmændene kan der derimod noteres en påfaldende stor spredning, for ganske vist blev 27 af dem sat til mindre end 5 kr., mens 10 skulle betale mellem 5 og 10 kr., men der var også tre husmænd, som blev pålignet mellem 12 og 23 kr., hvad der måske afspejler, at nogle af dem har haft en del succes med at skaffe sig rimelige indtægter ved siden af det beskedne jordbrug. Også håndværkergruppen noterede en ret stor spredning ligesom i ældre tiders købstæder. I bunden finder vi således en murer og en tømrer, der blev sat til hhv. 1,08 og 1,50 kr., og i toppen en anden murer, der skulle betale 29,31 kr. samt urmageren med 24,32, en skrædder med 36 og to slagtere med hhv. 36 og 41 kr.

Antallet af skatteydere i 1880, fordelt på betalingskategorier		
<i>Betalingskategori</i>	<i>Faxe</i>	<i>Faxe Ladeplads</i>
Under 1 kr.	47 (21 %)	29 (35 %)
1,00-1,99 kr.	29 (13 %)	6 (7 %)
2,00-4,99 kr.	56 (26 %)	28 (34 %)
5,00-9,99 kr.	30 (14 %)	7 (9 %)
10,00-19,99 kr.	13 (6 %)	4 (5 %)
20,00-49,99 kr.	16 (7 %)	4 (5 %)
50,00-99,99 kr.	11 (5 %)	2 (2 %)
100 kr. eller derover	17 (8 %)	2 (2 %)
I alt	219	82

Kilde: RA, Fakse-Hylleholt Kommune, Ligningslister for kommunale skatter 1874-1901, pk. 30-3-01

Ved folketællingen i 1880 blev der registreret 328 indbyggere i Faxe Ladeplads, fordelt på fire gårde og 30 huse. I årets ligningsliste er husmændene også langt den største gruppe, idet 26 af de 82 skatteydere omtales som husmænd. Folketællingen karakteriserer derimod kun en eneste person som husmand, mens hele 19 bliver benævnt som arbejdsmænd ved kalkudskibningen – en erhvervsbetegnelse, som slet ikke optræder i ligningslisten. Denne iagttagelse problematiserer naturligvis en håndfast anvendelse af erhvervsstatistik i en tid, hvor det var almindeligt for en person at have flere slags beskæftigelse,⁵⁸ men den understreger også kalkens afgørende betydning for Faxe Ladeplads, især i byens tidlige år. For når vi medregner fabrikanten (Sofus Jørgensen), fabriksmesteren, fabriksarbejderne, magasinforvalterne, fyrbøderne, kuskene og stenhuggerne, ser det ud til, at over halvdelen af de 69 husstande helt eller i overvejende grad var forsørget via kalkarbejdet. Hertil kommer havnefogeden, toldkontrolløren, toldassistenten og de to lodser, hvis arbejde også var stærkt afhængig af den omfattende kalktransport ud af havnen. Men Faxe Ladeplads havde også to lærere, to handlende, to gæstgivere, en skibsfører og ca. 15 personer, der ernærede sig af håndværk (stenhuggeri er ikke medregnet heri). I alt optræder der otte håndværksfag i de to sæt kilder. Det er derimod bemærkelsesværdigt, at kun en enkelt person omtales som fisker, men andre kan selvfølgelig have haft det som bibeskæftigelse.

Hvis vi herefter ser på beskatningen i 1880 og sammenligner tallene fra Faxe Ladeplads med de samtidige tal fra Faxe, er det umiddelbart slående, at havnebyen havde relativt langt flere personer i den laveste skattekategori (mindre end 1 kr.) og væsentligt færre i de højeste kategorier. Kun fabrikant Jørgensen, de to forvaltere og en af gæstgiverne blev sat til at betale mere end 50 kr., og den højeste skatteansættelse lød på 128 kr. – et beløb, som blev overgået af 17 personer i Faxe. De lave tal afspejler i høj grad, at kun to husstande i Faxe Ladeplads rådede over mere end 1 tdr. hartkorn, mens gårdmændene i Faxe typisk havde 5-6 tdr. hartkorn, og at en stor del af havnebyens husmænd var helt uden jord. Men de mange, der udførte ufaglært kalkarbejde og som typisk slap med at betale 80 øre, sætter også deres tydelige præg. Ladepladsens stenhuggere blev derimod pålignet 3-4 kr. – et typisk beløb for en håndværker, hvad der i sig selv vidner om, at de udførte et mere kvalificeret arbejde end stenbryderne i Faxe, der i de fleste tilfælde blev sat til 70-80 øre.⁵⁹ Håndværkerne og de handlende i de to byer lå generelt på nogenlunde samme niveau, når det drejer sig om skat af formue og lejlighed.

Til sidst skal vi kaste et blik på Faxe Ladeplads i 1901, hvor byens indbyggertal var nået op på 679, dvs. mere end dobbelt så meget som i 1880. Erhvervsstrukturen var også blevet stærkt udbygget i løbet af de 21 år, så der nu var omkring 70 erhvervs kategorier, heraf 16 håndværksfag med i alt 30 udøvere. Væksten var dog mest markant inden for de immaterielle erhverv, hvor der i 1901 bl.a. blev registreret seks lærere og en skolebestyrer, en jordemoder, en translatør og en skibsmægler. Det er også påfaldende, at Faxe Ladeplads nu havde hele 11 skippere, to styrmænd og en bådfører. At dømme efter ligningslisterne lå de fleste skippere økonomisk på linje med mellemgruppen blandt håndværkerne, der betalte 15-25 kr. i skat. Men der var en stor spændvidde hos håndværkerne. Nogle af dem, f.eks. tømmerne, skrædderen og et par af skomagerne, blev kun noteret for 5-8 kr., mens de to slagtere blev sat til hhv. 40 og 77 kr., og bageren og skibsbyggeren skulle svare hhv. 60 og 80 kr. Inden for handelen var variationsbredden endnu større, for mens modehandlerinden, detailhandleren og brugsuddeleren kunne nøjes med at betale hhv. 4, 5 og 8 kr., måtte de fire købmænd af med fra 50 til 110 kr. Det var dog langt under de tre største skatteydere: provst Oksen, kalkværkets direktør Mortensen og gæstgiver Pedersen, der blev sat til hhv. 985, 550 og 204 kr. I bunden lå flere af ladepladsens husmænd, der ligesom i 1880 slap med et skattebeløb på mindre end 1 kr.

Konklusion og afsluttende bemærkninger

I indledningen til denne artikel refererede jeg den kritik, som Viggo Hansen har fremført af den traditionelle opfattelse, at de mange jernbaneanlæggelser i sidste halvdel af 1800-tallet var den helt afgørende drivkraft bag opkomsten af en lang række nye byer. Historien om Faxe og Faxe Ladeplads underbygger denne kritik. Ganske vist fik begge byer i 1879 station på den nye østsjællandske jernbane. Men på dette tidspunkt var både Faxe og Faxe Ladeplads inde i en rivende udvikling, der primært var forårsaget af den øgede efterspørgsel efter kalk og de store forbedringer af den lokale infrastruktur siden 1840'erne. Og selv om den østsjællandske jernbane sikkert styrkede de handelsmæssige forbindelser mellem Faxe og nogle af de nærmest liggende sogne, og banen formentlig også var med til at "åbne" Faxe Ladeplads og omegn for turister nordfra, har den nok i højere grad forstærket de økonomiske relationer mellem Køge og denne købstads store opland på Stevns.

Med tiden fik Faxe en del økonomiske og administrative servicefunktioner over for det nære opland. Ligesom hovedparten af de gamle købstæder og mange af de nye byer passer Faxe derfor fint ind i centralstedsmodellen, der sætter fokus på relationerne mellem en by og de omgivende landområder og mellem større og mindre byer i en region. I Faxe Ladeplads var udviklingen derimod, især i de tidlige år, stærkt præget af det økonomiske samkvem med andre havnebyer i Danmark og udlandet. Dette gør det rimeligt at karakterisere byen som en "gateway" i overensstemmelse med netværksmodellen, som lægger vægt på betydningen af kontakter mellem byer, der ligger i større afstand fra hinanden. Modellen fokuserer på strømme – ikke blot af varer, men også af informationer og indflydelse – og byerne udgør knudepunkter i denne udveksling. Begrebet "gateway" anvendes da om en by, der forbinder to regioner gennem udveksling af varer eller andre ydelser.⁶⁰

Faxe Ladeplads forblev dog ikke en by med "monokultur", sådan som man ofte ser det i udprægede "gateways". Mine studier af folketællinger og ligningslister viser, at byen allerede i 1901 havde et relativt differentieret erhvervsliv og flere uddannelsesmæssige og administrative funktioner – om end ikke nær så mange som i Faxe, der også i modsætning til ladepladsen havde et stærkt agrarisk præg takket være de mange gårde. Gennemgangen af ligningslisterne giver endvidere indtryk af, at begge byer havde en betydelig social spredning i "gründertiden" sidst i 1800-tallet, ikke mindst blandt de handlende og håndværkerne. Det er også påfaldende, at stenbryderne i Faxe og kalkarbejderne i Faxe Ladeplads lå helt i bund med hensyn til beskatning, mens stenhuggerne på ladepladsen rangerede på linje med en del håndværkere, så også inden for denne sektor synes der at have været en klar social lagdeling.

Kalkbrydning og viderebehandling af kalken spiller stadig en stor rolle i de to byer. A/S Faxe Kalkbrud er ganske vist ikke længere en selvstændig virksomhed, men eksisterer videre som et datterselskab under Lhoist Gruppen, der har mere end 100 anlæg over hele verden. I Faxe er der nu beskæftiget ca. 65 personer, og de håndterer årligt ca. 3 mio. tons kalk. Kalkbruddene har også udviklet sig til en af Faxe Kommunes største seværdigheder. Fra toppen af kalkbjerget og med ryggen til det geologiske museum har man da også et imponerende udblik over det 1,5 X 1 km store udgravningsområde. Mens man står der, kan man passende læse, hvad en medarbejder ved *Illustreret Tidende* skrev efter "en lille Fornøjelsesrejse" til stedet i 1886:⁶¹

Naar man efter en mere eller mindre mislykket Nedstigning ofte afsluttet med en ubehagelig Rutschen befinder sig nede i "Kulerne" som de kaldes af Arbejderne, kan man ikke andet end forbausnes over Skjønheden af disse paa sine Steder 70 Fod høje Kalkstensklipper, der, navnlig i Sollyset, spille i de pragtfuldeste hvide, gule og brune Farvenuancer med barokt tegnede Skygger i violet, medens de foroven er dækkede af et Par Fods Lerlag, kantet med en Brømme af Græs; og Billedets Skjønhed forøges yderligere ved Kalkens Farvemodsætning til den blaa Himmel.



Udblik over Faxe Kalkbrud, som det ser ud i dag. Omfanget er ca. 150 hektar og dybden 45 meter. Foto: Jørgen Mikkelsen.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Danmarks Statistik

Folketælling 1880, Landdistrikter, pk. 475 og 476.

Folketælling 1880, Landdistrikter, pk. 1308 og 1309.

Fakse-Hylleholt Kommune

Ligningslister for kommunale skatter 1874-1901 (30-3-01 og 303-3-03 – 33-02-1)

Vemmetofte Klosters Gods

Forhandlingsprotokol for lodsejerne i Fakse Kalkbrud 1860-1884 (pk. 20-02 og 20-03)

Korrespondance vedr. kalkbruddet 1863-1908 (pk. 20-04, 20-05 og 20-06)

Plan for hestebane fra kalkbrud til strand 1863 (pk. 20-11)

Regnskabs- og korrespondancesager vedr. kalkbrud og havn 1864-1933 (pk. 20-08)

Sager vedr. kalkbruddet 1705-1884 (pk. 20-01)

Udskiftningsprotokol for Fakse Kalkbrud 1842-1862 (pk. 20-09)

Litteratur

Baad Pedersen, Margit: *De gik i bruddet. En skildring af arbejdet i Fakse kalkbrud*, 1984.

Bloch, Nils og Niels Peder Pedersen: *Omkring Fakse Jernbane 1864-1982*, 2017.

Christensen, Bent og Hjalmar Olsen: *100 år i Fakse*, 1969.

Clemmensen, C.A.: *Aktieselskabet Fakse Kalkbrud*, 1934.

Dahlström, Malin: Dansk-svenskt samarbejde inom kalkstens- og cementindustrin. 1880-tal til 1970-tal, *Fabrik & Bolig*, 2019, s. 3-31.

Falbe-Hansen, V. og Wilh. Scharling: *Danmarks Statistik*, bd. 1-5, 1878-1887.

Folketal, areal og klima 1901-60 (Statistiske undersøgelser nr. 10), 1964.

Hansen, Viggo: Den rurale by. De bymæssige bebyggelses opståen og geografiske udbredelse, *Geografisk Tidsskrift*, bd. 64, 1965, s. 54-69 (genoptrykt i: *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*, 1980, s. 9-25).

Illustreret Tidende, 27. bd., 1886.

Krongaard Kristensen, Hans og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016.

Lütken, O.D.: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Trettende Stykke, Præstøe Amt*, 1839 (repr. 1983).

Mikkelsen, Jørgen: *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800. En oversigt over nyere forskningsresultater*, 2012.

Solvang, Gunnar: *Kalkudvinding på Køgeegnen: en kulturhistorisk skildring af egnens kalkværksindustri og dens kalkværksarbejdere*, 2002.

Stilling, Niels Peter: *De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*, 1987.

Svenné, Hans: *Præstø Amtskommunes Sygehus i Fakse 1890-1940*, Næstved 1940 (genoptrykt i: *Amtssygehuset i Fakse efter 1940*, Fakse 1990).

Thøgersen, Mette Ladegaard: De rurale byer, i: Søren Bitsch Christensen, red.: *Den moderne by*, 2006, s. 257-284.

Thøgersen, Mette Ladegaard: *Landdistrikternes urbanisering. En analyse af de rurale byers opståen, udvikling og karakteristika ca. 1840-1960*, bd. 1-2, 2007 (utrykt ph.d.-afhandling, Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet).

Trap Danmark, 2.-5. udgave. De relevante bind udkom i hhv. 1872, 1898, 1921 og 1955.

Aasbjerg, Arne: *Fakse Ladeplads. Lidt om havnenes historie*, 2002.

Noter

¹ Den første bølge fandt sted mellem ca. 1050 og 1350, jfr. Krøngaard Kristensen og Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. Om urbaniseringsbølger generelt, se Mikkelsen: *Urbanisering og bysystemer*, 2012.

² Hansen: *Den rurale by*, 1980-udgaven s. 18. Her bemærkes det også, at landevejene efter ca. 1920 overtog stationernes rolle som primær lokaliseringsfaktor ved udvikling af nye byer.

³ Stilling: *De nye byer*, s. 142-144, 422-423, 461-463 og 478-479.

⁴ Thøgersen: *Landdistrikternes urbanisering*. Se også Thøgersen: *De rurale byer*, s. 257-284, hvor Fyn er særligt undersøgelsesområde.

⁵ Thøgersen: *Landdistrikternes urbanisering*, bd. 1, s. 254-255, 294-295 og 302-305 m.m.

⁶ Byen har for en del år siden fået omdøbt til Faxe, hvilket medfører, at stednavne, hvori dette navn indgår, nu også staves med x. Den nye staveform anvendes derimod ikke, når det drejer sig om myndigheder, der ikke længere eksisterer.

⁷ Herredet, der bestod af 12 sogne, blev dog siden 1694 administreret sammen med Stevns Herred. Fra 1536 til 1862 havde Fakse Herred også sit eget provsti.

⁸ *Trap Danmark*, 2. udg., bd. 3, s. 501. Om pressen, se Stilling: *De nye byer*, s. 175.

⁹ Stilling: *De nye byer*, s. 110, 159 og 535.

¹⁰ *Folketal, areal og klima 1901-60*, s. 176.

¹¹ Bloch og Pedersen: *Omkring Faxe Jernbane*, s. 169-171.

¹² Pga. stofrigeligheden i de nævnte arkivalier har jeg afstået fra at bruge materiale fra Faxe Kommunes Arkiver og kalkværkets eget arkiv, men det er blevet anvendt i en del af den eksisterende litteratur. Om kalkproduktion i andre dele af landet kan bl.a. henvises til Solvang: *Kalkudvinding på Køgeegnen* og Dahlström 2019.

¹³ Et eksemplar af artiklen "Faxe Kalksten", der blev bragt i "Den tekniske Forenings Tidsskrift", ligger i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-08. Eksemplaret er udateret, men kan ud fra indholdet tidsfæstes med stor præcision.

¹⁴ Jørgensen: *Faxe Kalksten* (se foregående note), s. 7.

¹⁵ Sst. I V. Falbe-Hansens og William Scharlings store værk om dansk statistik, der udkom i 1880'erne og udmærker sig ved grundige beskrivelser af Danmarks ressourcer, er der også en omtale af Faxe-kalkens forskellige fremtrædelsesformer og egenskaber; se især bd. II, 1887, s. 635-638.

¹⁶ Flere af kontrakterne, der kunne have en varighed på 3-10 år, ses i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-01.

¹⁷ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 13.

¹⁸ Denne proces er bl.a. beskrevet i Aasbjerg: *Fakse Ladeplads*, s. 7. Indtil omkring 1800 foregik lastning og losning af varer ligeså besværligt i mange købstadshavne.

¹⁹ Lütken: *Bidrag til Kundskab*, s. 94 og 334.

²⁰ Lütken: *Bidrag til Kundskab*, s. 334-335. Ifølge et notat af 7.12.1868 havde en ingeniør da beregnet, at en kubikfavn havde en middelvægt på 17.278 pund (8.639 kg), mens en anden var nået frem til 19.325 pund ved at undersøge 18 stensorter, hvis vægt varierede fra 13.442 pund til 20.128. RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-08 (notat med overskriften "Faxe Kalkbrud").

²¹ Udskiftningen blev gennemført i 1850, men udskiftningsforretningen blev først tinglyst d. 6.5.1862.

²² Samarbejdet mellem de to godser må ses i lyset af, at A.W. Moltke på dette tidspunkt både var ejer af Bregentved og kurator for Vemmetofte Kloster.

²³ Aasbjerg: *Fakse Ladeplads*, s. 7-9; Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 17.

²⁴ Projektpapirerne er samlet i det fyldige læg O.11 i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-01.

²⁵ Gardes projektbeskrivelse ses i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-11. Der er tale om en 21 sider lang tekst med omtale af banens retning, længde og kurver m.m., driftsmateriel, personel, ekspropriation, anlægs- og driftsomkostninger, efterfulgt af tabeller, profiler og oversigtskort.

²⁶ RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-02.

²⁷ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 19.

²⁸ RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-06 (læg med overskriften ”Opgjørelse”).

²⁹ Jørgensens fyldige rapport med omtale af forholdene i alle de besøgte byer ligger i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-05.

³⁰ RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-08. Når oversigten omfatter tal fra Gavnø, men ikke Rosendal, må det skyldes, at Gavnø benyttede sig af Vemmetofte og Bregentveds havn. Gavnø-tallene er opgjort i en særlig kolonne, men jeg har her behandlet de tre godsers handel samlet.

³¹ Fire af lokaliteterne har det ikke været muligt at stedfæste, men ud fra navnene at dømme ligger de i det nuværende Tyskland eller evt. Polen.

³² RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-06 (læg med overskriften ”Opgjørelse”).

³³ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 20. Clemmensen er også hovedkilde til de følgende afsnit.

³⁴ RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-02 (Forhandlingsprotokol for lodsejerne ... 1860-1878, s. 14b, § 22).

³⁵ Se bl.a. Ole Langes beskrivelse af Tietgen i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 14, s. 609.

³⁶ Det følgende bygger på Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 22-28.

³⁷ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 23 og 28. Denne bog giver også en grundig redegørelse for senere udskiftninger på bestyrelses- og direktørposterne. Mange personer beklædte deres poster i en længere årrække. En af undtagelserne var arkitekten Fr. Meldahl, der bl.a. er kendt for arbejdet med Marmorkirken. Tietgen fik ham ind i bestyrelsen i 1884, men han forlod den i 1888.

³⁸ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 31. Rosendals havn blev dog taget i brug under højkonjunkturen i 1890’erne, men omkring 1920 var den sandet til på ny.

³⁹ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 40-43.

⁴⁰ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 44, 50 og 55. Mange årsregnskaber kan ses i RA, Vemmetofte Klosters Gods, pk. 20-08.

⁴¹ Clemmensen: *Faxe Kalkbrud*, s. 46, 50 og 117.

⁴² Se bl.a. et citat fra *Faxe Avis* i 1869 i Christensen og Olsen: *100 år i Fakse*, s. 3.

⁴³ *Trap Danmark*, 3. udg., bd. 2, s. 875.

⁴⁴ Svénné: *Præstø Amtskommunes Sygehus*, s. 5-6 m.v.

⁴⁵ Sygehuset i Faxe eksisterede frem til 2010-2011, hvor det blev afviklet som led i rationaliseringen af sygehusdriften i Region Sjælland. Det tidligere sygehus er nu sundhedscenter.

⁴⁶ *Trap Danmark*, 4. udg., bd. 3, s. 393-394; *Trap Danmark*, 5. udg., bd. 9 (IV,1), s. 204-205.

⁴⁷ *Trap Danmark*, 2. udg., bd. 3, s. 501; *Trap Danmark*, 3. udg., bd. 2, s. 877.

⁴⁸ *Trap Danmark*, 4. udg., bd. 3, s. 397. Realskolen var åbenbart den eneste institution, der var ophørt mellem 1898 og 1921, men byen fik senere realskole på ny.

⁴⁹ Bloch og Pedersen: *Omkring Faxe Jernbane*, s. 172-174.

⁵⁰ *Trap Danmark*, 5. udg., bd. 9 (IV,1), s. 209-210. Da kommunekontor-bygningen blev opført i 1918, burde den allerede have været nævnt i *Trap Danmarks* 4. udgave, medmindre den først senere fik sin administrative funktion.

⁵¹ I betragtning af det krævende arbejde med stenbrydning er det i øvrigt påfaldende, hvor stor en del af stenbryderne, der var over 50 år. Flere af dem var endog ca. 70 år. Margit Baad Pedersens grundige interviewbaserede analyse af stenbrudsarbejdet efter 1920 viser også, at det på denne tid var ret almindeligt, at stenbryderne fortsatte i branchen til langt op i årene, men forklaringen er nok i mange tilfælde, at det var svært at finde anden beskæftigelse. Baad Pedersen: *De gik i bruddet*, s. 68-69.

⁵² Folketællingens optællingsliste nr. 12. I de to øvrige husstande var faderen hhv. postbud og snedker.

⁵³ Baad Pedersen: *De gik i bruddet*, s. 71, jfr. s. 72, hvor forfatteren har søgt at indplacere 1911-folketællingens stenbrydere på et kort. Ved denne folketælling blev der i alt registreret 174 kalkbrudsarbejdere i hele sognet.

⁵⁴ I 1901 var antallet af håndværkere steget til 83, fordelt på 31 fag. Blandt de nye fag var erhvervene som fotograf og cykelsmed.

⁵⁵ RA, Fakse-Hylleholt Kommune, pk. 30-3-01. Det fremgår af en følgeseddel, at ligningslisten efter forudgående bekendtgørelse havde været fremlagt til offentligt eftersyn i 14 dage. Der er derfor grund til at tro, at listen giver et temmeligt retvisende billede af den økonomiske spredning.

⁵⁶ *Ordbog over det danske sprog*, 12. bind, sp. 596, indeholder denne definition af formue og lejlighed: ”en persons hele økonomiske stilling med hensyntagen til saavel indtægten og formuens størrelse som de omstændigheder, der influerer paa skatteevnen (familiens størrelse, sygdom osv.)”.

⁵⁷ Prip lå også klart i spidsen i 1901, hvor han i øvrigt blev tituleret som konsul, og han blev da efterfulgt af landinspektør Høeg, sygehuslæge Hertel, gæstgiver Olsen og dyrlæge Thor Straten i den nævnte rækkefølge, og først herefter fulgte præsten, de øvrige store købmænd og en række af gårdmændene. RA, Fakse-Hylleholt Kommune, pk. 30-3-03 – 33-02-1.

⁵⁸ Bortset fra det nævnte eksempel er der dog ganske god overensstemmelse mellem folketællingens og ligningslistens tituleringer.

⁵⁹ Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at flere af stenhuggerne var født i Preussen og Tyrol, hvorimod kalkbryderne i Faxe i helt overvejende grad stammede fra lokalområdet. De udenlandskfødte stenhuggere i Faxe Ladeplads havde ikke egen husstand, men var indlogeret hos andre.

⁶⁰ Om centralsteds- og netværksmodellerne, se Mikkelsen: *Urbanisering og bysystemer*, s. 133-168.

⁶¹ *Illustreret Tidende*, bd. 27, nr. 25, 21.3.1886, s. 306.

Håndværksmestre i den lille by 1880-1921 – netværk og relationer blandt Ringkøbings førende borgere

AF CHRISTIAN RINGSKOU

Denne artikel er en undersøgelse af håndværkets sociale situation i den lille by under forandring i årtierne omkring 1900. 172 borgere i seks erhvervssektorer i den vestjyske købstad Ringkøbing identificeres som byens elite over tre punkter i tid, og ved identifikation af forskellige typer af forbindelser imellem dem kortlægges sociale strukturer i netværksanalyser. Emnets bredere anlagte forskning opererer med håndværkets gradvise integration i byernes øvrige kultur i perioden, sådan at mestrene efterhånden stod på linje med de øvrige arbejdsgivere. Den tætte undersøgelse i Ringkøbing bekræfter denne udvikling, men den nuancerer den også. I 1880'erne stod håndværkets mænd kun i begrænset grad i relation til købmænd, sagførere, bankdirektører osv. I 1921 havde de mange flere kontakter. Imidlertid: Når disse relationer opdeles i familie, fadderskaber, interessefællesskaber og forretning, viser det sig, at den gamle handels- og embedselite uden håndværksmestre i nogen grad bestod. Den fik selskab af nye grupper, der udnyttede nye muligheder, og som talte en række håndværksmestre. Disse gamle og nye grupper stod i tæt forbindelse i foreningsbestyrelser, valglistes og efterhånden også i økonomiske relationer, men integrationen var ufuldstændig. De mødtes ikke i familie eller fadderskaber.

Indledning

Da konsul A.C. Husted i 1882 havde 50-årsjubilæum som købmand i Ringkøbing, skænkede han 1.000 kr. til et legat i den lokale håndværkerforenings enkekasse. Han modtog i den anledning en smukt kalligraferet takkeskrivelse:¹

Hr. Konsul A.C. Husted

RIDDER AF DANNEBROG OG VASA!

Ringkjøbing Haandværkerstand føler Trang til paa denne Deres Højtidsdag at bringe Dem vor varmeste Tak som en ringe Paaskjønnelse for den store Gave, De i Dagens Anledning har skjænket vor Forenings Enkefond.

Konsulen har altid været en Ven af Haandværkerne, idet De ved enhver Lejlighed, hvor et Arbejde skulde udføres – det være sig offentlig eller privat – har støttet den Stand, hvortil vi høre. De har nu atter i rigeligt Maal givet os bevis paa Deres Velvilje og derved sat Dem et varigt Minde iblandt os.

I Enkernes Navn og paa Haandværkerforeningens Vegne bringe vi Dem endnu en Gang vor dybtføjte Tak.

Gud Skjænke Dem mange Aar at færdes iblandt os.

Ringkjøbing den 8de Oktober 1882

Bestyrelsen for Ringkjøbing Haandværkerforening

K. Lyhne N.P. Holm J.P. Lund Bisserup Carl Holbek

Christian Ringskou, f. 1978, cand. mag. 2007 og ph.d.-studerende 2018-21 ved Aarhus Universitet (med projekt om sociale og kulturelle forhold i Ringkøbing og Skjern 1880-1921), museumsinspektør ved Ringkøbing-Skjern Museum siden 2009. Har især arbejdet med samling og udstillinger, og har tillige skrevet en række formidlingsartikler og flere forskningsartikler med relation til museets arbejde og ansvarsområde.



A.C. Husted's litografi i nybarok ramme, der næsten er en meter højt, hang i Ringkjøbing Sparekasse, hvor Husted i 35 år var bestyrelsesformand. Ringkjøbing-Skjern Museum.

Tonen i dette dokument er præget af en stærk bevidsthed om standsforskel mellem den førende blandt byens købmænd og håndværkerne, der i deres mere ydmyge position underkastede sig i taknemmelighed. Denne tematik er ikke uden perspektiv i den lokale historieskrivning. I 1949 fejrede Ringkjøbing Handelsforening 75-årsjubilæum. "Ringkjøbing Aarbog" opholdt sig i den anledning ved forskellen på foreningens grundlæggere og en ny tids købmænd: Om tiden omkring Husted's jubilæum og handelsforeningens start: "Det var Mændene fra de store Købmandsgaarde, Husted, Harpøth, Tang m. fl., der førte an, og der var endnu over dem den gamle Standsfølelse, der prægede Købmanden af den gamle Skole og gav ham en vis Værdighed i Forholdet til Omgivelserne." Om 1940'erne: "I Dag kan man sjældent kende Købmanden fra Haandværkeren; Tiden til nu (...) har virket udjævnende."²

Forfatteren til Ringkjøbings store byhistorie Carl Lindberg Nielsen beskrev købmænd og embedsmænd som byens traditionelle overklasse, hvor ingen håndværker fandt adgang. Den gamle rollefordeling ændrede sig imidlertid, og i løbet af 1800-tallets anden halvdel udjævnedes forskellen, "og de, der kun kender de demokratiske Forhold, der nu hersker i Ringkjøbing [ca. 1950] (...) kunde maaske være tilbøjelige til at mene, at det (...) aarhundredegamle Skel mellem Købmand og Haandværker er overdrevet, måske konstrueret."³ – Ja, måske. Hos byens uomgængelige og altid velinformerede personalhistoriker F.K. Erlang, betragtes Ringkjøbing allerede i A.C. Husted's velmagtsdage i 1870'erne som socialt homogen: "At Standsforskel ikke fandtes, er vel maaske nok vel meget sagt, men den mærkedes saa at sige ikke. Man fandt, at enhver kunde være god for sig, og man respekterede baade de andre og sig selv, og man omgikkes paa lige Fod og under særdeles tvangfri Former."⁴ Tilsvarende udtalte en anden købmand, der også holdt 50-årsjubilæum, nemlig Frederik Nielsen i 1938, at det fine og det borgerlige nok tog sig anderledes ud

på overfladen i hans unge år, men at ”Ringkjøbing er jo en jævn og venlig By. Forholdene her har altid været således, at den velhavende Mand kunde taale at være i Selskab med den jævne Mand”.⁵

Disse spredte lokalhistoriske udsagn trækker banen op for denne artikel, hvor håndværksmestrenes adgang til den lille bys førende kreds gøres til genstand for systematisk afprøvning i en undersøgelse, hvor social netværksanalyse benyttes som metode.⁶ Var håndværksmestrene på den ene side og handel og embedsmænd på den anden uafhængige parallelle elitegrupperinger? Gennemgik håndværksmestrene en integration i byens elite? Var processen tilendebragt før 1880, sådan som både Nielsen, Erlang og købmand Nielsen fra hver deres vinkel beskriver, eller foregik den først efter 1880, sådan som takkeskrivelsen til købmand Husted og omtalen af handelsforeningens fædre antyder? Undersøgelserne angår elitens interne struktur. De har ingen direkte udsagnskraft om Ringkjøbings totale sociale struktur endside om forholdet mellem den lille købstad og dens opland.



Håndværket var under forandring. Skomager Georg Gravesen i Mellemgade skulle konkurrere med den nye skotøjsindustri, så værkstedet fik udstillingsvindue. Ringkjøbing-Skjern Museum.

Forskningen

Håndværkets sociale placering i forhold til andre grupper i de danske byer i årtierne omkring 1900 er genstand for forskning med perspektiv til denne artikels emne. Håndværket var ikke under afvikling som konsekvens af industrialisering og økonomisk samkvem, sådan som en overfladisk betragtning måske kunne lade formode. I doktorafhandlingen ”Middelstand i klemme?” fra 1988 viser Jørgen Fink, at det snarere var i transformation, således at visse fag forsvandt, mange ændredes og nye opstod.⁷ Henrik Fode uddyber i ”Håndværkets kulturhistorie” (1984). Håndværk og industri var ikke hinandens modsætninger, men tæt sammenvævede. Købstædernes industri talte mange faglærte fabrikanter og arbejdere, og håndværket aftog industriens halvfabrikata, der indgik i nye håndværksprocesser. Håndværket var således nok i relativ stagnation i et samfund med både økonomisk og befolkningsmæssig vækst, men nominelt var det i vækst.⁸ Før næringsfriheden i 1862 kunne ingen nedsætte sig som hverken mester eller svend uden tilsvarende mester- eller svendestykke og medlemskab af et laug.⁹ Men håndværkets stærke selvstændige kultur blev bragt til fald, og kun langsomt erstattede nye institutioner som håndværkerforeninger, svendehjem, fagpresse mm. de gamle. Fode argumenterer i denne sammenhæng for, at købstædernes håndværk, efterhånden som det overvandt denne krise, indtog en anderledes rolle, hvor laugstidens subkultur afløstes af alliance og identifikation med byens handlende og øvrige grupper.¹⁰ Undervejs i denne



Ligesom håndværkerne i mange andre provinsbyer forberedte Ringkøbings mestre sig på næringsfriheden ved at danne en håndværkerforening – og den skulle selvfølgelig have en fane. Ringkøbing-Skjern Museum.

proces svækkedes håndværkets fælles standsidentitet, der afløstes af en moderne klassebetiget brudflade mellem mester og svend (og lærling), hvor håndværksmestrene i højere grad identificerede sig med andre grupper af arbejdsgivere end med deres fag.¹¹ Denne tendens blev på den ene side underbygget af det forhold, at etablering, i det mindste i håndværk der oplevede fremgang, krævede stadig mere kapital. Mens svendene på den anden side i stigende grad lod sig repræsentere gennem de socialdemokratiske fagforeninger.

Den her refererede forskning er smal, men dens indikation er klar. Håndværket gennemgik konsolidering efter krise i denne undersøgelses periode, og sektorens førende mænd kom gradvist til at stå på linje med købstædernes øvrige i andre sektorer.

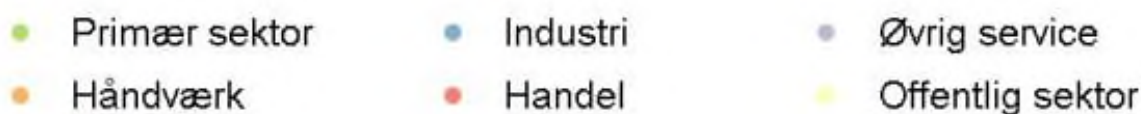
Social netværksanalyse

Den sociale netværksanalyse har gennem de seneste årtier vundet indpas som en historisk metode, der kan forløse forskningsspørgsmål med fokus på relationer og samspil mellem individer eller institutioner.¹² Netværket er i sin kerne en epoché, hvor historikeren tilsidesætter sin egen eller sine kilders common sense om sociale sammenhænge og kortlægger dem fra bunden ved at identificere et antal enheder (individer eller institutioner) og et antal forbindelser mellem disse (samarbejde, afhængighed eller information).¹³ Netværket lader sig anskue i en række matematiske abstraktioner, og der knytter sig et større vokabular af centralitetsmål og identifikation af grupperinger til metoden. Netværk gengives ofte visuelt som netværksgrafer, men grafen er ikke netværket, den er blot en repræsentation af summarisk information i en form, der appellerer til menneskelig intuition.¹⁴ SNA er således en strukturalistisk metode, hvor forskeren søger at afdække en art dybe sammenhænge, der ikke er umiddelbart tilgængelige,¹⁵ men samtidig partikulært orienteret i det

mindste sådan at forstå, at det analytiske søgelys let kan rettes mod den enkelte enhed og dens placering i strukturen.¹⁶ Her er ikke tale om et modsætningsforhold men om en situation, hvor aktøren kun er analytisk meningsfuld i kraft af hans relationer til hele netværket.¹⁷

Netværksanalysen er således mere end metode. Det er tillige et teoretisk standpunkt ifølge hvilket, Det sociale beror i relationer mellem enheder, i denne sammenhæng mellem personer, og ikke i egenskaber ved sådanne enheder.¹⁸

I denne artikel gøres en gruppe borgere i Ringkøbing til genstand for netværksanalyse med tilhørende grafer, idet personer betragtes som punkter og forskellige typer relationer mellem dem som forbindelser. Personerne forsynes med navn og årstal for identifikation i førende kredse og gives farvekode efter erhverv kodet i seks kategorier.



Seks farvekodninger for erhverv.

I netværksgraferne gengives personerne med størrelse som funktion af antallet af deres forbindelser. I de mange tilfælde, hvor der er mere end en forbindelse mellem to personer, vises samtlige. Graferne gengives med Fruchterman-Reingold force directed algoritme, hvilket vil sige i en matematisk optimering efter det princip, at alle personer frastøder hinanden, mens personer med forbindelse samtidig tiltrækker hinanden. Algoritmen bringer grafen i en balance med to karakteristika. Dels søger personer med mange forbindelser mod central(e) område(r) og personer med få eller ingen søger mod periferi. Dels (og vigtigst) optræder personer med mange fælles relationer som naboer eller grupper i grafen, mens personer med få eller ingen forbindelser optræder langt fra hinanden.¹⁹ Netværkene udarbejdes i fire versioner efter fire kategorier for forbindelse. For hver af disse kategorier samt til sidst for det samlede materiale gennemføres de samme undersøgelser: Et eller to udsnit af netværksgraferne gengives og perspektiveres. Derefter bringes en tabel over netværkets centrale aktører efter to mål for centralitet. Det ene er en simpel optælling af forbindelser. Det andet er betweenness, der angiver antallet af kortest mulige stier mellem alle sæt af to personer, der går gennem den pågældende person. En høj værdi for betweenness indikerer, at den pågældende person spiller en stor rolle i formidling af information eller ressourcer mellem netværkets forskellige afsnit, mens lav betweenness indikerer, at den pågældende først og fremmest står i relation til sine naboer i netværksgraf. Da den enkelte persons betweenness imidlertid samtidig er påvirket af antallet af forbindelser (mange forbindelser giver mulighed for højere betweenness), bringes desuden et indekstal for de to værdier baseret på betweenness divideret med antal forbindelser. Tabellens topscorer for forbindelser sættes til indeks 100, og de øvrige forholder sig til denne.²⁰ Disse visuelle og matematiske greb suppleres løbende med introduktioner af enkeltpersoner med perspektiv i forhold til artiklens spørgsmål, således at kulturelle profiler og nuancer supplerer netværksanalysernes systematiske oplysninger.

Kriterier

Den følgende indkredsning af en gruppe centrale aktører i den lille købstad er i en vis forstand abstrakt. Den toneangivende kreds søges ikke identificeret som et absolut begreb. Udpegningen medfører uundgåeligt, at visse personer må savnes, mens andre, der kunne undværes, kommer med.

Hensigten er imidlertid ikke at yde individuel retfærdighed overfor fortidens købstadsborgere men at etablere et meningsfuldt udsnit af personer, hvis handlinger og dispositioner havde betydning i den lille by. I ambition om en så vidt muligt struktureret udvælgelse, hvor subjektiv forforståelse søges bragt til at spille så lille en rolle som muligt, arbejdes der med tre udvælgelseskriterier over tre punkter i tid med tyve år mellem hvert:

- **Valg til byråd:** Fra 1867 til 1908 afholdtes der lokale valg hvert tredje år, således at en større eller mindre halvdel valgtes for seks år. Den større del (fire af syv i Ringkøbing) valgtes af alle ustraffede mænd over 25 år med selvstændig husstand. Den anden del af den femtedel af mændene, der betalte mest i skat. Dette system ændredes i 1908, hvorefter alle medlemmer valgtes hvert fjerde år af alle uberygtede mænd og kvinder over 25 år, der betalte skat.²¹ I denne artikel er valgene umiddelbart før og efter 1880, 1901 og 1921²² benyttede som udpegningskriterier, således at personer, der blev valgt til byrådet i 1879, 1882, 1900, 1903, 1917 eller 1921, indgår i de følgende analyser.²³
- **5 % højeste skattepligtig indtægt:** De 5 % rigeste skatteydere 1880, 1901 og 1921 (samt eventuelt dem der havde skat eller skattepligtig indkomst identisk med det laveste beløb blandt de 5 %) udpeges til videre analyse.²⁴
- **Portræt i ”Byer og Mænd”:** I årene omkring og efter 1900 udkom flere beslægtede bogværker om ”Byer og Mænd”. Ringkøbing-bindet af ”Danmarks Byer og deres Mænd”, der er skrevet af byens kendte søn, journalisten og polarforskeren Ludvig Mylius-Erichsen, udkom i 1901.²⁵ I 1917 udkom et næsten tilsvarende værk, nemlig ”Danske Byer og deres Mænd”. Det er vanskeligt at gennemskue, men det formodes, at redaktøren Andr. K. Jensen også er forfatter til afsnittene om Ringkøbing.²⁶ Omtale i disse bøger giver adgang til det følgende.

De tre kriterier er sat op med henblik på at afspejle tre sider af indflydelse og magt i den lille by. Valg til byråd afspejler den formelle magt, men også den demokratiske tillidserklæring fra (en voksende del af) byens befolkning. Den høje skattebetaling giver perspektiv for økonomiske ressourcer og sikrer, til at personer, der måske ikke udøvede deres magt under speciel offentlig bevågenhed, også vinder indpas. ”Byer og Mænd” lader erhvervslivet spille en større rolle. Embedsmænd, præster og lærere nævnes ganske vist også her, men værkerne er fokuserede på omtale af handelslivets, industriens og håndværkets hovedpersoner.

Den toneangivende kreds

De valgte til Ringkøbing Byråd repræsenterer en lokal politisk profil i udvikling. De valgte omkring 1880 var byens spidser indenfor handel, liberalt erhverv, industri, håndværk, embedsstand og pengevesen, men de havde alle en solid tilknytning til det politiske Højre tilfælles. De valgte omkring 1901 havde en tilsvarende bred erhvervssammensætning og en tilsvarende overrepræsentation af fag med høj status, men her var tale om en ny politisk profil. Venstremændene sagfører M.P. Kamp og redaktør J. Jensen Fastrup gjorde nu højremændene selskab. I 1917 og 1921 blev valgene foretaget efter den nye valglov. Den sociale profil var her mere sammensat med en række personer fra byens mere beskedent stillede grupper. Det unge socialdemokrati optræder med seks personer, der imidlertid kun indgik i få relationer med undersøgelsens øvrige kredse.

Skatteligningen er den største af de tre kriterier for adgang til elitepopulationen. I 1880 var købmændene og den øvrige service ret godt repræsenterede, mens også embedsmænd, sagførere og fabrikanter deltog. Farvermester Edvard Harald Hoffgaard var eneste håndværker. I 1901 var billedet meget tilsvarende. Nu var der to håndværkere, nemlig Edwards søn Jørgen Th. Hoffgaard, der havde overtaget farveriet, og bagermester Matthias Klokke. Men i 1921 var billedet mere sammensat. Personer ved handel og håndværk var kommet til at fylde mere, embedsmænd, sagførere og direktører ved pengeinstitutter til gengæld mindre.

Udpegningen via "Byer og Mænd" lader sig ikke på samme måde styre af 20-års intervaller. Ludvig Mylius-Erichsen kaldte således sit kapitel med små portrætter "Borgertyper fra før og nu", og han startede med de i 1901 for længst afdøde købmænd A.C. Husted (ham med 50-årsjubilæet) og dennes fætter Christen, der således må betragtes som kvalificerede til at indgå pr. 1880. Mange af de andre portrætter angår estimerede borgere, hvis meritter for en stor del lå år tilbage, men som endnu var levende. For at undgå vurdering og tvivlstilfælde betragtes disse som udpegede i 1901. Den anden Ringkøbingbog udkom i 1917. Dens omtaler betragtes som udpegende i relation til 1921. Her gør en omvendt problematik sig gældende. En række af de omtalte personer får opmærksomhed i anledning af deres forventede succes i følgende år. Forfatteren gættede rigtigt i en række tilfælde, forkert i andre.

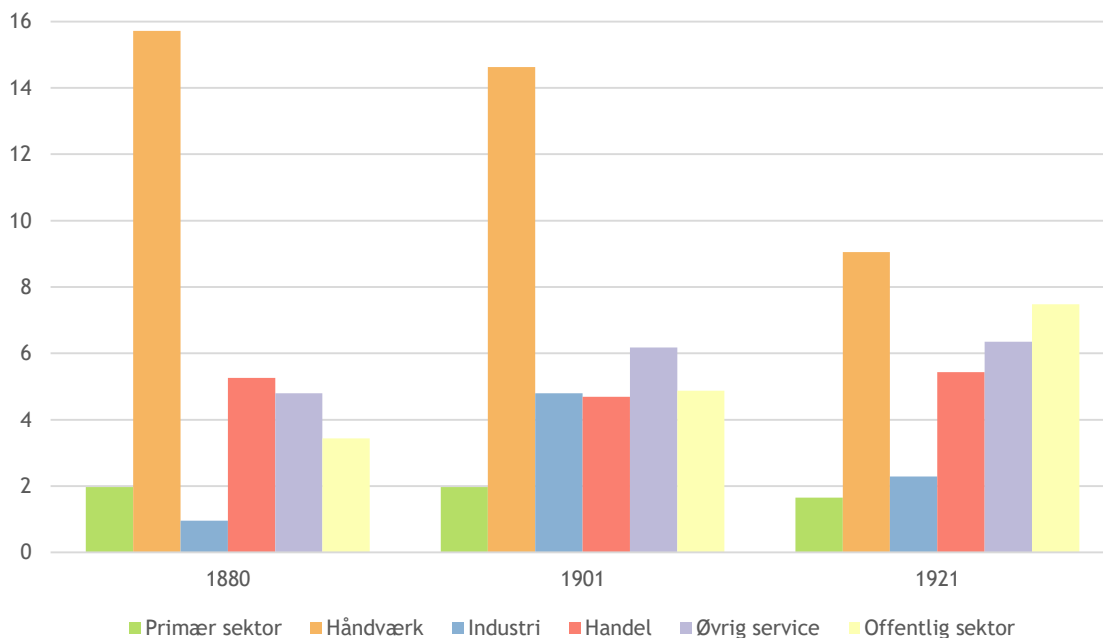
Udpegning til toneangivende kreds, antal

	Valg	Skat	"Byer og Mænd"	I alt
1880	7	18	2	27
1901	7	30	61	98
1921	16	64	38	118
I alt	30	112	101	243

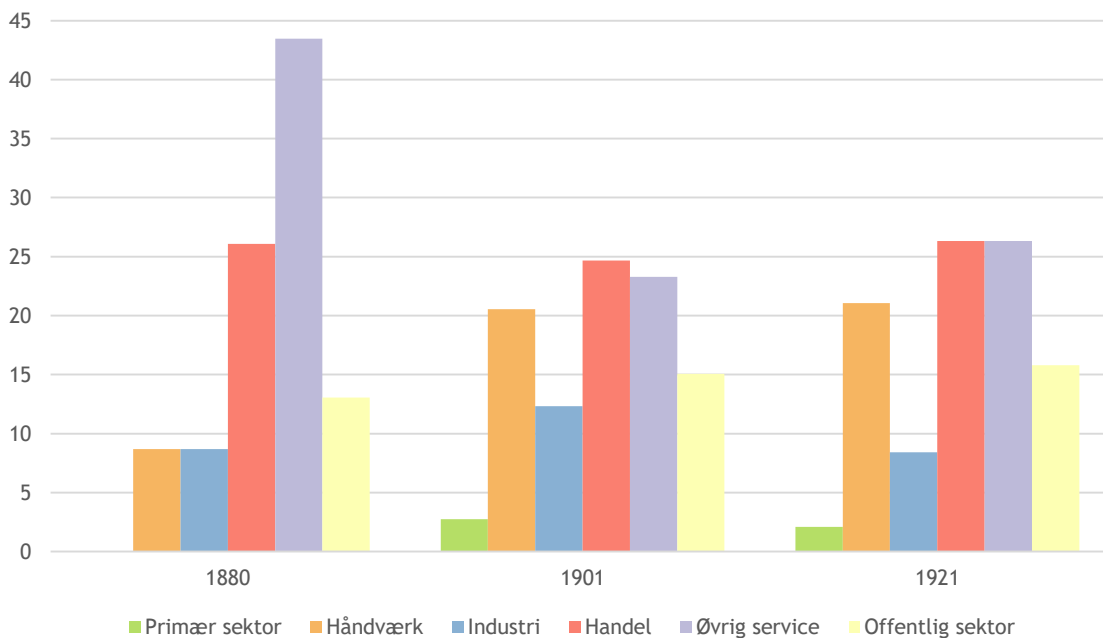
Blandt de 243 opnår seks personer kvalifikation via alle tre kriterier, nemlig hotelvært og vinhandler Henrik Schiønning, købmand Georg Bertelsen og sagførerne Theodor S. Frølund og M.P. Kamp i 1901 og manufakturhandler Ole Glistrup og maltsaftfabrikant Hans Bech Nielsen i 1921, mens 39 personer kvalificeres via to kriterier. Desuden udpeges en række personer over flere punkter i tid. Købmand Mads Mikkelsen er den eneste, der vinder indpas ved alle tre, mens 19 personer indgår ved to af de tre årstal. Alle disse dublerende udpegninger reduceres til enkeltstående personlig udpegning. Herefter overgår 172 personer til videre undersøgelse.

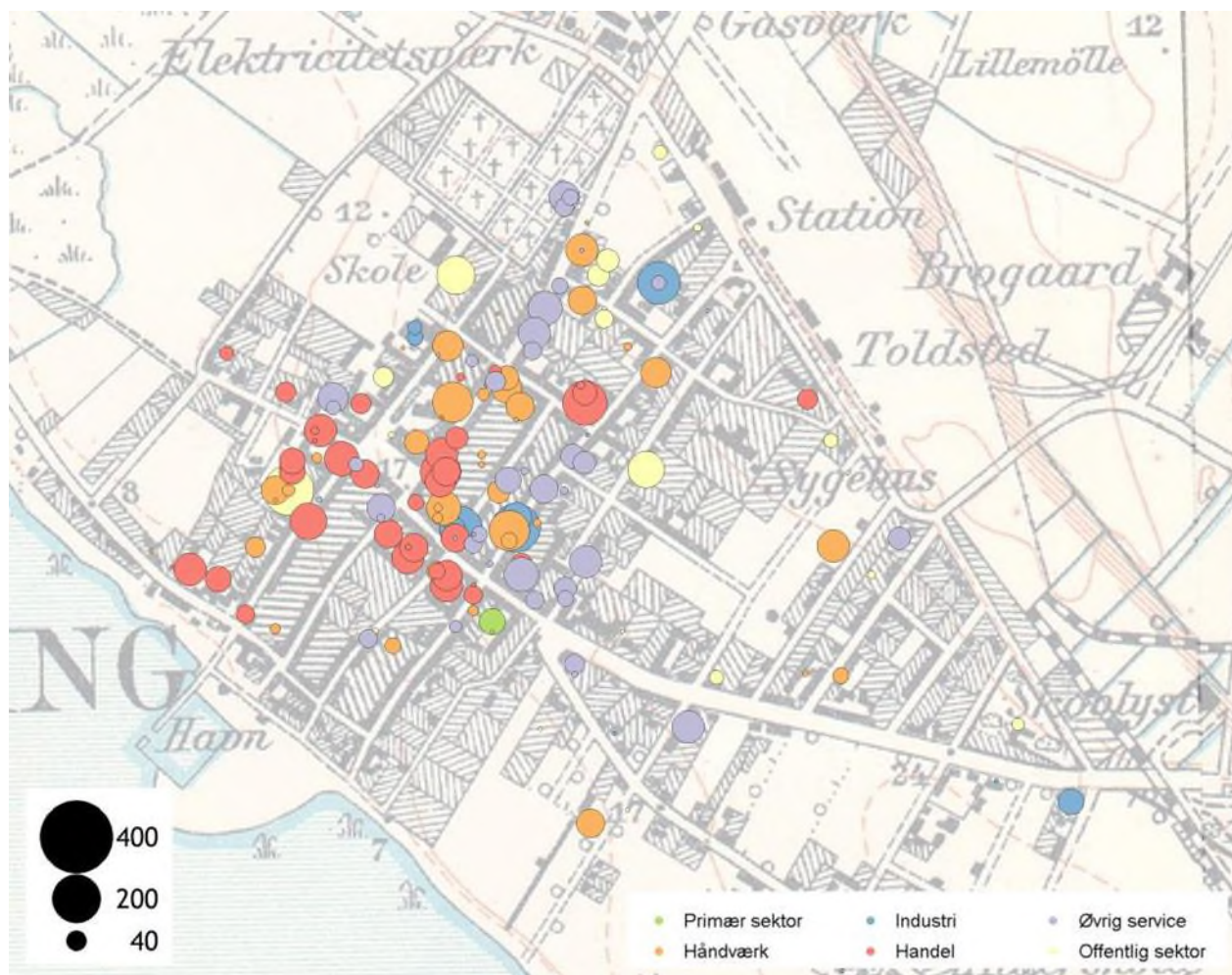
Oplysningerne i to søjlediagrammer (se næste side) over først købstadens samlede erhvervsprofil og derefter elitegruppens samler sig til en første indikation i retning af, at håndværksmestrene faktisk gennemgik en integration i den førende kreds gennem undersøgelsens periode. I byens samlede befolkning var håndværket den største sektor ved alle tre punkter i tid, men det tabte terræn, således at det gik fra en absolut førsteplads til kun at være størst med en beskedent margin. Blandt de ledende personer tager det sig omvendt ud. Her indtog håndværksmestrene kun få pladser i 1880, mens de ved de to senere punkter nåede en repræsentation, der ikke var langt fra købmændenes og en blandet kategori af sagførere, læger, bankdirektører og lignende. Men dette er kun et første skelet for undersøgelse, der intet siger om hvem, der indtog de centrale roller i gruppering og samspil, og hvem, der måske trods adgang til undersøgelsen kun kortvarigt, eller kun perifært spillede en rolle.

Ringkøbings erhvervsaktive befolkning (hushjælp ikke medtaget) efter sektorer, i % af samlet befolkning



Ringkøbings førende kreds efter erhvervssektorer, i % af elitegruppen





Ringkøbings førende borgeres beboelse. Cirklernes størrelse skaleret efter samlede antal forbindelser i den følgende netværksanalyse. Baggrund: Det lave målebordsblad, 1912, © Geodatastyrelsen

Når medlemmerne af den toneangivende kreds placeres på kort efter deres beboelse,²⁷ tegner der sig et klart billede af kontinuitet i den lille købstad. Data fra 1880, 1901 og 1921 mødes i dette kort, så det er som sådan ikke overraskende, at de gamle gader i centrum er tæt besatte, mens det yngre kvarter mod øst, der opstod gennem denne undersøgelses periode, har få cirkler. Men tendensen er markant. Desuden er der tendens til gruppering: Handelen koncentrerer sig langs byens gamle hovedgade Algade og Torvet. Håndværket derimod viser en vis tendens til placering i udkanten af det gamle kvarter, og det er dominerende blandt de få cirkler mod øst.

Kilder

En række forskellige kilder er undersøgt i arbejdet med at identificere relationer mellem de 172 personer:

- Lokalhistorisk litteratur (erindringer, jubilæumsbøger, årbøger og den professionelle og semiprofessionelle historieskrivning om Ringkøbing i perioden, herunder de omtalte bøger om "Byer og Mænd")
- Ringkøbing-Skjern Museums samlinger
- Ringkøbing Lokalhistoriske Arkivs samlinger

- Kirkebøgernes lister over faddere og forlovere ca. 1860-1925
- Valgprotokollen oplysninger om valglister efter 1908

Relationer

Hvor to eller flere af de 172 eller medlemmer af deres nærmeste familie optræder sammen og med fælles interesse, betragtes det som relation. Disse relationer kodes i fire kategorier:

- **Familie:** Kategorien tæller ud over søskende, svogerskaber, forældre/børn også de lidt fjernere som onkler/nevøer, fætre/kusiner og tilsvarende.
- **Faddere/forlovere:** Kirkebogens dåbshandlinger har altid mindst tre aktører (ud over barn og præst), nemlig forældre og mindst to faddere. Hvor to eller flere af disse er blandt de 172 eller er deres ægtefæller eller ugifte børn, betragtes det som en relation. Der benyttes tilsvarende princip for forlovere ved bryllupper. For dette materiale suppleres endvidere med en simpel optælling over aktivitet som fadder/forlover.
- **Interesser:** I en mere sammensat men nok så central kategori samles relationer i foreningsbestyrelser og lignende. Tidsmæssigt overlappende sæde i ledelsen af en organisation kodes som relation, mens ikke-overlappende ditto ikke gør. Med valgloven af 1908 indførtes valglister, fælles tilstedeværelse på sådanne betragtes som relation.
- **Forretning:** De identificerede økonomiske relationer udgøres af samtidigt sæde i bank- eller sparekassedirektioner, fællesskaber omkring aktieselskaber, kompagnonkaber, overdragelse af virksomheder, mester-lærling-relationer og lignende.

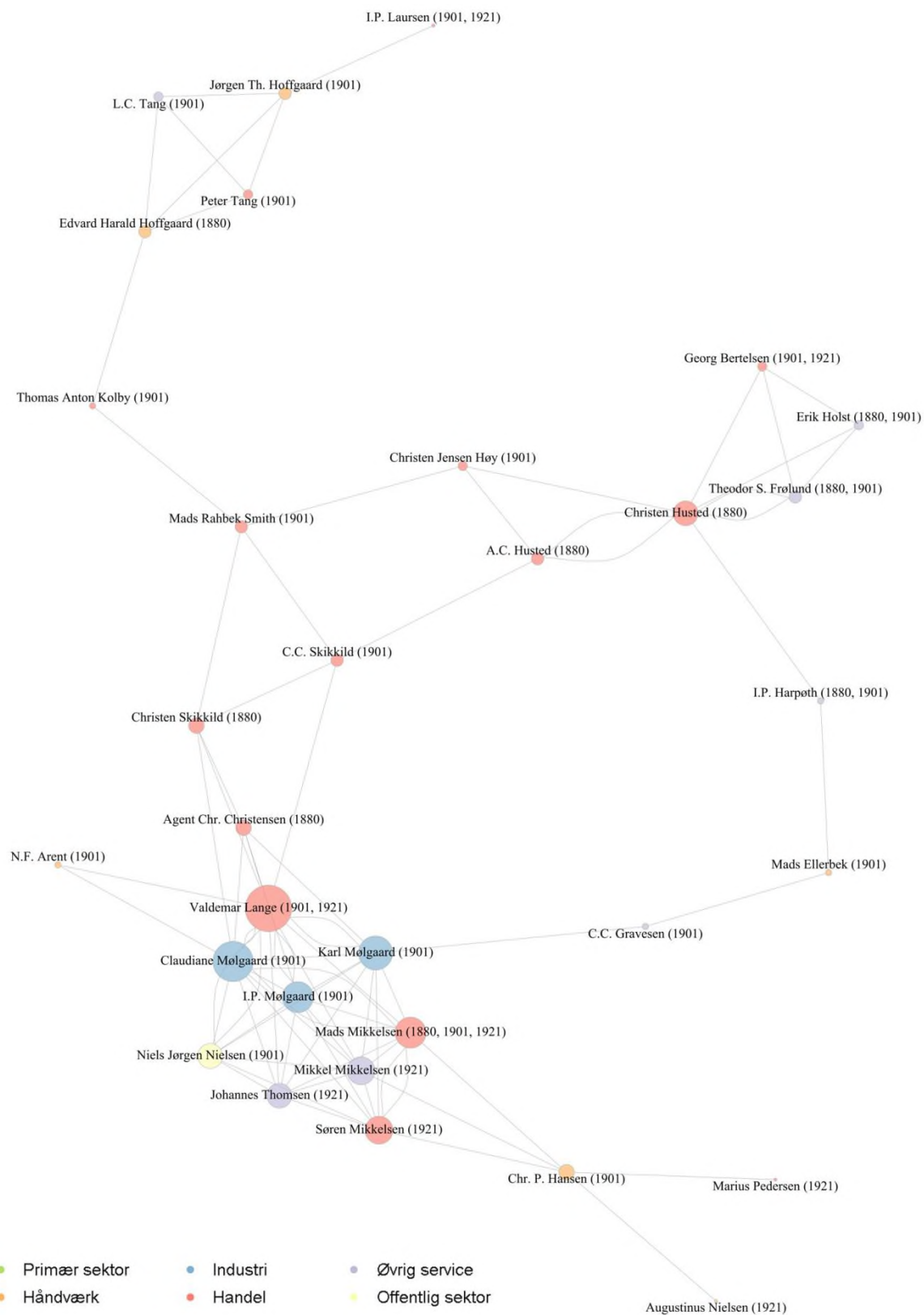
Dubletter tillades i alle kategorier. To personer, der begge var faddere til hinandens børn, har ikke en men to (eller flere) relationer, personer, der mødes i flere foreningsbestyrelser, har ikke en men flere relationer osv.

	Familie	Fadder/forlover	Interesser	Forretning	I alt
Relationer	114	552	2.260	772	3.698

Antal relationer efter kategorier

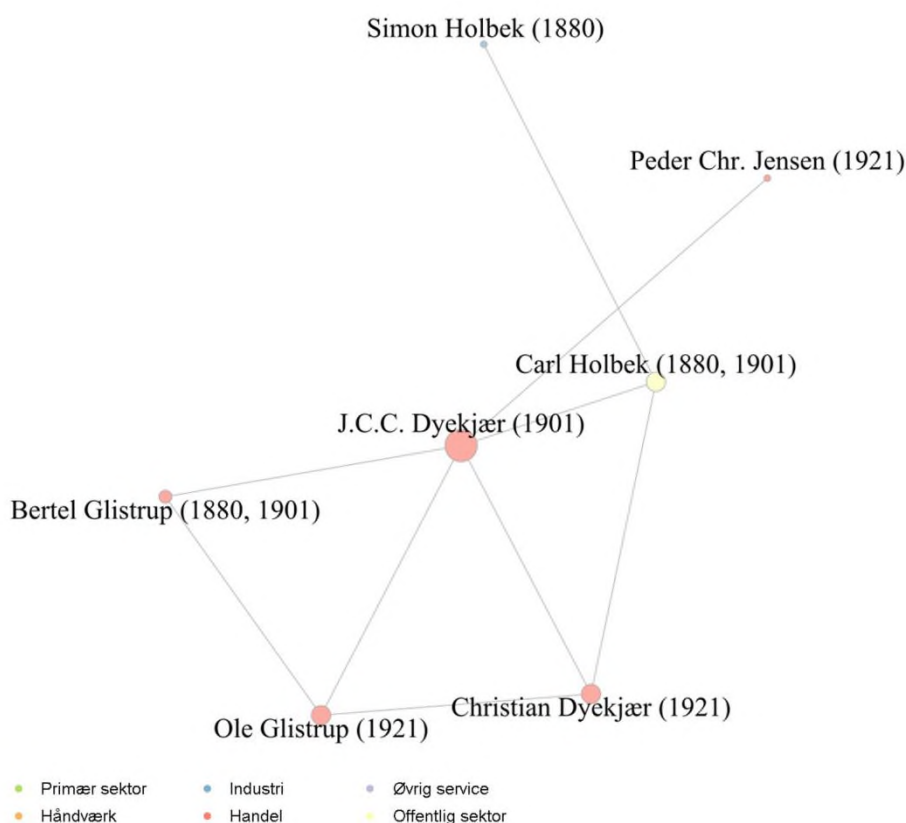
Familie

Netværket for slægtsforbindelser er undersøgelsesernes fattigste målt på antal (se næste side). Til gengæld må det antages, at relationer her repræsenterer stærke forbindelser.



Centralt udsnit af netværksgraf over familierelationer

Materialet rummer en række små tilløb til netværk samt et større. Her er tale om en koncentration omkring Claudiane Mølgaard, der var mor til isenkræmmer Valdemar Lange i sit første ægteskab med købmand og tobaksfabrikant Ferdinand Lange og til Karl og I.P. Mølgaard i sit andet ægteskab med J.B. Mølgaard, der rejste fra Holstebro til Ringkøbing i 1868 for at overtage både enke og forretning. Valdemar Lange blev gift med købmand Mads Mikkelsens datter. Han blev dermed svoger til endnu en købmand, nemlig Mads' søn Søren samt til dennes broder Mikkel, der var direktør i Ringkøbing Landbobank. Disse tætte familieforhold stod i kontakt, blandt andet gennem to generationer af købmænd Skikkild samt gennem isenkræmmer Mads Rahbek Smith og købmand og tobaksfabrikant Christen Jensen Høy, med en anden koncentration omkring købmændene og fætrene A.C. og Christen Husted. Den sidste var svigerfar til tre centrale skikkelser, nemlig læge og fysicus i Ringkøbing Amt Erik Holst, sagfører Theodor Frølund og købmand Georg Bertelsen, der overtog hans forretning. Håndværkernes orange farve er kun i ringe grad repræsenteret i disse forbindelser, men den er til stede i en gruppe med brødrene købmand Peter og sagfører L.C. Tang og farver Edvard Harald Hoffgaard og dennes søn Jørgen Thomas, der overtog virksomheden i de år, hvor den imidlertid blev udkonkurreret af den gryende industri.²⁸ Derudover er C.P. Hansen, der var byens største murermester i årene omkring 1900, og som stod i slægtsforbindelser med købmændsfamilien Mikkelsen, udsnittets eneste markante håndværksmester.



Udsnit af netværksgraf over familierelationer

Også materialets næststørste tilløb til netværk befolkes af købmænd. Her mødes familierne Dyekjær, der i to generationer drev fiskeeksport, Glistrup, der i to generationer drev manufakturhandel, og brødrene Holbek, der sammen drev Ringkøbing Jernstøberi i en periode, hvorefter Carl blev kæmner og Simon rejste til Skjern, hvor han drev jernstøberi, men gik fallit.

Navn	Forbindelser	Betweenness	Indeks	Erhverv
Valdemar Lange	15	142	100	Isenkræmmer
Claudiane Mølgaard	13	54	44	Tobaksfabrikant
Karl Mølgaard	11	52	50	Tobaksfabrikant
Mads Mikkelsen	10	35	37	Købmand
I.P. Mølgaard	10	3	3	Tobaksfabrikant
Mikkel Mikkelsen	9	31	36	Bankdirektør
Søren Mikkelsen	9	13	15	Købmand
Christen Husted	8	107	141	Købmand
Niels Jørgen Nielsen	8	1	1	Kordegne og lærer
Johannes Thomsen	8	1	1	Tandlæge

Centralitetsmål for de 10 personer med flest relationer i familienetværket

Den tætte klynge fra det første udsnit af netværksgraphen dominerer listen over centrale aktører, med Valdemar Lange som topscorer for antal kontakter og som det centrale forbindelsesled til netværkets øvrige afsnit. Købmand Christen Husted var udover de allerede nævnte familieforhold også i familie med købmand og tobaksfabrikant Christen Jensen Høy og bankdirektør i Ringkøbing Bank I.P. Harpøth. Trods hans død som en gammel mand få år inde i denne undersøgelses periode gør disse relationer ham til familienetværkets topscorer for indekseret betweenness.

Håndværksmestrene indtager sekundære roller i dette netværk. De finder end ikke adgang til top 10.

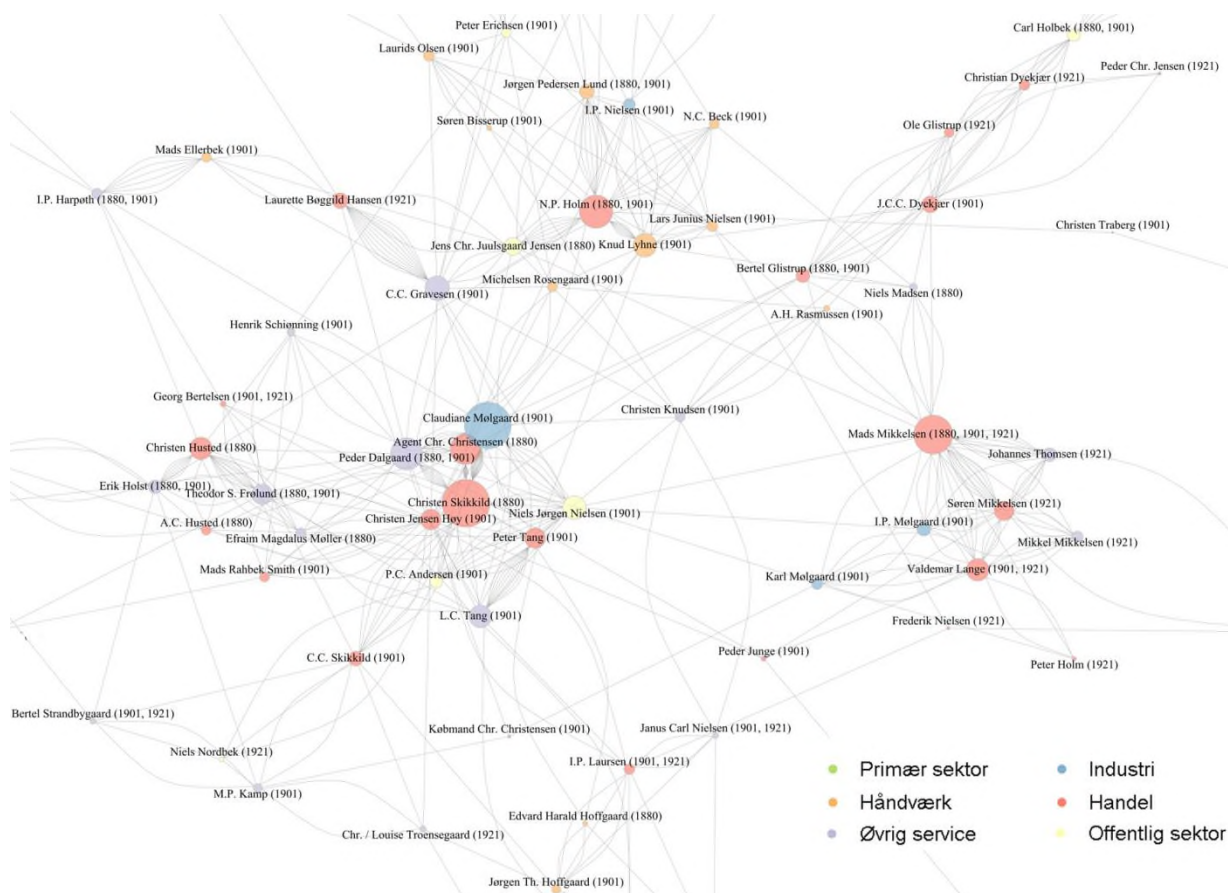
Det overordnede indtryk er således, at håndværkerne i byens elite kun i meget begrænset grad indgik i slægtsrelationer hverken til hinanden eller til de øvrige erhvervs repræsentanter. Omvendt hvad angår handel. Her var en del aktører nært knyttede. Familien Mølgaard, der er kodet som ”industri” findes også i centrum af dette netværk. Hertil er at bemærke, at mens en række af undersøgelsens øvrige repræsentanter for denne i den lille by ret vanskelige erhvervskode var rundede af håndværksproduktion, baserede netop byens tobaksfabrikanter deres økonomi på kombination med købmandshandel. Det samme gjorde jernstøberne Holbek.

Faddere og forlovere

Netværket for faddere og forlovere må til en vis grad forventes at være påvirket af familierelationerne herover, men kontakter af denne type blev også brugt til at knytte bånd og relationer udover dem, der var til stede i kraft af slægtskab.

Det vigtigste indtryk her er en opdeling med flere tyngdepunkter, der i forskellig grad er forbundne, et forhold der indikerer opdeling i forskellige grupperinger. Den tættest knyttede gruppe med de største cirkler udgøres af en række aktører, hvor enken Claudiane Mølgaard (og skjult bag hendes navn hendes afdøde mand I.B. Mølgaard) sammen med bankdirektør Peder Dalgaard og købmændene Chr. Christensen (med den fine titel ”Kongelig Agent”) og Christen Skikkild er de største. Mads Mikkelsen, der gennem et langt liv stod fadder til børn og børnebørn er centralt placeret i et lidt ”østligere” afsnit, mens det ”nordlige” område har boghandler N.P. Holm i centrum. Farvekoden for købmænd og andre handlende dominerer blandt netværkets større personer mens også den øvrige service, der i dette udsnit blandt andet tæller tre sagførere, tre bankdirektører, en læge og en tandlæge, gør sig gældende. Dog, den ”nordlige” gruppering tæller flere håndværkere, og her hører det med til billedet, at boghandler N.P. Holm tillige var bogbinder, og at

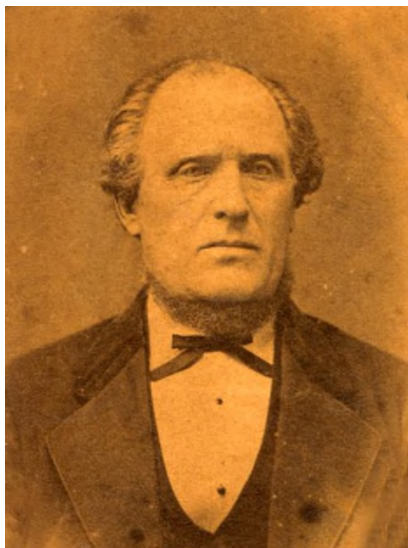
han i en række sammenhænge identificerede sig lige så meget med sit håndværk som med sin handel.²⁹ Bemærk i den forbindelse, at han som bestyrelsesmedlem i håndværkerforeningen var medunderskriver på den i indledningen citerede takkeskrivelse til A.C. Husted.



Centralt udsnit af netværksgraf over fadder- og forloverrelationer

Navn	Forbindelser	Betweenness	Indeks	Erhverv
Christen Skikkild	49	220	100	Købmand
Claudiane Mølgaard	48	182	84	Tobaksfabrikant
Mads Mikkelsen	40	1313	609	Købmand
N.P. Holm	34	516	338	Boghandler
Peder Dalgaard	33	716	483	Bankdirektør
Agent Chr. Christensen	31	49	35	Manufakturhandler
C.C. Gravesen	25	726	647	Tandlæge
Niels Jørgen Nielsen	24	584	542	Kordegner og lærer
Knud Lyhne	24	315	292	Bødkermester
Christen Husted	23	92	89	Købmand
L.C. Tang	23	455	441	Sagfører
Theodor S. Frølund	21	145	154	Sagfører
Peter Tang	21	261	277	Købmand
Christen Jensen Høy	21	391	415	Købmand
Søren Mikkelsen	20	37	41	Købmand

Centralitetsmål for de 15 personer med flest relationer i fadder/forlovernetværket



Bødker Knud Lyhne, Ringkøbing-Skjern Museum.

Listen over de centrale aktører domineres af personer med levebrød i handelssektoren. Bødker Knud Lyhne er alene om at repræsentere håndværkerstanden. Lyhne var gennem mange år en førstemand blandt Ringkøbings håndværkere. Han sad i byrådet, var medstifter af og mangeårig formand for håndværkerforeningen, og han var ejer af båden "Tordenskjold" med hvilken, byens håndværksmestre sejlede op ad Vonåen til selskabelighed i "Sommerlyst".³⁰ I en række omtaler og portrætter fra årtierne efter hans død i 1906 fornemmer man imidlertid bødkeren som lidt af en outsider blandt købmændene og embedsmændene i byens elite. I håndværkerforeningens jubilæumsbog får han et i forhold til hans centrale rolle mindre flatterende skudsmål som "i mange Maader Idealet af den Tids Haandværker. Ikke just nogen særlig glimrende Begavelse eller betydelig Aand. Heller ikke i Besiddelse af større Veltalenhed."

Ved foreningens 50-årsjubilæum digtede isenkræmmer Valdemar Lange (ganske vist i en række af morsomheder over samtlige formænd):³¹

En myndig Formand Lyhne blev, / som saadan stod han højt. / Hvad Lovene de foreskrev, / han regned ej en Døjt. / Naar andre opponerte / og Lovene citerte, / han smilte og leverte / dem bare disse Ord: / "Fanden i Vold med Lovene, / dem la'r vi blot vær sovende; / Mødet er hævet, skaf os blot / nu straks en bitte svot.



Byens håndværksmestre på tur med bødker Knud Lyhnes båd 'Tordenskjold'. Ringkøbing-Skjern Museum.

Om disse små spor kan betragtes i relation til håndværkernes relativt lave status i undersøgelsens første årtier lader sig til en vis grad undersøge med følgende optælling.

Navn	Fadderskab og forlover	Erhverv
Mads Mikkelsen	48	Købmand
Knud Lyhne	37	Bødtermester
Peder Dalgaard	35	Bankdirektør
Claudiane Mølgaard	33	Tobaksfabrikant
N.P. Holm	31	Boghandler
Michelsen Rosengaard	31	Murermester
Christen Skikkild	29	Købmand
Svend Kjærgaard	25	Handelsgartner
Laurette Bøggild Hansen	25	Læderhandler
Christen Husted	24	Købmand
Agent Chr. Christensen	21	Manufakturhandler
Chr. P. Hansen	20	Murermester
C.C. Gravesen	20	Tandlæge
L.C. Tang	19	Sagfører
Peter Erichsen	19	Politibetjent
Carl Holbek	18	Kæmner
J.C.C. Dyekjær	18	Fiskeeksportør
C.C. Heiberg	17	Apoteker
Bertel Glistrup	17	Manufakturhandler
Jens Madsen	17	Træhandler
Laurids Olsen	16	Malermester
I.P. Nielsen	16	Fabrikant

Personer med mere end 15 fadder/forloverroller

Som et alternativt blik gives her en simpel optælling, hvor relation ikke er et kriterium, men hvor adgang til gengæld kun opnås som fadder eller forlover, ikke som forældre, brud eller gom. Tabellen er toppen af en liste med i alt 1.093 poster, hvor 129 personer er repræsenterede med 832 fadderskaber og 261 forloverroller. Den røde farvekode for handelsfaget er også dominerende i denne versionering af materialet men i mindre grad end ovenfor. Blandt håndværkerne har bødker Lyhne her selskab af murermester Michelsen Rosengaard,³² mens handelsgartner Svend Kjærgaard var så nært knyttet til håndværkerstanden, at det i håndværkerforeningens jubilæumsbog leder til følgende aparte formulering: ”Blev medlem 16. Juli 1879 paa sædvanlig Maade ved Ballotation. Efter protokollen ser det ud, som om man først bagefter er kommen til at tænke paa, at hans Erhverv var fri Næring. (...) Sagen blev saa forelagt paa et Møde den 11. Jan 1880, hvor man ”vedtog”, at Kjærgaard ”kunde anses for Medlem ifølge Lovene”.³³ Når disse personer, der kun spiller perifere roller i netværket, optræder med tyngde her, er der tale om en indikation i retning af at den sociale struktur i byens førende kredse var delt. De større håndværksmestre var centrale autoriteter, med hvem store dele af byens befolkning gerne ville stå i forbindelse, blot spillede de netop ikke denne rolle blandt købmændene og embedsfolkene og de liberale erhverv. Materialet peger med andre ord i retning af to af hinanden mere eller mindre uafhængige sociale strukturer. Én med købmændene i spidsen, der talte de lokale politikere og de største skatteydere, og måske én hos håndværkerne, der imidlertid ikke i samme grad møder denne undersøgelses udpegningskriterier.

Michelsen Rosengaard var en veteran i Ringkøbing ved denne undersøgelses begyndelse. Efter år på valsen i Tyskland, hvor han havde lært sig bygningstegning, etablerede han sig i Ringkøbing i 1840'erne, og overraskende tidligt i sin løbebane var han Ringkøbings førende murer. Fra ca. 1850 opførte han en række huse, der endnu præger byen: Rådhus, apotek, toldbod, kreditforening og agent Christensens gård på Torvet, alt imens han var medlem af byrådet og medstifter af håndværkerforeningen. I folketællingen for 1880 optrådte han stadig som murermester, men i de følgende årtier fulgte han en strategi typisk blandt de af hans generation, der levede længe, idet han investerede sine midler i jord, og i tællingen for 1901 optræder Rosengaard som "Avlsbruger fhv Murermester".³⁴

Det samlede indtryk for denne kategori er således det samme som for familierelationerne, nemlig at de handlende og serviceerhvervenes fremmeste repræsentanter stod i en række relationer til hinanden, mens håndværksmestrene for det første kun i mindre grad indgik i relationer til andre elitemedlemmer og for det andet i en vis grad snarere var i kontakt med hinanden end med de øvrige. Dette indtryk bekræftes og suppleres af den mere simple optælling, der viser, at håndværkerne kunne være flittige faddere og forlovere, blot ikke sammen med de øvrige medlemmer af de førende kredse.

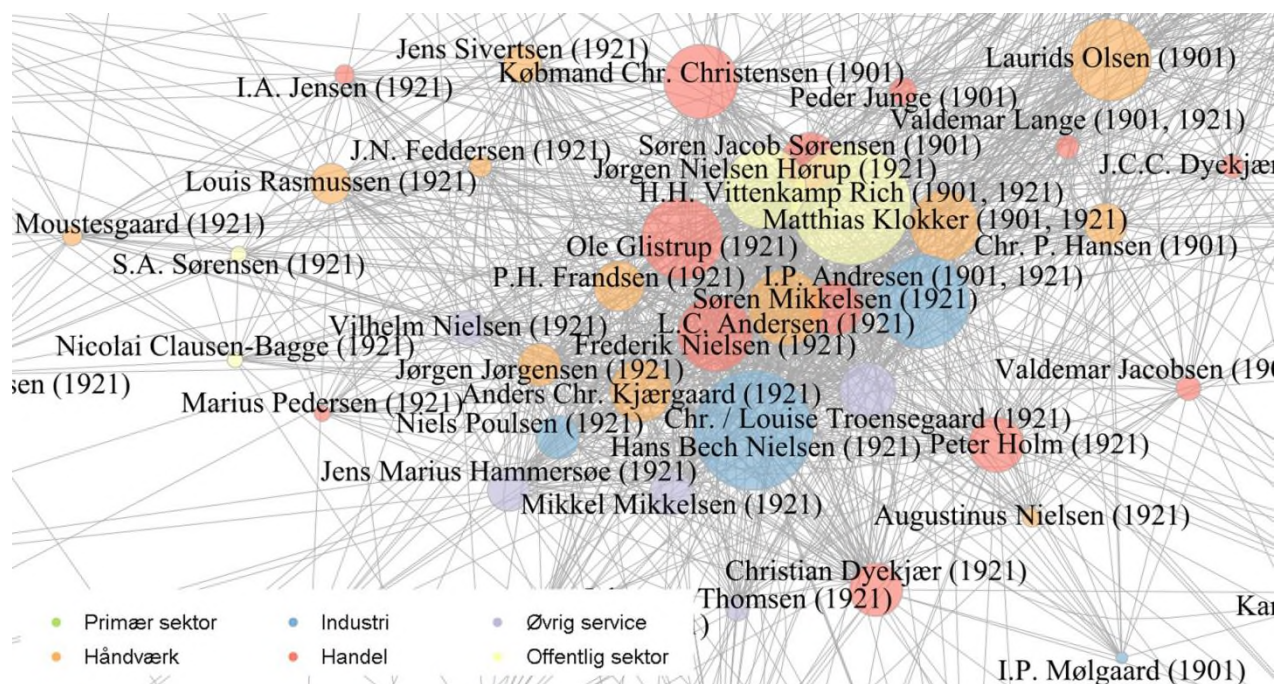


*Murermester Michelsen
Rosengaard, Ringkøbing-
Skjern Museum.*

Interesser

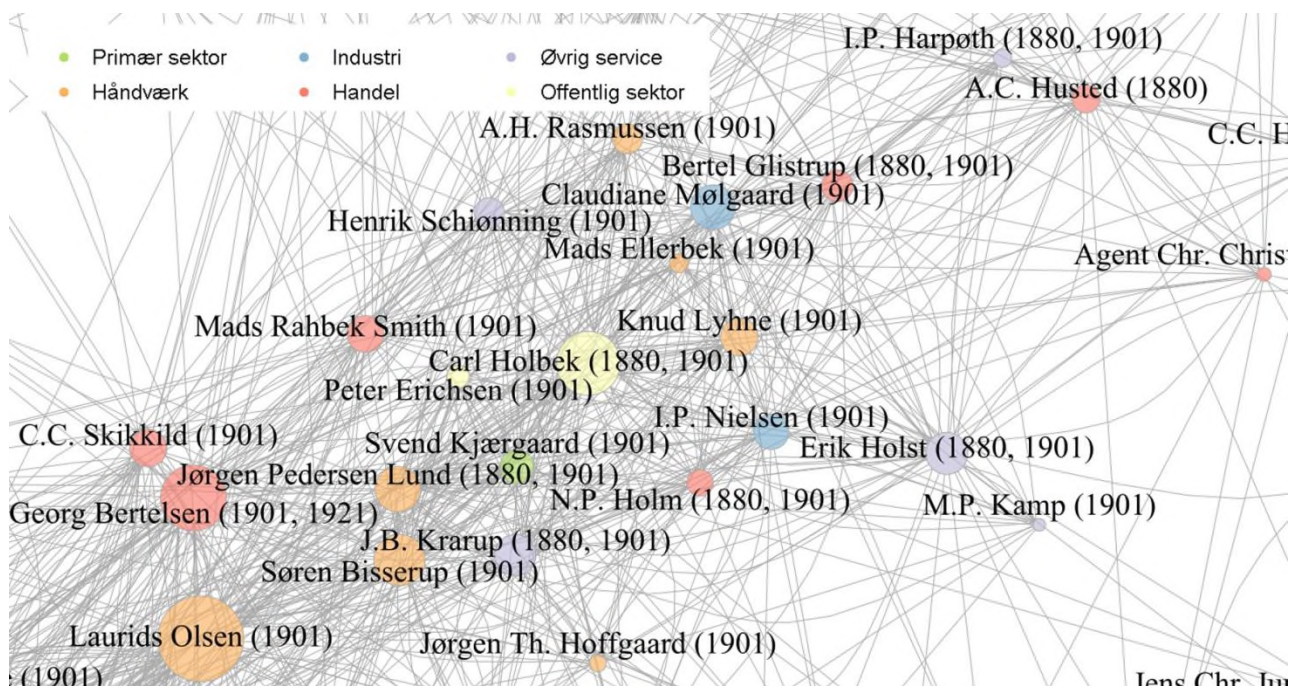
Netværket over interessefællesskaber har langt flere forbindelser end de øvrige. Det er især baseret på to store kildegrupper: En stor del er hentet i byens foreningsliv, for hvilket kildesituationen med jubilæumsbøger og bevarede forhandlingsprotokoller er særdeles god. Håndværkerforeningen, handelsforeningen, borgerforeningen, grundejerforeningen og industriforeningen var de centrale for pressen og interessevaretagelse, og her var denne undersøgelses centrale aktører meget aktive. De selskabelige foreninger som Løverdagsklubben, Concordia, Engforeningen Sommerlyst og endda en skøjtølberforening giver også mange forbindelser, mens andre foreninger som f.eks. idrætsforeningen og den grundtvigske forening var næsten uden forbindelser blandt denne undersøgelses aktører. Den anden store kilde er valgprotokollens lister for valg til byrådet efter valgloven af 1908. Protokollen giver en lang række interessefællesskaber ikke kun ved de valgte og opstillede, men også ved listernes stillere.

Grafens personer samler sig i en meget tæt struktur med en aflang form, der gengives i to udsnit (se næste side). Aktørerne grupperer sig meget tydeligt med 1880 mod den ene ekstrem, 1921 i den anden og 1901 samt aktører med langt aktivitetsspand i centrum. Der er endda tale om en tydeligt aflæselig tendens til, at personer, der kun havde den sene fase af deres aktiviteter omkring 1880 eller som var unge omkring 1921 optræder som periferi i hver sin forlængelse af den aflange struktur. Grafens største cirkler findes i et meget kompakt afsnit med aktører, der alle finder adgang i 1921. Om struktur i forhold til farvekoder og naboskab er der ikke tale. Fabrikanten Hans Bech Nielsen og I.P. Andresen er sammen med de to embedsmænd kæmper H.H. Vittenkamp Rich og lærer Jørgen Nielsen Hørup blandt de største. Men både handelslivet, den øvrige servicesektor og håndværket er også til stede, det sidste måske med en tendens til gruppering mod "vest"



Centralt udsnit af netværksgraf over interessefællesskaber, den yngre generation

Aktørerne fra den tidlige periode er næsten lige så tæt sammenknyttede. De handlende er her overraskende svagt repræsenterede med købmand Georg Bertelsen og isenkræmmer Mads Rahbek Smith som de centrale. Offentligt ansatte embedsmænd, mænd ved liberale erhverv og fabrikanter fylder ligeså meget, og malermester Laurids Olsen træder markant frem som en stor og centralt placeret aktør, der binder de to områder sammen.



Udsnit af netværksgraf over interessefællesskaber, den ældre generation.

Navn	Forbindelser	Betweenness	Indeks	Erhverv
H.H. Vittenkamp Rich	172	548	100	Kæmner
Hans Bech Nielsen	171	755	139	Maltsaftfabrikant
I.P. Andresen	134	449	105	Orgelfabrikant
Ole Glistrup	117	254	68	Manufakturhandler
Laurids Olsen	117	569	153	Malermester
Jørgen Nielsen Hørup	117	180	48	Lærer
L.C. Andersen	108	68	20	Urmager
Købmand Chr. Christensen	106	553	164	Manufakturhandler
Matthias Klokke	100	350	110	Bagermester
Georg Bertelsen	90	524	183	Købmand
Anders Chr. Kjærgaard	88	21	8	Tømrermester
Søren Jacob Sørensen	81	116	45	Isenkræmmer
Chr./Louise Troensegaard	81	115	45	Kreditforeningsdirektør
Peter Holm	79	499	198	Boghandler
Søren Mikkelsen	78	41	17	Købmand
Christian Dyekjær	76	293	121	Fiskeeksportør
P.H. Frandsen	72	23	10	Murermester
Søren Bisserup	70	124	56	Skomagemester
Niels Poulsen	62	26	13	Cementwarefabrikant
Mikkel Mikkelsen	62	9	5	Bankdirektør
Jørgen Pedersen Lund	62	81	41	Bagermester
Hans Leganger Heiberg	61	86	44	Apoteker
Chr. P. Hansen	61	58	30	Murermester
Jørgen Jørgensen	61	109	56	Murermester

Centralitetsmål for de 24 personer med flest relationer i interessenetværket

Et blik på listen over netværkets centrale aktører giver anledning til visse forbehold i forhold til farvekodningen for erhvervssektor. Et stort antal forbindelser krævede mange års aktivitet og for flere aktørers vedkommende, var der brancheskift undervejs. I.P. Andresen var snedkermester, men udvidede og blev orgelfabrikant. Ole Glistrup overtog handel efter sin far Bertel.

Manufakturhandelen i den centralt beliggende gård på Torvet blev hans livsgerning, men i de unge år søgte han desuden at etablere sig som uldspinder med produktion ved dampkraft. Urmager L.C. Andersen vinder adgang til eliteudsnittet meget mere som ejer af lystdamperne "Prins Hamlet" og "Turisten" i 1910'erne end i kraft af sit håndværk. Trods disse eksempler på, at fortidens ringkøbingborgere kunne skifte erhverv gennem livet, er det alligevel bemærkelsesværdigt, at handelen fylder så lidt i tabellen og at håndværket indtager så stor en plads. Dette forhold kan ikke blot betragtes som udtryk for, at dette netværk har tyngde i den sene del af undersøgelsesperioden. Netværksgraften har også mange håndværkere i området med den tidlige fase.



Urmager L.C. Andersen optræder som håndværker i denne undersøgelse, men han var desuden ejer af damperen 'Prins Hamlet' med hvilken man kunne komme på udflugt på Ringkøbing Fjord. Ringkøbing-Skjern Museum.

Laurids Olsen, der var født i Varde, men som tidligt kom til Ringkøbing, hvor han blev malermester efter sin far, er en overraskende topscorer blandt tabellens håndværkere. De forskellige foreningers arkivalier placerer ham ganske vist i både håndværkerforening (hvor et legat bærer hans hustrus navn), industriforening, grundejerforening, borgerforening, skyttelaug, sangforening samt i håndværksmestrenes gruppe "Den faste Stok", der bemandede bødker Lyhnes båd, men han indtog ofte mindre centrale roller som suppleant eller medlem af forskellige udvalg. I håndværkerforeningens jubilæumsbog læser man, at "han næppe var af dem, der førte an; han var nemlig en stiltfærdig Natur, der ikke yndede at træde stærkt frem med sin Person."³⁵ Hans centrale plads skal således for en del ses i lyset af, at en forbindelse i et netværk er et enten eller, og at mange "lette" forbindelser i visse tilfælde kan få større udtryk end få "tunge".

Listens topscorer for antal forbindelser H.H. Vittenkamp Rich skiftede også branche, og trods farvekode for offentligt ansat er han ikke den mindst interessante med håndværket for øje. Han var født i Hjerting, Ringkøbings gamle konkurrent som vestkystens udskibningssted, og uddannet i Varde. I 1882 etablerede han sig som malermester i Ringkøbing. Rich var medlem af håndværkerforeningens bestyrelse i 40 år, og som formand 1909 til 1931 blev også han genstand for et vers i isenkremmer Valdemar Langes sang fra foreningens jubilæum i 1911:

Som Haandværkerstandens Præsident / har nu vi Kæmner Rich. / Som maler før han var bekendt, / nu maler han med Blæk. / Han Vogne smukt staferte, - / han Stuer tapetserte, - / og Børn han eksporterte, / saa langt som til Shanghai. - / Han ku' ha' ble't vort Ideal, / blot han lod vær' med hvert Kvartal, / at flaa os for Kommuneskat, / som om han var besat.

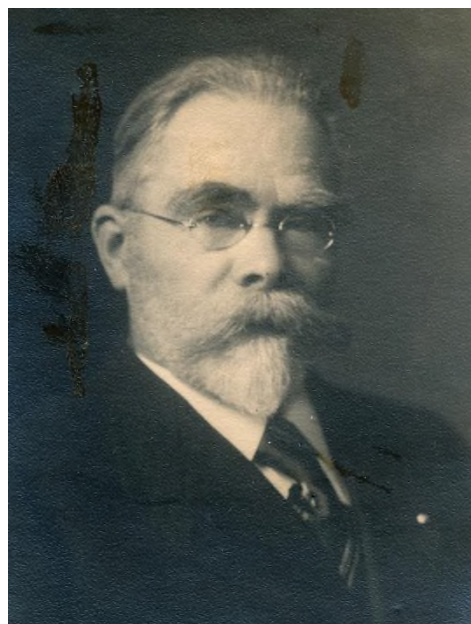
Eller i mere ligefremt sprog: I 1908 opgav Rich sit håndværk og virkede herefter som kæmner frem til 1926.³⁶ Rich nærmest samlede på tillidsposter i politik og foreningsliv i den sene del af undersøgelsesperioden: Ved siden af håndværkerforeningen påtog han sig hverv i borgerforening og i industriforening. Han var formand for Teknisk Skole, medlem af byrådet og af ligningskommissionen, og han var med i ledelsen for både Ringkøbing Landbobank og Ringkøbing Sparekasse. Endnu flere af de mange forbindelser, der gør Richs til den største cirkel i grafen, opnåede han imidlertid som en trofast stiller for Venstres liste ved byrådsvalgene gennem årtier.³⁷ ”Han var en skattet Mand i Byen,” læser man i Ringkjøbing Aarbog 1940-41.³⁸ Spørgsmålet melder sig nu, om årene efter århundredeskiftet var karakteriserede ved nye sociale forhold for den lille købstads håndværksmestre? Kunne bødker Lyhne, håndværkernes førstemand en generation tidligere, have opnået samme centrale position? Kunne han, hvis alt andet havde været lige, også ”ha’ ble’t” ikke kun håndværksmestrenes men også det øvrige borgerskabs ”ideal”?

Undersøgelsen af forbindelser omkring forskellig interessevaretagelse blandt Ringkøbings førende borgere leder til et helt anderledes resultat, hvad angår håndværksmestrenes integration blandt de øvrige end de tilsvarende for slægtsskab og fadder/forloverrelationer. Håndværksmestrene indtager en række centrale pladser, og i grafen er der ikke tale om tendens til gruppering eller naboskab struktureret efter erhverv. Dette resultat skal i nogen grad anskues i sammenhæng med tidsmæssig forskydning i undersøgelsesperiodens kilder. Mens fadderskaber som social strategi især var udbredt før 1900 har netværket for interesser tyngde efter 1908, hvor valglisterne blev indført. Der tegner sig således et billede af udvikling i retning af håndværksmestrenes integration i den lille bys førende kreds gennem undersøgelsesperioden. Dog. Grafen over interessenetværket har også mange håndværkere tæt knyttede til de øvrige i det ældre afsnit, hvor det til grund liggende kildemateriale domineres af foreninger og deres bestyrelser.

Forretning

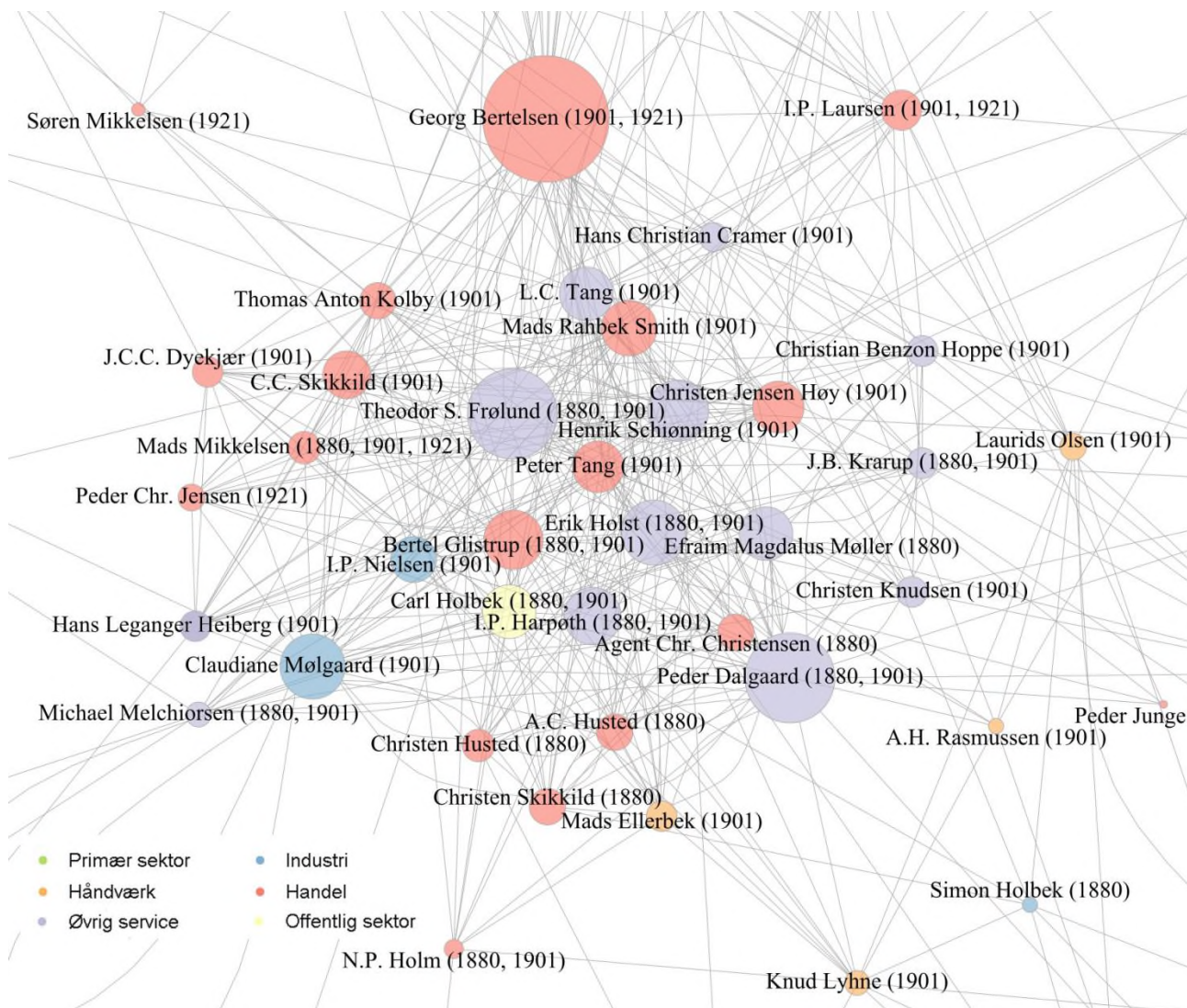
Mens kategorien for interesser nok tæller både ansvar og politik men også underholdning og morskab, er kategorien for forretning tung. Forbindelserne her repræsenterer ansvar, investering og kapital. Den domineres af deltagelse i ledelse af Ringkøbings fire pengeinstitutter og af en række etableringer og rekonstruktioner af virksomheder.

Også denne graf (se næste side) er præget af generationsforskel mellem tidlige og sene aktører, men den adskiller sig fra den foregående ved også tydeligt i de to generationer at afspejle ændrede strukturer for sammenhæng mellem erhvervssektorer og adgang til byens centrale personkredse. Blandt den ældre generation indtager farvekoderne for handlende og for den øvrige servicesektor langt de fleste pladser. To fabrikanter er også med, men håndværket spiller en helt



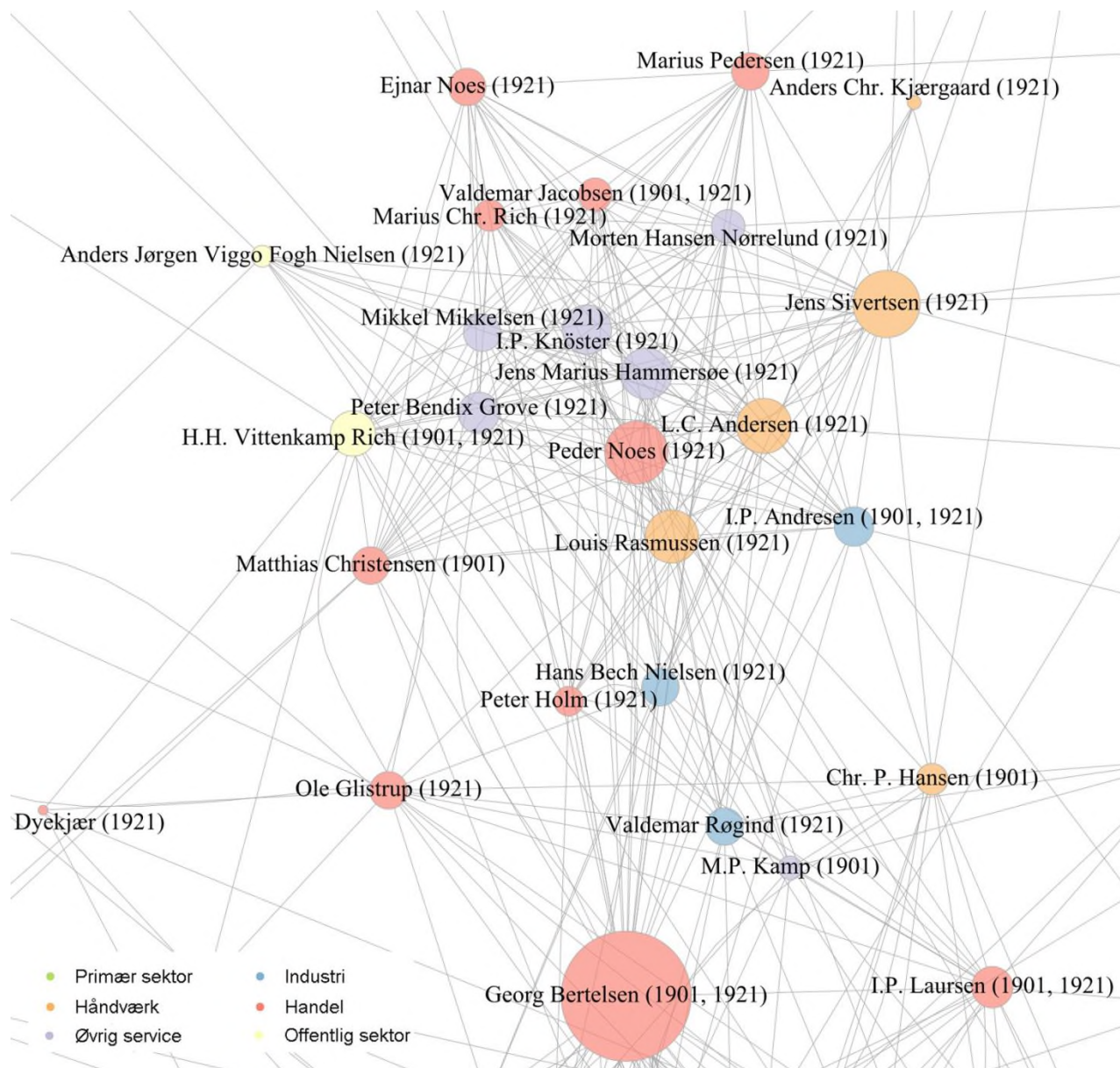
Malermester, senere kæmner H.H. Vittenkamp Rich, Ringkøbing-Skjern Museum.

perifer rolle, især når det tages i betragtning, at karetmager Mads Ellerbek som tidligere vinterlærer, som dedikeret højremand, som nær samarbejdspartner med fysikus Erik Holst i byrådet, som koncessionshaver på en række postruter og som gift ind i den i byen så traditionsrige Harpøth-købmandsfamilie indtog en særstilling blandt håndværkerne. Det oplyses endda, at Ellerbek undslod sig for at deltage i de andre håndværksmestres selskabelige ture med bødker Lyhnes båd.³⁹



Udsnit af netværksgraf over forretningsrelationer, den ældre generation.

Situationen i undersøgelsesperiodens sene del viser ligheder (se næste side). Også her står byens handlende i selskab med repræsentanter for de liberale erhverv centralt i de økonomiske netværk, men i kontrast til den tidlige periode gør håndværksmestrene nu deres indtog med murermester Jens Sivertsen som den største blandt flere. Sivertsen var af en Ringkøbing-familie, der spillede en rolle gennem 1800-tallet. I 1908 blev han udlært hos murermester Chr. P. Hansen, der også optræder i denne graf. Sivertsen tog eksamen som konstruktør og etablerede sig som mester i 1913. Gennem den sene del af perioden og ind i 1930'erne opførte han blandt andet byens arrest, landbobankens bygning på Torvet og byens håndværkerstiftelse. Efter ca. 1925 var han en fremtrædende borger med sæde i byrådet og i håndværkerforeningens bestyrelse.⁴⁰



Udsnit af netværksgraf over forretningsrelationer, den yngre generation.

Samlet set domineres materialet af byens handlende og af en gruppe af sagførere og direktører i pengeinstitutter. Flest forbindelser har købmand Georg Bertelsen, der også i graferne optræder som den centralt placerede og langt største person. Denne position er et udslag af et langt livs gerning, der falder nøje sammen med denne undersøgelses periode, men også med et højt aktivitetsniveau: I foreningslivet varetog han hverv i grundejerforening, borgerforening (æresmedlem), handelsforening, Ringkøbing Museum, Ringkøbing Skyttelaug og Løverdagsklubben, men først og

sidst nævnes han som førstemand i Fiskeriforeningen for Ringkøbing og Stadil Fjorde, hvor han utrætteligt virkede både lokalt og i større fora for en bedre løsning af Ringkøbing Fjords udløbsforhold, for den såkaldte Hvide Sande-løsning, der i flere tempi realiseredes fra 1910.⁴¹ Hans økonomiske aktiviteter talte udover aktietegninger i rederiet bag ”Prins Hamlet” og kapital til et (ikke realiseret) svineslagteri ledende stilling i Ringkøbing Bank og Ringkøbing Sparekasse og investering i etablering af Søndervig Badehotel. Ludvig Mylius-Erichsen slog sin omtale af Bertelsen, der var hollandsk og portugisisk konsul, sammen med sagfører Theodor S. Frølund og hotelvært og vinhandler Henrik Schiønning, der også begge optræder blandt topscorerne i dette netværk, fordi de var ”Repræsentanter for det i Ringkøbing, der har et noget større Snit end mestendels Byen selv” – de var ”Grand-Seigneurs”.⁴² Georg Bertelsen står således som en sen repræsentant for købstadskøbmandens sociale muligheder som politiker, organisator og pengemand.

Navn	Forbindelser	Betweenness	Indeks	Erhverv
Georg Bertelsen	66	1600	100	Købmand
Peder Dalgaard	47	722	63	Bankdirektør
Theodor S. Frølund	47	541	47	Sagfører
Claudiane Mølgaard	34	401	49	Tobaksfabrikant
Erik Holst	34	225	27	Læge, fysikus
Jens Sivertsen	34	871	106	Murermester
Peder Noes	32	403	52	Købmand
Henrik Schiønning	32	502	65	Hotelvært
Bertel Glistrup	31	165	22	Manufakturhandler
I.P. Harpøth	30	64	9	Bankdirektør
Mads Rahbek Smith	29	243	35	Isenkrammer
L.C. Andersen	28	184	27	Urmager
Efraim Magdalus Møller	28	123	18	Kreditforeningsdirektør
Carl Holbek	28	131	19	Kæmner
L.C. Tang	28	338	50	Sagfører
Louis Rasmussen	27	112	17	Bogtrykker
Christen Jensen Høy	27	552	84	Købmand
Peter Tang	27	262	40	Købmand
Jens Marius Hammersøe	26	36	6	Sagfører
C.C. Skikkild	25	159	26	Købmand
I.P. Knöster	25	26	4	Hotelejer
I.P. Nielsen	24	54	9	Maltsaftfabrikant
H.H. Vittenkamp Rich	23	239	43	Kæmner
I.P. Laursen	21	393	77	Tømmerhandler
Peter Bendix Grove	21	152	30	Sagfører

Centralitetsmål for de 25 personer med flest relationer i forretningsnetværket.

Der var ingen blandt undersøgelsens håndværksmestre, der opnåede prestige og position som Georg Bertelsen, men de gjorde deres indtog. Undersøgelsen af de økonomiske relationer tegner et billede mellem de personlige kontakter, hvor håndværkerne var næsten fraværende, og interessefællesskaberne, hvor de var fuldt integrerede. Byens håndværksmestre glimrer næsten ved deres fravær i de økonomiske relationer før 1901, mens de for den senere periode gør deres indtog og spiller en rolle på linje med og i mange relationer til de øvrige grupper.

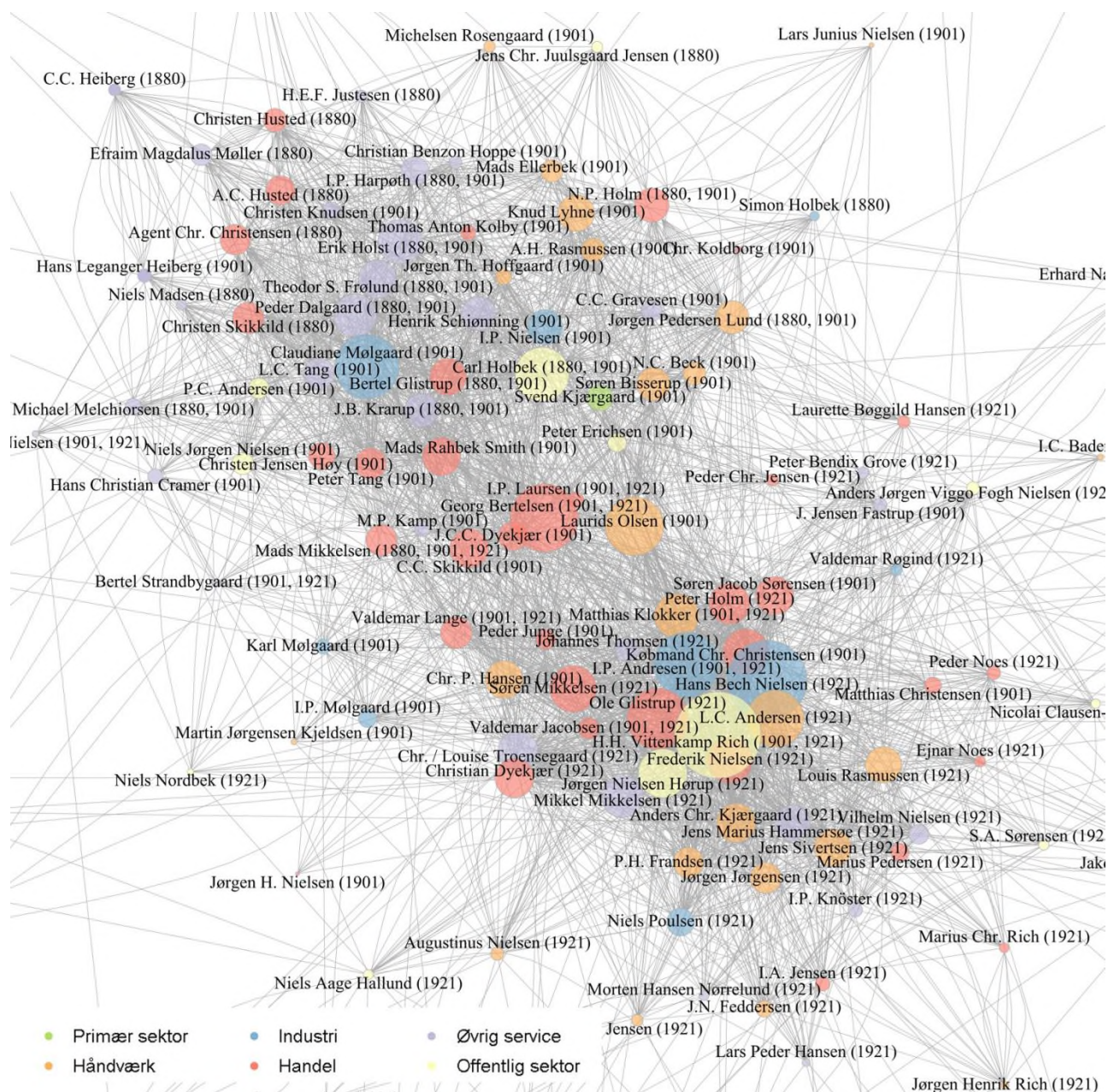


Nok var håndværkernes stærke selvstændige kultur under udjævning og mestrene integrerede i købstadens øvrige elite, men endnu i 1942 mødtes Ringkøbing Naverlaug. Den kunstfærdige ramme er udført i blik hos en lokal håndværkermester. Jens Sivertsen optræder som nummer fem fra venstre i øverste række. Ringkøbing-Skjern Museum.

Alle kategorier

Når det komplette materiale for alle identificerede relationer samles i ét netværk, bliver resultatet først og fremmest en illustration af mange og tætte relationer, hvor grafens store cirkler ligger i lag i en struktur med de ældre aktører mod ”nordvest” og de yngre mod ”sydøst” (se næste side).

Ikke overraskende har netværksgrafens lighedspunkter med de to største af de fire, den består af. Den udgøres af en meget tætmasket struktur af den tidlige periodes aktører mod ”nordvest”, et centrum med personer, der var aktive gennem hele perioden og en endnu mere kompakt struktur med de sene års aktører mod ”sydøst”.



Centralt udsnit af netværksgraf for alle kategorier.

Farvekoderne for håndværk, handel og øvrig service er rigt til stede, mens også industri og offentlig ansættelse indtager enkelte store pladser. Om grupperdannelser efter erhvervssektorer skulle der efter konklusionerne i det ovenstående kun i ringe grad være tale. Imidlertid: Er indtrykket af tætte relationer i en samlet struktur dominerende, har grafen dog også nuancer i detaljerne. For den ”nordlige” halvdel er der en ret tydelig struktur med handelslivets røde personer i naboskab mod ”vest” og håndværkets orange i ”øst”. Dette er formentlig et udslag af, at håndværkerne i høj grad står i relationer i kraft af de forbindelser, de har med fra interessenetværket, mens de øvrige har en bredere baggrund. Noget tilsvarende gør sig ikke gældende mod ”syd”. Her er med andre ord en svag indikation i retning af, at håndværksmestrenes adgang til eliten i den lille købstad faktisk var under udvikling i årtierne omkring 1900, således at de endnu i 1880-90’erne i nogen grad dannede

deres eget netværk, der ganske vist var i nær kontakt med den øvrige elite af handelsmænd med flere, mens mænd fra alle de forskellige erhverv, håndværksmestrene medregnet, senere dannede en mere homogen rekrutteringsbase for byens førende kredse.

Navn	Forbindelser	Betweenness	Indeks	Erhverv
H.H. Vittenkamp Rich	210	576	100	Kæmner
Hans Bech Nielsen	194	558	105	Maltsaftfabrikant
Georg Bertelsen	165	890	197	Købmand
I.P. Andresen	158	432	100	Orgelfabrikant
Claudiane Mølgaard	156	189	44	Tobaksfabrikant
Ole Glistrup	149	368	90	Manufakturhandler
Laurids Olsen	142	350	90	Malermester
L.C. Andersen	138	138	36	Urmager
Carl Holbek	131	168	47	Kæmner
Jørgen Nielsen Hørup	119	156	48	Lærer
Søren Mikkelsen	114	120	38	Købmand
Købmand Chr. Christensen	112	352	115	Manufakturhandler
Frederik Nielsen	111	112	37	Købmand
Theodor S. Frølund	108	158	53	Sagfører
Matthias Klokke	108	244	82	Bagermester
Peder Dalgaard	104	161	56	Bankdirektør
Mikkel Mikkelsen	101	85	31	Bankdirektør
Peter Holm	99	376	138	Boghandler
Chr./Louise Troensegaard	96	384	146	Kreditforeningsdirektør
C.C. Skikkild	95	179	69	Købmand
Christen Dyekjær	95	268	103	Fiskeeksportør
Anders Chr. Kjærgaard	95	14	5	Tømrmester

Centralitetsmål for de 22 personer med flest relationer i det samlede netværk.

Her må der igen tages visse forbehold for erhverv og livsforløb. Mange af Claudiane Mølgaards forbindelser kommer fra hendes mand I.B. Mølgaard, der lige så meget var købmand som tobaksfabrikant. Omvendt med Carl Holbek, der i undersøgelsens tidlige år var jernstøber, altså fandt sit udkomme i købstadens beskedne industri, men først senere havde de fleste af sine forbindelser, mens han var kæmner. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, hvor meget industrien fylder i toppen af denne liste. Industrien spillede kun en lille rolle i Ringkøbing før 1920, og den var ikke genstand for nogen særlig vækst. Men det er ikke det samme som, at byens fabrikanter ikke kunne være centrale aktører.

Set i forhold til håndværket som den største sektor i byens samlede befolkning og til håndværksmestrenes indtog i gruppen af 172 medlemmer af den lille bys elite er deres repræsentation i den afsluttende tabel ikke stor. De relativt få, der er til stede, var alle aktive i undersøgelsesperiodens midterste til sene del. Når der generaliseres over de forskellige perspektiver for håndværksmestrenes integration i købstadens førende kreds undervejs gennem de fire kategorier, tegner der sig således et billede ifølge hvilket, Ringkøbings håndværkere kun sent og med begrænset tyngde gjorde deres indtog.

Afslutning

I netværkene for familie og fadderskab/forlovere optræder de få håndværksmestre for det første med lave centralitetsmål og for det andet i ret klar tendens til selvstændige grupperdannelser adskilt fra industri, handel og øvrig service. Der er desuden tendens til større repræsentation af håndværkere, når faddere og forlovere gøres til genstand for en optælling, der ikke kræver relation til øvrige medlemmer af den førende kreds. Håndværkernes deltagelse i byens elite over disse kategorier var således ikke alene lille i absolutte tal, den udgjorde også i nogen grad en selvstændig parallel struktur.

Netværket for interessefællesskaber peger imidlertid i en anden retning. Grafen savner næsten helt informationer om grupperinger eller blot struktureret naboskab i forhold til erhverv, og håndværkerne indgår på lige fod med de øvrige aktører. Dette gør sig gældende i den del af materialet, der angår den senere del af undersøgelsesperioden, men – ganske overraskende – også 1880-90'erne. Centrale pladser indtages af malermester Laurids Olsen, bogtrykker A.H. Rasmussen, bødtermester Knud Lyhne, bagermester Jørgen Pedersen Lund og skomagermester Søren Bisserup. Bisserup var en flittig deltager i det selskabelige liv omkring Lyhnes båd og ”Den faste Stok”, og han påtog sig hverv i blandt andet industriforening, borgerforening, håndværkerforening og Teknisk Skole.⁴³ Bisserup etablerede sig som mester i 1870, men brugte ifølge F.K. Erlang mere energi på det offentlige liv end sit håndværk. ”Han var vistnok egentlig en dygtig Skomager og havde oprindeligt haft ikke saa ringe en Forretning, men den svandt efterhaanden ind til ret lidt.”⁴⁴ Eller med andre ord: Bisserup var håndværker i et vigende fag, og han måtte supplere med andre aktiviteter.

Grafen for forretningsinteresser er baseret på kildemateriale, der fordeler sig meget ligeligt gennem undersøgelsesens periode, og den er lige som interesserne karakteriseret ved ringe grad af struktur og opdeling, således at det tidlige perspektiv også her bliver aflæseligt i grafens form. I modsætning til den foregående kategori er der her stor forskel på håndværkernes plads tidligt og sent. Den ældre generation af håndværkere indgår stort set ikke i de centrale strøg i disse de måske mest forpligtende relationer mellem førende borgere, hvor der var kapital på spil. Senere blev det helt anderledes, idet håndværkerne fylder ikke så lidt i centrum blandt aktørerne fra omkring 1921.

Samlet set tegner der sig således et korrektiv til de citerede lokalhistoriske forfatteres tendens til at skrive 1900-tallets sociale jævnbyrdighed mellem håndværkere og andre borgere tilbage til tiden omkring 1880. Undersøgelserne giver til gengæld et billede i parallelitet med den refererede bredere forskning med relation til emnet, især repræsenteret ved bind fire af ”Håndværkets kulturhistorie”. Håndværkerne var ikke alene få i byens elite i 1880'erne. De indtog også perifere roller delvis i en adskilt struktur i forhold til elitens tyngde og centrum, men efterhånden integreredes de i en meget homogen struktur. Bødker Knud Lyhnes lidt tvetydige aftryk i kildemateriale og senere omtaler er allerede nævnt som perspektiverende eksempel på håndværkernes stilling lidt på kanten

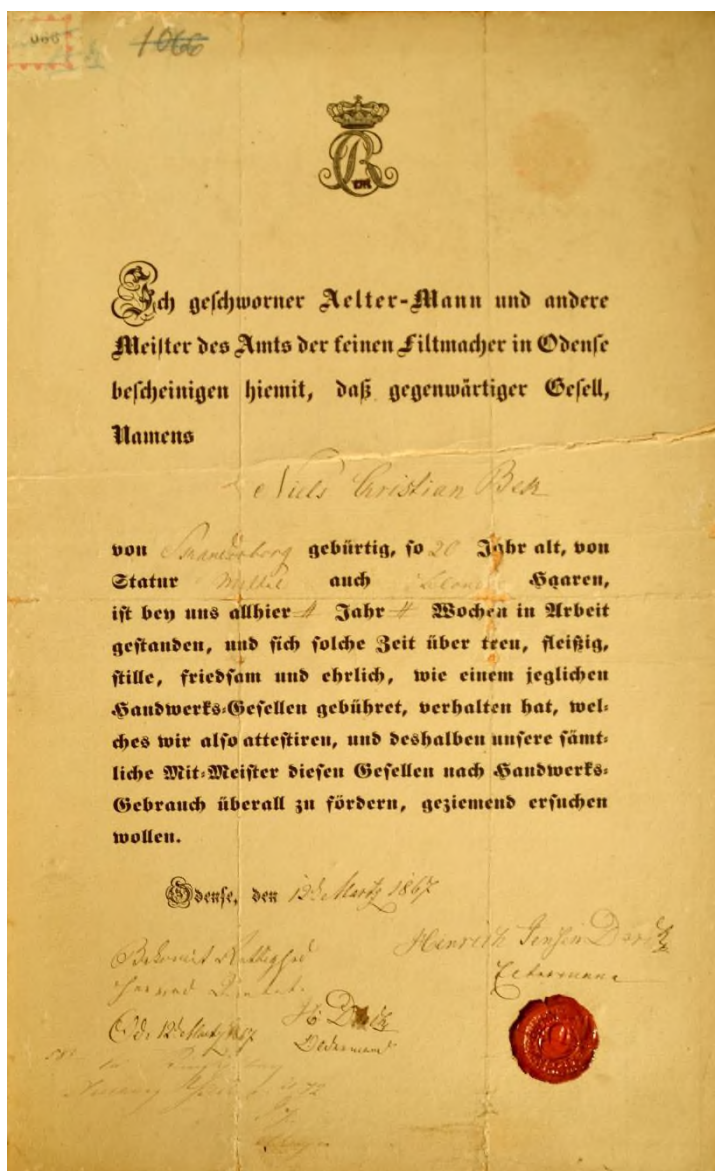


Skomagermester Søren Bisserup. Ringkøbing-Skjern Museum



Hattemager N.C. Beck. Ringkøbing-Skjern Museum.

af den førende kreds. Et andet flittigt medlem af ”Den faste Stok”, hattemager N.C. Beck, kan tjene som endnu et. Beck, der var den midterste af tre generationer af hattemagere Beck i Ringkøbing, blev medlem af håndværkerforeningen i 1878. Han var ”ogsaa Musiker, men spillede og kunde ikke spille andre Instrumenter end Stortromme! En munter og vittig Mand, hvis Indfald nok kunde være af ret robust Natur.”⁴⁵ Dette perspektiv er imidlertid kompliceret og nuanceret. Følgende historie understreger på sin vis håndværkernes lidt tvetydige position, men den giver samtidig en indikation af, at de få centrale håndværksmestre også tidligt kunne være mænd af indflydelse: Tjeneren på Hotel Ringkøbing, byens fine beværtning, var ny og afviste murermester Michelsen Rosengaard, hvis klædedragt ikke levede op til stedets standarder. Fysikus Erik Holst ankom lidt forsinket og spurgte efter mureren med hvem, han havde en aftale. Holst blev vred; og Hotelvært Henrik Schiønning måtte tilkaldes. Misforståelsen blev udredt, og murermesteren blev budt indenfor.⁴⁶ Hvis der er spor af historiske forhold i dette lille sagn, indikerer de, at den tidlige håndværksmester nok skilte sig ud i byens førende kreds, men at han dog samtidig kunne have adgang til dens centrale gruppe. Men på den anden side: Fysikus, dr. med. og stor-sire i Odd Fellow Erik Holst kunne tillade sig at komme for sent til mødet. Kunne murermester Rosengaard mon også?



En ung hattemager N.C. Beck på valsen. Anbefaling fra den ”geschworne Aelter-Mann und andere Meister des Amts der feinen Filzmacher in Odense”, 1867. N.C. Beck var født i Nykøbing Mors, og ikke som anført i anbefalingen i Skanderborg. Han var fra 1860 hattemagerlærling i Skanderborg. Ringkøbing-Skjern Museum.

Undersøgelsernes overordnede indtryk tegner konturerne af en samlet elite med mange fælles berøringsflader, men samtidig nuancerer de den bredere anlagte forskning i håndværkets historie i perioden ved at antyde to forskellige kulturelle profiler. Den ene var den gamle købstads førende kreds, der især talte købmænd og erhverv som sagførere og bankdirektører. Disse mænd var for manges vedkommende rundede af byens gamle købmændsgårde, de var i familie, de stod faddere for hinandens børn, og de boede uden undtagelse i byens centrum. At denne gruppering bestod gennem undersøgelsens periode, fremgår af netværket over familierelationer, der tæller næsten lige så mange personer blandt de yngre som blandt de ældre. Denne elite agerede indenfor rammer af lokalt rum og lokal tradition, og den var ikke i stand til at lukrere på byens vækst og de nye muligheder, der fulgte af nye økonomiske strukturer i relationerne mellem den lille købstad og dens opland. Derfor fik den selskab af en ny gruppe med hvem, den stod i en række kontakter angående interessevaretagelse og økonomi, men ikke angående det mere personlige familie og fadderskaber. Disse nye medlemmer af eliten var fri for traditionens måske i nogle sammenhænge snærende bånd, og de kunne gribe en ny tids muligheder. De kom til Ringkøbing fra nær og fra fjern, de bosatte sig for en dels vedkommende i de nye kvarterer, og i modsætning til de gamle de var de lige så ofte håndværkere, som de var handlende eller beskæftigede i de øvrige sektorer.



Ringkøbings borgere satte hinanden stævne til den årlige fugleskydning i Ringkjøbing Skyttelaug. Håndværkerne giver sig til kende med de hvide kasketter. Ringkøbing-Skjern Museum.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Danmarks Statistik

Folketælling 1880, købstæder, Ringkøbing, 292-294

Folketælling 1880, landdistrikter, Ringkøbing Amt, Hind Herred, 506 (Rindum)

Folketælling 1901, købstæder, Ringkøbing, 432

Folketælling 1901, Landdistrikter, 1627-28 (Rindum)

Folketælling 1921, købstæder, Ringkøbing, 482-83

Folketælling 1921, sognelister 825-26 (Rindum)

Ringkøbing Kirke

Kontraministerialbøger 1849-1926, C528

Ringkøbing Valgmenighed (Rigsarkivets navn ikke retvisende, burde være Ringkøbing Frimenighed)

Kontraministerialbog 1918-1938

Ringkøbing Købstad, KK-23

Protokol for valghandlinger for Ringkøbing købstad 1868-1937

Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv (RLA)

Malermester Nis Schmidt Hindøjs scrapbøger, A406-3

Med udklip og oplysninger om en række borgere

Virksomhedsarkiv for murermester Jens Sivertsen, A765

Thorvald Lodbergs samlinger, A774

Heri omfattende oplysninger om en række borgere

Personarkiv for Georg Bertelsen, A854

Ringkøbing-Skjern Museum (RSM)

Samling af arkivalier efter købmændene A.C. Husted og Christen Jensen Høy, Ringkøbing, RIM2798

Diverse papirer med relation til personer og virke

Litteratur

Andresen, Bent Karstoft: "Turisme på Ringkøbingegnen" i: Ringgaard, Henning (red.): *Land, by og landbobank – Ringkøbing Landbobank 1886-1986*, 1986, s. 107-140.

Antonsen, Jørgen: *Ringkøbing Handelsforening 1874-1974*. Ringkøbing, 1974.

Arguing with Digital History Working Group: *Digital History and Argument*. White Paper, Roy Rosenzweig Center for History and New Media, 2017.

Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig og Samuelson, Jan: "Inledning" i: Aronsson, Fagerlund, & Samuelson (ed.): *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?*, 1999, s. 1-11. Växjö.

Asmussen, Benjamin: "Netværk, ledelse og kinafart – 'Interlocking Directorates' i 1700-tallets tidlige entreprenante tid", *Erhvervshistorisk Årbog 2018*, s. 1-14.

Bennedsen, Bernhard: *En vestjysk by – dens mennesker og gader*. Ringkøbing, 1978.

Blackbourne, David: "Economic Crisis and the Petite Bourgeoisie in Europe during the Nineteenth and Twentieth Centuries: Report on the Fourth Round Table of the European Research Group on the Problems of

the Petite Bourgeoisie in Nineteenth- and Twentieth Century Europe: Held at Paris-Nanterre, 4-5 May 1984”, *Social History* 10:1, 1985, s. 95-104.

Bøgner, J.I.: *Bidrag til Ringkjøbing Bys Historie – Udtog og Bearbejdelser af Ringkjøbing Raadstuearkiv*. Ringkjøbing, 1941.

Bøgner, J.I.: *Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944*. Ringkjøbing, 1944.

Carrington, Peter og John Scott: “Introduction” i: Carrington and Scott (ed.): *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, 2011, s. 1-8. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D.C.

Emirbayer, Mustafa: “Manifesto for a Relational Sociology”, *American Journal of Sociology* 103:2, s. 281-317, 1997.

Erickson, Bonnie H.: “Social Network and History – A Review Essay”, *Historical Methods – A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 30:3, 1997, s. 149-57.

Erikson, Emily: “Formalist and Relationist Theory in Social Network Analysis”, *Sociological Theory* 31:3, 2013, s. 219-42.

Ellerbek, Poul: *Ringkjøbing set fra Østergade – optegnelser om folk og begivenheder i 1800-tallet*. Redigeret og udgivet af Jens Aarup Jensen. Ringkjøbing, 1989.

Erlang, F.K.: *Ringkjøbing Haandværkerforening 1861 – 24. Februar – 1936*. Ringkjøbing, 1936.

Erlang, F.K.: *Ringkjøbing Landbobank gennem Halvtreds Aar 1886 1. Juli 1936*. Ringkjøbing, 1936.

Fink, Jørgen (1988). *Middelstand i klemme? – studier i danske håndværksmestres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920*. Århus, 1988.

Fiskeriforeningen for Ringkjøbing og Stadil Fjorde: *Fiskeriforeningen for Ringkjøbing og Stadil Fjorde 1895 – 20. Marts – 1945*. Ringkjøbing, 1945.

Fode, Henrik: ”De små i byen under krise – håndværkere og småhandlende i 1880’erne”, *Erhvervshistorisk Årbog* 1984, s. 103-22.

Fode, Henrik, Møller, Jonas og Hastrup, Bjarne, *Håndværkets kulturhistorie bd. 4 – kapløbet med industrien-perioden 1862-1980*. København. 1984.

Fruchterman, Thomas M.J. og Edward M. Reingold: ”Graph Drawing by Force-directed Placement” *Software – Practice and Experience* 21:11, 1991, s. 1129-64.

Hannemann, Robert A. og Mark Riddle: “A brief introduction to Analyzing Social Network Data” i: Carrington and Scott (ed.): *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, 2011, s. 331-39. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D.C.

Hannemann, Robert A. og Mark Riddle: ”Concepts and Measures for Basic Network Analysis” i: Carrington and Scott (ed.): *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, 2011, s. 340-69. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D.C.

Herfeld, Catherine og Doehne, Malte: “Five Reasons for the Use of Network Analysis in the History of Economics” *Journal of Economic Methodology*, 25:4, 2018, s. 311-28.

Høgh, Jon: *El og vand i Ringkjøbing gennem 100 År – historien om købstaden og omegnens el- og vandforsyning 1907-2007*. Ringkjøbing, 2007.

Jensen, Andr. K.: *Ringkjøbing By og Varde By. Danske Byer og deres Mænd IX*. Aarhus, 1917.

Jørgensen, Jørgen: *Bogen om Ringkjøbing og Holmslands Klit gennem 150 år*. Ringkjøbing, 1957.

Larsen, E. Gjørulf: *Af en Ringkjøbingdrengs historie*. O. Lohses Forlag, 1958.

Marin, Alexandra og Wellman, Barry: "Social Network Analysis – An Introduction" i: Carrington & Scott (ed.): *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, 2011 s. 11-25. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington D.C.

Mielche, Hakon: *Vesterude*. Ringkøbing, 1943.

Morrissey, Robert Michael: Archives of Connection – "Whole Network" Analysis and Social History" *Historical Methods – A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 48:2, 2015, s. 67-79.

Mortensen, Per Hauge: "Amtsrådhuset og dets forgængere" i: (redaktør angives ikke), *Amtsrådhuset – byens og amtets hus gennem 150 år*, 1999, s. 11-50.

Mylius-Erichsen, L.: *Danmarks Byer og deres Mænd VII – Ringkøbing og Omegn (Skjern, Tarm og Ulfborg)*. København, 1901

Nielsen, Carl Lindberg: *Ringkøbing købstads historie*. Ringkøbing, 1967.

Ognyanova, Katherine: *Network visualization with R*. Montreal, 2019

Ringkøbing Aarbog. Ringkøbing, diverse årgange.

Smith, Johannes: *Hotel Ringkøbing*. Ringkøbing, 1955.

Steketee, Michael, Miyaoka, Atsushi og Spiegelman, Maura: "Social Network Analysis" i: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd Edition, vol, 22, 2015, s. 461-67.

Sørensen, Alfred: *Minder fra det gamle Ringkøbing*. Ringkøbing, 1923.

Wellman, Barry og Wetherell, Charles: "Social Network Analysis of Historical Communities – some Questions from the Present to the Past" *The History of the Family*, 1:1, 1996, s. 97-121.

Noter

¹ RSM, RIM2798: kuvert 5.

² Ringkøbing Aarbog 1948-49, s. 8.

³ Nielsen: *Ringkøbing Købstad*, s. 120-21.

⁴ Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*, s. 25.

⁵ Ringkøbing Aarbog 1937-38, s. 11.

⁶ Denne artikel er skrevet som led i forfatterens ph.d.-projekt "Købstaden og den nye by – Ringkøbing og Skjern 1880-1921" (arbejdstitel) med projektperiode 2018-21. Projektet er finansieret af Kulturministeriets Forskningsudvalg, Ringkøbing-Skjern Kommune og Ringkøbing-Skjern Museum og forankret i Aarhus Universitet, Afdeling for Historie og Dansk Center for Byhistorie. Tak til lektor Adéla Sobotkova, CEDHAR – Center for Digital History Aarhus for introduktion til arbejdet med netværksanalyse i pakken igraph i statistikprogrammet R.

⁷ Fink: *Middelstand i klemme*.

⁸ Fode: *De små i byen under krise*; Fode, Møller og Hastrup: *Håndværkets kulturhistorie*; Fink: *Middelstand i klemme*.

⁹ Ringkøbing var en ganske lille by uden eget laugsvæsen, men håndværkerne her var medlemmer af laug i større byer. Nielsen: *Ringkøbing Købstad*.

¹⁰ Fode: *De små i byen under krise*; Fode, Møller og Hastrup: *Håndværkets kulturhistorie*.

¹¹ Blackbourne: *Economic Crisis and the Petite Bourgeoisie* identificerer denne bevægelse i Storbritannien og Tyskland allerede i 1840'erne.

¹² Steketee, Miyaoka og Spiegelman: *Social Network Analysis*; Arguing with Digital History Working Group: *Digital History and Argument*. – For et nærliggende eksempel se Asmussen: *Netværk, ledelse og kinafart*.

¹³ Wellman og Wetherell: *Social Network Analysis of Historical Communities*; Herfeld & Doehne: *Five Reasons for the Use of Network Analysis*.

¹⁴ Hannemann og Riddle: *A Brief Introduction*.

¹⁵ Erickson: *Social Network and History*; Arguing with Digital History Working Group: *Digital History and Argument*; Herfeld & Doehne: *Five Reasons for the Use of Network Analysis*.

¹⁶ Aronsson, Fagerlund og Samuelson: *Inledning*; Morrissey: *Archives of Connection*.

¹⁷ Marin og Wellman: *Social Network Analysis – An Introduction*.

¹⁸ Emirbayer: *Manifesto*; Erikson: *Formalist and Relationist Theory*.

¹⁹ Fruchterman og Reingold: *Graph Drawing*; Ognyanova: *Network Visualization*.

²⁰ Erickson: *Social Network and History*; Carrington and Scott: *Introduction*; Hanneann and Riddle: *A Brief Introduction*; Hannemann and Riddle: *Concepts and Measures*.

²¹ Opslag i Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk ”kommunalvalg”.

²² De lidt ”skæve” årstal har baggrund i, at det tilgrundliggende forskningsprojekt for denne artikel er bygget op omkring folketællingerne 1880, 1901 og 1921.

²³ RA, Ringkøbing Købstad, KK-23 3164.

²⁴ Skatteligning i Ringkøbing Amts Folkeblad den 6. december 1879; Skatteligning i Ringkøbing Amts Dagblad den 13. december 1900; Oplysninger om skat 1921, RA, folketællinger 1921.

²⁵ Mylius-Erichsen: *Danmarks Byer*.

²⁶ Jensen: *Ringkøbing By og Varde By*.

²⁷ To personer bosiddende i små forstads kvarterer i det tilstødende Rindum Sogn er udenfor dette kortudsnit.

²⁸ Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*.

²⁹ Mylius-Erichsen: *Danmarks Byer*.

³⁰ Sørensen: *Minder fra det gamle Ringkøbing*; Ringkøbing Aarbog 1940-41.

³¹ Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*, sangen side 93, citatet s. 147. – ”Bette svot” (lille sort) er vestjysk for kaffepunch.

For mere af samme art: Sørensen: *Minder fra det gamle Ringkøbing*; Ringkøbing Aarbog 1935-36; Mielche: *Vesterude*.

³² Omtales aldrig med et fornavn. Et opslag i Varde kirkebog ved hans fødsel i 1819 bekræfter det helt usædvanlige forhold: Michelsen skal betragtes som fornavn.

³³ Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*, s. 140-42.

³⁴ Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*; Ringkøbing Aarbog 1940-41; Bøgner: *Bidrag til Ringkøbing Bys Historie*; Jørgensen: *Bogen om Ringkøbing*; Mortensen: *Amtsrådhuset*.

³⁵ Erlang, 1936: *Ringkøbing Haandværkerforening*, s. 153-54.

³⁶ Erlang, 1936: *Ringkøbing Haandværkerforening*, s. 94.

Det er ikke lykkedes at afklare historien bag de eksporterede børn.

³⁷ RLA: A406-3; Ringkøbing Aarbog 1930-31; Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*; Erlang: *Ringkøbing Landbobank*; Ringkøbing Aarbog 1937-38.

³⁸ Ringkøbing Aarbog 1940-41, s. 12.

³⁹ RLA: A774; Ringkøbing Aarbog, 1936-37; Bøgner: *Ringkøbing og Omegns Sparekasse*; Larsen: *En Ringkøbingdreng*; Ellerbek: *Ringkøbing set fra Østergade*.

⁴⁰ RLA: A765; RLA: A406-3; Erlang: *Ringkøbing Haandværkerforening*; Ringkøbing Aarbog 1954-55; Høgh: *El og vand i Ringkøbing*.

⁴¹ RLA: A854; Fiskeriforeningen for Ringkøbing og Stadil Fjorde: *Fiskeriforeningen*; Antonsen: *Ringkøbing Handelsforening*; Bennedsen: *En vestjysk by*; Andresen: *Turisme på Ringkøbingegnen*.

⁴² Mylius-Erichsen: *Danmarks Byer*, s. 58-59.

⁴³ Sørensen: *Minder fra det gamle Ringkjøbing*; Ringkjøbing Aarbog 1940-41; Ellerbek: *Ringkøbing set fra Østergade*.

⁴⁴ Erlang, 1936: *Ringkjøbing Haandværkerforening*, s. 110-111.

⁴⁵ Erlang, 1936: *Ringkjøbing Haandværkerforening*, s. 109.

⁴⁶ Smith, 1955b: *Hotel Ringkjøbing*.

Husholdningssagens betydning for den lille bys modernitet – kvinders uddannelse og erhverv inden for husholdning 1890-1940

AF KAREN E. ANDREASEN OG ANNETTE RASMUSSEN

Frem til 1900-tallet havde danske kvinder kun få uddannelsesmuligheder. Men de samfundsmæssige forandringer, der fulgte med moderniteten, påvirkede kvinders dengang dominerende beskæftigelse inden for husholdning og førte til nye uddannelsesmuligheder inden for dette område. Husholdningssagen voksede således frem i slutningen af 1800-tallet som en flersidig argumentation for at gøre husholdning til et videns- og uddannelsesområde, der skulle sikre kvinders uddannelsesmuligheder og folkets sundhed. Fra starten af 1900-tallet blev der etableret mange husholdningsskoler landet over, særligt i landområder og omkring de mindre byer. Skolerne var meget søgte og sikrede kvinder en uddannelse og en levevej.

Sådanne udviklinger kan ses som båret frem af flere forskellige tidsrelaterede forhold og fik i sig selv indflydelse på disse. Det gælder forhold som den gryende velfærdsstats ideer om uddannelse til alle, et ændret arbejdsmarked, kampen for kvindefrigørelse og ligestilling, og endelig også perioder med fødevare- og ressourceknaphed. I artiklen fokuserer vi på perioden fra 1890 til 1940, fordi den udgør en særlig periode i husholdningsuddannelsernes og -skolernes historie. Vi analyserer, hvad husholdningssagen betød for modernitetens indtog i de mindre byer og vurderer herunder også dens betydning i et klasse- og kønsperspektiv.

Introduktion

Danmark undergik fra 1800-tallets sidste årtier og i den første halvdel af 1900-tallet meget store forandringer. Der var tale om forandringer af samfundet og indstillingen til livet, som begreber om moderniteten kan indfange. Moderniteten forbindes med erhvervs- og arbejdsmarkedsforandringer i form af *industrialisering*, demografiske forandringer i form af *urbanisering*, samt personlige forandringer i form af *individualisering* og frigørelse fra traditioner.¹ Modernitet er også blevet sammenfattet som forandringer i menneskets forhold til naturen, til hinanden, til sig selv og til religion og tradition.²

De med moderniteten forbundne forandringer angik også kvinders dengang dominerede beskæftigelse inden for husholdning. Husholdningssagen voksede frem i slutningen af 1800-tallet som en flersidig argumentation for at gøre husholdning til et videns- og uddannelsesområde, der skulle sikre kvinders uddannelsesmuligheder og folkets sundhed.³

I artiklen fokuserer vi på perioden fra 1890 til 1940, fordi den udgør en særlig periode i husholdningsuddannelsernes og -skolernes historie, og analyserer, hvad husholdningssagen betød for modernitetens indtog i de mindre byer og vurderer herunder dens betydning i et klasse- og kønsperspektiv.

Karen E. Andreasen, f. 1958, cand.phil. i pædagogik fra Københavns universitet, PhD i Uddannelsesforskning fra Aalborg Universitet, hvor hun er ansat som lektor. Hendes forskningsområde ligger inden for uddannelse med fokus på historiske, sociologiske og kønsrelaterede spørgsmål.

Annette Rasmussen, f. 1964, PhD i uddannelsesforskning fra Aalborg Universitet og ansat samme sted som lektor. Hendes forskningsområde ligger inden for uddannelsessociologi og uddannelseshistorie.

Hvor artiklens tema og lignende udviklinger tidligere har været behandlet i litteraturen, har fokus i højere grad været på de større byer.⁴ Heroverfor bidrager denne artikel til byhistoriske analyser ved at fokusere på husholdningsområdets betydning – dvs. de hermed forbundne ændringer i kvinders uddannelse, erhverv og status – for den lille bys udvikling.

De mindre byers udvikling i begyndelsen af 1900-tallet

Befolkningstallet i Danmark var i det 19. og 20. århundrede kendetegnet ved en stærk vækst. Det voksede fra ca. 920.000 ved 1800-tallets start til over det dobbelte hen imod dets afslutning og til mere end det firedobbelte ved midten af 1900-tallet, hvor også gennemsnitsalderen var steget markant.⁵

Landbruget var stadig det dominerende erhverv i midten af 1800-tallet, hvor næsten 80% af befolkningen levede i landområderne og blot ca. 20% i byerne.⁶ Dette ændrede sig med den stigende industrialisering fra 1900-tallets begyndelse, hvor nu størstedelen af befolkningen var bosat i byområder og antallet af beskæftigede ved landbruget stærkt reduceret. Befolkningstilvækst, industrialisering, urbanisering og ændrede beskæftigelsesmønstre var således karakteristisk for tiden.

Den stærkt stigende befolkning betød en omfattende vækst i antallet og omfanget af byområder. I Matthiessens afhandling ”Danske byers vækst” (1985), der baserer sig på danske folketællinger, tages udgangspunkt i en definition af ’by’ som et sammenhængende beboelsesområde med mere end 200 indbyggere.⁷ Samme definition anvendes også af Danmarks Statistik (2020).⁸ Blandt de mindste byer, byer i størrelsesordenen mellem 200 og 1000 indbyggere, var stigningen særlig markant.⁹ Af disse vil en del høre til kategorien ’landsby’, et begreb der dog i litteraturen er lidt forskellige definitioner af.¹⁰ Som noget generelt kan man dog sige, at de særligt små byer, hvad enten de hører ind under betegnelsen landsby eller ikke, har været karakteriseret ved at de i mange tilfælde har været beboet af gård- og husmænd med deres familier og husstande, samt desuden et meget lille borgerskab, hvis der har været et – hvilket er relevant at hæfte sig ved i netop denne sammenhæng.¹¹

By- og erhvervsudviklingen medførte en ændret social struktur i byerne. Der var især vækst i byernes borgerskab, hvilket blandt andet relaterede til en stærkt stigende uddannelsesfrekvens og gav beskæftigelse inden for de huslige erhverv ved at have tjenestefolk eller tyende.¹² Det førte således samlet set til ændrede vilkår, både hvad angik sociale klasser, og hvad angik kvinders beskæftigelsesmuligheder.¹³ De demografiske forandringer var tæt forbundne med og bidrog som allerede nævnt til yderligere at ændre erhvervsstrukturen. Andelen af befolkningen, der var beskæftiget ved landbruget, faldt således kraftigt. Hvor landbruget som beskæftigelsesområde tidligere havde været markant dominerende, var dets andel af beskæftigede i starten af 1990 tallet faldet til omkring 1/3 af befolkningen.¹⁴

Kvindes ændrede beskæftigelsesvilkår og uddannelsesbehov

Mange, der tidligere havde haft deres erhverv og indtægter i landbruget, var søgt mod andre ansættelsessteder og beskæftigelser. Stadig flere var beskæftiget inden for liberale erhverv, handel og industri.¹⁵ Samtidig var en støt stigende andel af kvinderne nu på arbejdsmarkedet og fandt beskæftigelse også inden for bl.a. de liberale og administrative erhverv samt handel.¹⁶ Dette afspejlede også ændrede familiemønstre, hvor færre kvinder var beskæftiget i eget hjem og på fuld tid tog sig af børn og husholdning.

Urbaniseringen var som nævnt også forbundet med en udvikling og vækst, hvad angik byernes borgerskab. Det var det lag i byområderne, der på den tid typisk gav beskæftigelse for kvinder i erhverv som ’pige i huset’, kokkepige, husbestyrerinde og lignende. I lighed med tyende –

der indgik som en del af husstanden – kunne også husassistenten have status af at være en del af familien eller husstanden, men nu som en ansat, der bestred, hvad der i realiteten var et 'erhverv', men stadig med en meget lav løn.¹⁷ Spørgsmålet om uddannelse for kvinder blev herved aktuelt – hvilket også blev båret frem af andre udviklinger.

Kvindesagen var i løbet af 1800-tallet begyndt at sætte sig igennem som kamp for medborgerret og frigørelse fra undertrykkende og mandsdominerede strukturer. Vejen mod stemmeretten var lang og trang, men endnu længere blev vejen mod lige vilkår på andre samfundsområder.¹⁸ Kvinders vilkår var særligt i den første del af den periode, der fokuseres på, blandt andet karakteriseret ved meget få uddannelsesmuligheder, som primært fandtes i de større byer. Den store forskel på uddannelsesudbuddet i landområderne og i byerne udelukkede en del kvinder fra landet fra uddannelse. Desuden var der stadig stor ulighed, hvad angik grundskolens tilbud i byerne og på landet, samtidig med at en del af de eksisterende uddannelser forudsatte mere end grundskolen for at give adgang.¹⁹ En del af kampen for ligestilling mellem kønnene omfattede derfor kampen for at professionalisere kvinders beskæftigelser og at skabe flere uddannelsesmuligheder for kvinder, uanset om de var bosiddende på landet eller i byerne.

Artiklens videre opbygning

Med det nævnte fokus på perioden 1890-1940 sigter den videre del af artiklen på at besvare spørgsmålene:

- 1) hvilken betydning havde husholdningssagen for fremvæksten af et nyt uddannelsesområde?
- 2) hvad betød husholdningssagen for kvinders uddannelse og senere erhvervsudøvelse i den lille by?
- 3) hvad var husholdningsuddannelsens betydning i relation til kvinders samfundsmæssige status?

Artiklen er udformet med henblik på at belyse og analysere de nævnte spørgsmål. Først belyser vi fremvæksten af husholdning som uddannelsesområde og dets relation til modernitetens indtog i begyndelsen af 1900-tallet. Dernæst bevæger vi os over i husholdningssagens betydning for datidens kvinder, som vi behandler i afsnit om kampen for kvinders ret til uddannelse og udbredelsen af husholdningsskoler. Det leder os videre til at belyse husholdningsområdet i relation til erhvervsudviklingen i de små byer og betydningen af kvindernes erhvervsudøvelse inden for husholdning, inden vi slutter med at konkludere på spørgsmålene.

Analysen baserer sig på empirisk materiale i form af historiske dokumenter, der belyser husholdningsskolerne og deres aktiviteter, historiske betænkninger, artikler fra tidsskrifter fra tiden, samt enkelte arkivalier fra Silkeborg Arkiv. Materialet bidrager i den samlede analyse med nye perspektiver på udviklingen inden for husholdning som erhverv og som uddannelse i den periode, der fokuseres på.

Fremvæksten af et nyt uddannelsesområde

Ved 1900-tallets begyndelse havde kvinder i Danmark kun få uddannelsesmuligheder, og der var generelt ikke stor bredde i deres beskæftigelsesområder.²⁰ De typiske kvindebeskæftigelser og -erhverv lå inden for husholdning som f.eks. husassistenter, tjenestepige, kokkepige, husbestyrerinde og barneplejer, hvortil 'uddannelse' typisk fandt sted gennem oplæring. Der var naturligvis også andre erhvervs- og beskæftigelsesområder for kvinderne, men de nævnte var dominerende. Efter nogle år som 'ung pige i huset' og i forbindelse med stiftelsen af familie indtog mange kvinder rollen som husmoder, der som beskæftigelse hverken forudsatte nogen form for formel uddannelse eller blev anset som et erhverv.



I maj 1895 åbnede Sorø Husholdningsskole i lejede lokaler i Sorø på initiativ af Eline Eriksen og Magdalene Lauridsen. Den betragtes som Danmarks første husholdningsskole. I 1902, oprettede Magdalene Lauridsen tillige Ankerhus Husholdningsseminarium, der frem til 1907 bar navnet "Sorø Lærerindeskole for Husholdning" og var det første husholdningsseminarium i Danmark. Inspirationen til dette fik hun fra Landboforeningerne, der havde et ønske om at få uddannet lærerinder til husholdningsaftensskoler, de stod for. Til Ankerhus blev også en husholdningsskole tilknyttet i 1907. Postkortet er dateret 1917. Foto: Privateje (Karen E. Andreasen).

Tilværelsen på landet og i byerne adskilte sig på mange områder fra hinanden.²¹ For kvinder på landet dannede familien i vid udstrækning ramme om såvel produktion som reproduktion, idet familien knyttede alle husstandens medlemmer, forældre såvel som børn og evt. tyende, sammen i et arbejdsfællesskab.²² Familien i byen adskilte sig fra dette ved at hjem og arbejde blev holdt adskilt.²³

Industrialiseringen indebar et ændret syn på familiens funktioner og et behov for at udvikle en socialpolitik og velfærdsreformer. Det kom til udtryk gennem velfærdsstaten i sin tidlige udvikling – f.eks. socialreformen 1891-1892 og vedtagelsen af en ny fattiglov, lov om alderdomsunderstøttelse 1891, frivillig sygesikring med tilskud fra staten 1892, lov om jordlodder til landarbejdere 1899, offentlige tilskud til a-kasser 1907, husmandslovgivning 1919, socialformen 1933 mv.²⁴

Velfærd overgik således i gradvist større omfang fra at være et rent hjemligt og privat anliggende til at være et statsligt anliggende. Dette kom til at præge tidens tanker om husarbejdet, og fik også stor betydning for idealforestillinger om husmoderen, idet netop husmoderen set fra statens perspektiv spillede en helt central rolle i forhold til at sikre sundhed i familierne og børn en god opvækst, og derved forebygge udgifter for staten i forbindelse med borgeres sygdom og underhold.²⁵ Statslige initiativer i retning af at fremme uddannelse såvel som sundhed blandt

borgerne, der kan ses som andre udtryk for den gryende velfærdsstat, gik således hånd i hånd med og bidrog blandt flere forhold til udviklingen af uddannelse inden for husholdningsområdet.

I takt med urbaniseringen i 1900 tallets begyndelse og den generelt store stigning i antallet af byområder, voksede også borgerskabet i de mindre byer. Det betød, at beskæftigelsesbehovet for kvinder til sådanne stillinger her var stigende. Det var således meget forskelligt, hvordan moderniteten gav sig til kende i forskellige dele af samfundet afhængigt af demografiske forhold, sociale strukturer og klasser.²⁶

I 1800-tallet havde man for længst inden for erhverv som tømrer, landmand og andre, der beskæftigede mænd, oprettet skoler og uddannelse.²⁷ Men til de erhverv inden for husholdningsområdet, som primært blev varetaget af kvinder, var der omkring 1900-tallet ingen større grad af formaliseret uddannelse. Det var et forhold og en problemstilling, som mange aktører var stærkt optaget af.

Forkæmpere for kvinders rettigheder - herunder dele af kvindebevægelsen som f.eks. Dansk Kvindesamfund (stiftet 1871) og Københavns Tjenestepigeforening (stiftet 1899) – havde uddannelse inden for husholdning som mærkesager. Det samme gjaldt landboforeninger (som arbejdsgivere for tjenestefolk) og politikere med velfærdsstatslige visioner. Disse forskellige grupperinger så fordele i at styrke og udbrede viden om sundhed, sund kost og opdragelse af børn. Ad den vej kæmpede de for sundhed i familierne, en god opvækst for børn og nye generationer, og for at også kvinder kunne bidrage til at videreføre samfundet og indgå på arbejdsmarkedet.²⁸

Støttet af de beskrevne vilkår og udviklinger tog især foregangskvinder inden for husholdningsområdet flere initiativer til uddannelse af kvinder inden for dette felt. Det var initiativer, der omfattede etablering af foreninger og sammenslutninger. At der var tale om et område med stor og voksende betydning afspejlede sig også i dets stigende grad af formaliseret organisering, der satte sig igennem allerede fra 1900 tallets start, og fra 1920'erne blev flere større sammenslutninger oprettet. De dominerende repræsenterede samtidig forskellige interesser. Det drejede sig om "De danske Husmoderforeninger" (stiftet 1920 til især at varetage byhusmødrenes interesser), "De samvirkende danske Husholdningsforeninger på landet" (stiftet 1921), "De samvirkende Landboforeningers Husholdningsudvalg" og "Danske Husmandsforeningers Husholdningsudvalg", hvor de tre sidstnævnte varetog landbokvindernes interesser.²⁹



To elever på husholdningsskole med forklæde og hovedbeklædning, som i forskellige former var typisk på husholdningsskolerne i første del af 1900. Fotografiet er fra ca. 1914. Foto: Privateje (Karen E. Andreasen).

Husholdningsskolerne

På initiativ af aktørerne i blandt andet sammenhænge som disse blev der etableret en bred vifte af kursus- og uddannelsesstilbud. Af særlig betydning for udviklingen af husholdning som erhverv var etableringen af husholdningsskoler landet over, hvoraf flere var placeret i eller i nærhed af de mindre byer.³⁰

Sorø Husholdningsskole betragtes som den første danske og blev oprettet maj 1895 af Eline Eriksen (1854-1916) og Magdalene Lauridsen (1873-1957). De tilhørte begge den kreds af kvinder, som i de kommende årtier indtog vigtige roller i forhold til fremme af husholdningssagen og udvikling af uddannelse inden for husholdning.³¹ I de følgende år fulgte oprettelsen af flere skoler, som blev etableret i f.eks. Silkeborg (1902), Vordingborg (1904), Vejen (1907), Haslev (1908), Skælskør (1908), Skaarup (1915), Ry (1920), Sønderborg (1920) og Korinth (1929). Derudover blev der naturligvis også skoler oprettet i eller i nærheden af større byer som Aarhus (1902), Odense (1907), Kolding (1908) og flere i København og opland.³² I 1935-36 angives antallet af husholdningsskoler til 22.³³

Antallet af elever på husholdningsskolerne var jf. Danmarks Statistik 79 i skoleåret 1908-09, 333 skoleåret 1920-21 og 1543 i skoleåret 1935-36.³⁴ Der var altså tale om en støt stigning i antallet af elever og ganske mange kvinder i 1930'erne, der var elever. Tallene kan f.eks. sammenholdes med antallet af studerende på et andet stort uddannelsesområde, nemlig læreruddannelserne, der i 1935-36 angives til 1757, fordelt på hhv. 1076 mænd og 681 kvinder.³⁵ Ud over husholdningsskoler blev tillige oprettet tre husholdningsseminarier, hhv. Husholdningsseminariet Ankerhus ved Sorø (1902), og i Københavnsområdet Birgitte Berg Nielsens Husholdningsseminarium (Fagskole for Husholdning) (1905) og Det Suhrske Husholdningsseminarium (1905). Seminarierne varetog blandt andet uddannelse af lærerinder til husholdningsskolerne.³⁶ Omfanget af elever på disse var f.eks. i skoleåret 1935-36 på 127 elever og 117 elever det foregående år.³⁷



Silkeborg Husholdningsskole blev oprettet 1902 og blev med tiden udvidet betydeligt. Til skolen knyttedes også i 1928 et spædbarnshjem. Foto ca. 1905, Silkeborg Arkiv.

Vandrekurser og anden oplysningsvirksomhed om husholdning

Hertil kom et meget stort antal kvinder, der i den første del af 1900-tallet deltog i kurser inden for dette faglige område.³⁸ Magdalene Lauridsen introducerede f.eks. de såkaldte 'vandrekurser', som var kurser afholdt af 'vandrelærerinder' inden for husholdning.³⁹ Vandrelærerinderne drog ud i landområderne og de mindre byer og afholdt med f.eks. forsamlingshuse, skoler eller lignende steder som undervisningslokaliteter kurser inden for husholdning.⁴⁰ Disse 'vandrekursers' udbredelse fremgår af en opgørelse fra landboforeningerne. Den viser, at der mellem 1901 og 1907 deltog 41.421 kvinder fordelt over hele landet i kurser afholdt i landboforeningernes regi.⁴¹

Netop landboforeningerne var en stor støtte i forhold til udvikling og afholdelsen af vandrekurser. De argumenterede blandt andet for behovet for uddannelsesmuligheder i de områder af landet, hvor kvinder typisk blot fik en grundlæggende skolegang, generelt havde meget få uddannelsesmuligheder, og ofte ingen uddannelse opnåede.^{42 43} Lignende kurser blev også afholdt i andre sammenhænge, f.eks. i regi af Dansk Kvindesamfund.⁴⁴ Der var desuden en aktiv oplysningsaktivitet varetaget af husholdningsforeningerne og andre sammenslutninger samt i tidsskrifter, som f.eks. "Tidsskrift for Husholdning" der var udgivet af "Vort Landbrug", landboforeningernes blad.⁴⁵

I 1900-tallets første år sås endvidere tiltag særligt rettet mod etableringen af uddannelsesmuligheder for tyende og tjenestepiger, som arbejderbevægelsen stod bag. Det var i form af 'Københavns Tjenestepigeskole' (senere 'Husassistenterne Fagskole'), oprettet 1906.⁴⁶ Dansk Røde Kors startede i 1921 'hjemmehjælp' eller 'husmoderhjælp' og gav også kvinder en kortvarig uddannelse til dette.⁴⁷ Også staten indgik som aktør på området, idet den nogle årtier senere etablerede "Husholdningskursus for arbejdsløse kvinder" i regi af "Arbejdsdirektoratet for Arbejdsløshedsfondens Midler". På disse kurser deltog i årene 1935-1940 omkring 500 kvinder.⁴⁸

Disse udviklinger kan ses som båret frem af den gryende modernitet i begyndelsen af 1900-tallet. Heri indgik velfærdsstaten - som den tog form i de skandinaviske lande⁴⁹ - og dens ideer om uddannelse og forbedrede levevilkår, arbejderbevægelsen og Socialdemokratiets kamp for samme, kvinders kamp for ligestilling, landbosamfundets udvikling, overgangen til industrisamfund samt den hermed forbundne urbanisering og udvikling af de mindre byer. Der var på den tid perioder med knaphed på fødevarer og ressourcer, som fulgte i kølvandet af 1. verdenskrig, hvilket også gjaldt forskellige mangelsygdomme.⁵⁰ Der var således behov for at udbrede viden om sammensætningen og ernæringen af kosten, samt om sundhed og sund levevis og bekæmpelsen af epidemier (som pest og den spanske syge).⁵¹ Statslige initiativer med henblik på håndteringen af sådanne problemstillinger realiserede de tanker og visioner, der ligger til grund for velfærdsstaten.⁵² Moderniteten blev således 'orkestreret' såvel individuelt som kollektivt i form af at uddanne og socialisere den enkelte og i form af kollektive forestillinger om husholdning og husmoderrollen.⁵³

Kampen for kvinders ret til uddannelse

Op gennem 1800-tallet var der en tiltagende kamp for lige rettigheder mellem kønnene, hvor uddannelse for kvinder var en af mærkesagerne. Det afspejlede sig f.eks. i oprettelsen af foreninger som "Association internationale des femmes" (1868)⁵⁴, "International Council of Women" (1888), "International Alliance of Women" (1904) og mange andre. Også i Danmark blev en del foreninger stiftet med kvindesagen som hovedtema, herunder sikring af kvinders rettigheder og myndiggørelse, hvor uddannelse sås som et af de vigtige midler. Dansk Kvindesamfund blev oprettet som en af de tidligste danske kvindesagsforeninger som en underafdeling af "Association internationale des femmes" i 1871⁵⁵, og foreningens formålsparagraffer fra den tid afspejler indsatsen for at styrke kvinders vilkår blandt andet gennem uddannelse:⁵⁶



Elever på Sorø Husholdningsskole i skolens køkkenafdeling, hvor underviserne holder øje med aktiviteterne. Postkortfoto 1909. Foto: fotohistorie.com.

15/4 1887: §1: Samfundets Formaal er at dygtiggøre Kvinderne og virke for deres Ligeberettigelse i Familie, Samfund og Stat.

27/5 1887: §1: Samfundets Formaal er at virke for Kvindernes almenmenneskelige Udvikling, for deres Uddannelse til selvstændigt Erhverv og for at forbedre deres Stilling i Familien, Samfundet og Staten.

Uddannelse og det at fremme kvinders selvstændige erhvervsmuligheder fremgik således som en mærkesag. Ved foreningens fællesmøde den 19. og 20. juni 1915, ved fejringen af at kvinderne havde opnået valgret, hvor mange fremtrædende skikkelser inden fra kvindebevægelsen deltog – f.eks. Mathilde Bajer, Jutta Bojsen Møller, Henny Forchammer og mange flere – var valgretten selvsagt et dominerende tema, men også uddannelsesspørgsmålet blev berørt. F.eks. påpegede den daværende forkvinde Astrid Stampe Feddersen (1852-1930):⁵⁷

Der findes den store Uretfærdighed, at Statsseminariene kun er for Mænd, saa at Kvindernes Uddannelse til Lærere bliver meget dyrere end Mændenes. D. K. [Dansk Kvindesamfund] har længe haft sin Opmærksomhed henvendt derpaa, og i Fjor blev der jo nedsat et Udvalg til at indgive et Andragende om denne Sag. Udvalget begyndte med at udsende en Skrivelse til hver af Forstanderne paa Statens Seminarier, hvori vi spurgte dem, om de kunde tilraade, at Statsseminariene aabnedes for Kvinder. Flertallet af dem svarede, at de ikke fandt dette heldigt, men vilde tilraade, at Staten oprettede et Seminarium for Kvinder. D. K.s Andragende kom derefter til at gaa ud paa, at der blev oprettet et Statsseminarium for Kvinder. Ministeren stillede sig meget velvillig, men svarede, at der endnu ingen Bestemmelse vilde blive truffen.



Der blev også undervist i ernæringskemi, et eksempel på videnskabeliggørelsen af husholdningsområdet. Her på Ankerhus ved dr. Caroline Steen, der sidder yderst til venstre. Fotografiet er taget ca. 1914. Foto: Privateje (Karen E. Andreassen).

Sådanne forhold betød således, at kvinder måtte regne med selv at skulle finansiere f.eks. en seminarieuddannelse, selvom dette var blevet en mulig uddannelsesvej for dem.⁵⁸ Dansk Kvindesamfund var gået ind i denne sag og stod bag oprettelsen af flere uddannelser, hvortil kvinder havde adgang, og afholdelsen af kurser for kvinder inden for forskellige områder, som særligt var i relation til husholdning. Herom berettes på årsmødet:⁵⁹

Med D. K.s praktiske Kursus har det som sædvanlig gaaet udmærket godt. Der har fra April 1914 til April 1915 været afholdt 8 prakt. Kursus i Madlavning. 3 Forevisningskursus, 2 Forelæsningskursus i Næringsmiddellære og 20 i Sundhedslære med praktisk øvelse i Forbinding. Disse Kursus har været søgte af 820 betalende og 139 ikke betalende elever.

Foreningen beskriver andre former for kvindereftede kursusaktiviteter, som blev afviklet i deres regi, og kom også ind på betydningen af 1. Verdenskrig både for foreningens aktiviteter og i samfundet som helhed. Krigen påvirkede på gennemgribende måder, bl.a. gennem fødevareknaphed og dalende fødselstal, betingelser for kvinders udfoldelser og virke.⁶⁰ Som Pia Friis Laneth beskriver i sin familiekrønike, var det særligt i løbet af 1930'erne, at den moderne husmoderidentitet blev formet i, hvad der etablerede sig som "en form for alliance mellem stat, videnskab (mest mænd) og kvindeorganisationer".⁶¹ Det betyder, at der fra flere sider blev kæmpet for det samme, uden at disse indgik i decideret samarbejde om dette.

Sådanne vilkår og udviklinger skabte nye uddannelsesmuligheder for kvinder. Efter 1. Verdenskrig kom velfærdsstaten i sin gryende udvikling således til at indgå som en særlig støtte for uddannelse af kvinder, hvor også internationale påvirkninger bidrog til på den ene side frigørelse af kvinder, men på den anden side også samtidig fastholdelse af dem i underordnede positioner.

Videnskaben leverede ny viden om f.eks. sundhed og børneopdragelse, som matchede med statens projekt og politikker for genetablering af et velfungerende samfund, mens de professionelle (husholdningslærere, sygeplejersker og psykologer) som statens repræsentanter gennem forskellige former for uddannelse, information og oplysningsarbejde socialiserede de unge kvinder og mødre til de nye idealer.⁶² Skolekøkkener, mødrehjælp, sundhedspleje, og Statens Husholdningsråd (oprettet 1935) indgik i samme projekt: at uddanne piger og kvinder til at tage sig af en familie.⁶³ Man kan sige, at der var tale om en videnskabeliggørelse af husholdningens faglige område og de erhverv, der var forbundet hermed, hvilket også var fortalene for husholdningssagens interesse såvel som kvindernes generelt.⁶⁴

Samtidig med en fremherskende forestilling om kvinders naturlige evner for husarbejde og børnepasning kunne der også konstateres en udbredt uvidenhed på området, som staten så det som sin rolle at rette op. Forkæmpere for kvinders rettigheder havde gennem mange år talt for styrkelse af kvinders uddannelsesmuligheder, hvilket førte til, at staten over mange årtier indgik i, hvad man kan betegne som en 'stærk alliance' med kvindebevægelsen, om at udvikle en opdragelse af kvinder til husholdning og moderskab.⁶⁵ Desuden fremførte bevægelsen nationaløkonomi som et argument for, at staten skulle gå ind i oprettelsen af husholdningsskoler, nemlig at store samfundsværdier kunne skabes, hvis husmødrene fik en solid huslig uddannelse på et videnskabeligt grundlag.⁶⁶

Ændrede livsformer på landet

Allerede i 1800-tallet sås flere steder i verden tidlige initiativer til oprettelsen af kursus- og uddannelses tilbud for kvinder inden for husholdning.⁶⁷ Dette gjorde sig også gældende i Danmark, hvor en række forskellige forhold kan ses som baggrunden. De danske landboreformer, der blev gennemført af staten fra sidst i 1700 tallet til første del af 1800 tallet, gav rum for de frie markeds kræfter på landbrugsområdet, nemlig ved at give større frihed for gårdmændene (som ejede deres egen gård). Gårdmændenes antal inden for det danske landbrug udviklede sig markant gennem 1800-tallet. Derved voksede også deres betydning som social klasse med indflydelse, og de var sammen med godsejerne dominerende i forhold til oprettelsen af skoler og forskellige uddannelsesmæssige initiativer.

Magdalene Lauridsen, der selv havde oplevet støtte netop fra landboforeningerne i forbindelse med sine tidlige uddannelsesaktiviteter, der var inspireret af ophold i udlandet, beretter:⁶⁸

Ved hjælp af Landboforeningerne fik vi denne form for Husøkonomisk Oplysning omplantet på dansk Grund, og jeg tror ikke, det er for meget sagt, at denne Undervisning, der landet over blev givet for Tusinder og atter Tusinder af Husmødre, har banet vejen for de Hindhedeske Ernærings-interesser og Husholdningsskolernes faglige Uddannelse for de unge Piger. Naar de vandrede Kursus gik som en Sejersgang Landet over, var det for en stor del, fordi Bevægelsen aagsaa blev baaret frem af saa mange af vore bedste Mænds interesse og Forstaaelse.

Gårdejernes nye vilkår som selvstændige støttede en styrket interesse for optimeringen af driften og dermed for viden om denne både set som landbrug og som familievirksomhed.⁶⁹ Antallet af husmænd med egen jord voksede også gennem 1800-tallet, og også blandt dem så man en øget interesse for at styrke og forbedre af driften for at få bedst muligt udbytte.



At vaske tøj og mange andre former for tekstiler, der indgik i husholdningen og hverdagen, var en stor opgave for kvinderne i en familie. Foto fra Sorø Husholdningsskole i starten af 1920'erne. Foto: fotohistorie.com.

Idet kvinderne på landbrugene varetog vigtige arbejdsopgaver i gårdens drift, som de der stod for husholdningen – f.eks. i form af produktionen af sund ernæring til familien i alle dens faser, opretholdelse af sundhed og forebyggelse af sygdomme osv. – udviklede sig generelt en interesse i styrkelse af landbokvindernes viden og kompetencer. Det var derfor også de politisk set stærke landboforeninger i det danske landbrugssamfund, der støttede tidlige initiativer til kurser og uddannelse for kvinder inden for netop husholdning.⁷⁰ Men dette skal samtidig ses i lyset af, at den kraftige reduktion i omfanget af landbrug som erhverv havde sat sig igennem. Dette aktualiserede et behov for, at kvinder der tidligere havde været beskæftigede der, nu måtte finde nye erhverv og ansættelsessteder. Sådanne voksede, som beskrevet, frem i takt med at byerne voksede og de samfundslag, der beskæftigede f.eks. tjenestepiger og tyende også tog til i omfang.⁷¹

Viden om sundhed og sygdom var i stærk udvikling fra 1800-tallet, herunder også viden om ernæring og hygiejne, og hvordan de forhold kunne varetages i familiernes husholdning. Det at have en stor husstand blev i 1700- og 1800-tallet i sig selv tillagt stor værdi, og dermed også familiers og især kvinders rolle i forhold til at sætte børn til verden, at danne ramme for en tryk opvækst for dem og samtidig at opretholde sundhed i familien. Bortset fra i de bedre stillede sociale lag i samfundet, var kosten på den tid ofte meget ensidig, ernæringen var i almindelighed ikke noget man havde stor viden om og fødevarer blev generelt indtaget for at kunne overleve - og mange sultede, hvilket særlig var tilfældet i perioder med krig og uro eller når landbruget var presset f.eks. pga. vejret.⁷² Den mangelfulde ernæring betød i sig selv mangelsygdomme, men den betød også lav modstandskraft. Alt sammen en 'trussel' for staten både i form af at underminere befolkningstilvækst, medføre borgere med nedsat erhvervsevne og i form af at skabe store udgifter



Efter tøjvasken fulgte stryging, her fotograferet på Sorø Husholdningsskole, hvor forstander Eline Eriksen sidder som nummer to fra venstre i billedet. Flag fra Norge, Danmark og Finland på væggen i baggrunden kan ses i lyset af at skolerne havde elever fra de nordiske lande og der også var Nordisk foreningssamarbejde. Postkortfoto 1909. Foto: fotohistorie.com.

for staten til understøttelser og lægeaktivitet. Sundhed og husholdningen i hjemmene blev derved i stigende grad et anliggende som staten havde interesse i. Det var drevet af interesser som de ovenfor beskrevne, at husholdningssagen voksede frem.⁷³

Kvindebevægelsens mantra med husholdningsskolerne var, at kvinder skulle have samme muligheder for uddannelse som mænd. Husholdningsskolerne var den oplagte mulighed for at oprette en fagskole for kvinder, hvilket skulle bidrage til fagligt at sidestille en huslig uddannelse med andre fag og kunne nyde samme respekt og anseelse som disse. Som fremhævet af en anden foregangskvinde, Birgitte Berg Nielsen (1861-1951), der i høj grad tegnede Dansk Kvindesamfunds husholdningspolitik og oprettede husholdningsskole og -seminarium på Frederiksberg i 1905, var formålet med husholdningsuddannelsen ikke at få kvinderne tilbage til hjemmet, men at give dem muligheden for et erhverv, økonomisk selvstændighed og – gennem rationel planlægning – kræfter til at engagere sig i vigtige samfundsanliggender.⁷⁴

Husholdning i relation til erhvervsudviklingen i de mindre byer

Kvindebevægelsens ideer om huslig uddannelse blev således modtaget meget positivt i landbokredse, hvilket der var flere grunde til, som også var forbundet med udviklingen i landområderne og de mindre byer. I takt med at husstandenes størrelser – særligt i gårdmandsmiljøer på landet - formindskedes, blev kvindens tidligere nødvendige pligter og gøremål

i hjemmet reduceret, og hendes ansvar som producent og administrator af et stort folkehold var på vej til at forsvinde.⁷⁵ Industrialiseringen ændrede også husarbejdet, idet mange produkter, som tidligere blev fremstillet i hjemmene, nu kunne købes færdige, og teknikken kom samtidig også ind i hjemmene. Det stillede nye krav til husarbejdet om bedre ernæring og hygiejne, som måtte læres ligesom andre faglige færdigheder. Som nævnt blev det anset som kvindens naturlige rolle at holde hus og hjem, hvilket dog ikke kunne begrundes i ”medfødte” færdigheder og egenskaber.⁷⁶

De med industrialiseringen forandrede livsformer fik således betydning for det traditionelt så etablerede kvindeideal og skabte usikkerhed om kønsspecifikke arbejdsroller, der ikke var fastere, end at de kunne overskrides ved høst og anden spidsbelastning. Mændenes fagblade efterlyste også faglige uddannelsesmuligheder for kvinderne, som mændene havde det på deres fagskoler.⁷⁷ På den baggrund blev husholdningsuddannelsen særlig velanset på landet. Heroverfor var den borgerlige kvindekultur kendetegnet ved indendørsliv med minimalt manuelt arbejde, hvorimod klaverspil og broderi var velansete sysler. Hjem og arbejdsplads var skarpt adskilte, hvor førstnævnte betragtedes som kvindens domæne og sidstnævnte mandens. Der var således markante kulturelle forskelle mellem land og by og dermed forbundne forskelle i kvindeidealer, som understreger sammenhængen mellem erhvervsformer og socialiseringsformer og læremål. For landbobefolkningen var der tale om arbejdssocialisering, mens det for borgerskabet i byerne handlede om attitudesocialisering.⁷⁸ Det var husholdningsskolernes funktion som en socialisering til arbejde, at kvindebevægelsen bakkede op om.

Kvindebevægelsens ideer om huslig uddannelse blev derfor, som nævnt, vældigt positivt modtaget i landbokredse.⁷⁹ Her fandt de stærk støtte og opbakning, også blandt tidens indflydelsesrige mænd.⁸⁰ De Samvirkende Sjællandske Landboforeninger opfordrede således i 1901 til, med støtte fra landboforeningerne, at afholde kurser til uddannelse af lærerinder, der ville kunne forestå undervisning inden for husholdning.⁸¹ I husholdningsskolernes historie er en kendt fortælling knyttet til en særlig begivenhed, hvor Magdalene Lauridsen, grundlæggeren af Sorø Husholdningsskole, fik lov til, som den første kvinde nogensinde, at tale ved De Samvirkende Sjællandske Landboforeningers delegeretmøde i København den 15.- 16. november 1901.⁸² Hændelsen var noget helt specielt, og fulgtes af pressen med omfattende referater i mange dag- og fagblade.⁸³ Dette skyldtes ikke blot, at hun som kvinde fik lov at have ordet i det forum, men også fordi hun i sin tale gav tilslutning til husholdningssagen, hvor hendes kamp særligt stod for kvinderne i landområderne og udenfor de større byer, hvor hun selv havde sine rødder i området ved Vejen i Vestjylland.⁸⁴ Hendes tale vandt stort gehør i dette forum.⁸⁵



Fredericia Husholdningsskole Erritsøhus.

Fredericia Husholdningsskole der blev oprettet 1914 og fungerede frem til 1930. Postkortfoto ca. 1916. Foto: Privateje (Karen E. Andreasen).

Husholdningssagen og uddannelse inden for husholdning blev således promoveret og fremført af flere foreninger i 1900-tallets start. De fire dominerende var som tidligere nævnt: De danske Husmoderforeninger, De samvirkende danske Husholdningsforeninger, De samvirkende Landboforeningers Husholdningsudvalg og Danske Husmandsforeningers Husholdningsudvalg.⁸⁶ Det var foreninger, der trods de relativt enslydende navne adskilte sig fra hinanden i forhold til deres primære interessevaretagelse. Mens de tre sidstnævnte primært varetog landbokvindernes interesser og var optaget af deres uddannelse og vilkår, var husmoderforeningerne først og fremmest optaget af husmødrene i byerne. Der var altså tale om aktører, der havde en fælles interesse i uddannelse inden for husholdning, som de samarbejdede om, men som samtidig havde hver deres agenda og varetog forskellige gruppers interesse, primært med en skelnen i forhold til by og land, hvortil kan regnes de mange mindre byer, der voksede og udviklede sig i den periode.⁸⁷

Et andet relevant perspektiv relateret til de mindre byer er, at de i kraft af at kunne tilbyde faciliteter så som forsamlingshus, skole, hotel og lignende kunne fungere som omdrejningspunkter for husholdningsuddannelsen i en af dens tidlige former, som de såkaldte vandrekurser. Vandrekurserne var de tidligere nævnte kurser i husholdning, der blev varetaget af kvinder uddannet inden for husholdning (vandrelærerinder), der, ofte med deres eget medbragte udstyr, drog ud og underviste kvinder i sognene. Det var kurser, der var yderst populære og meget søgte en årrække med tusindvis af deltagere.⁸⁸

Husholdningsuddannelsen var som betalingsuddannelse indtil 1930 først og fremmest rettet mod bøndernes og borgerskabets døtre. Det betød, at den store gruppe af beskæftigede inden for husholdning kaldet tyende i første omgang ikke kom til at blive omfattet af den for dem relevante faglige uddannelse. Den tidligere nævnte "Husassistenterne Fagskole" blev dog med særlig støtte fra arbejderbevægelsen oprettet netop 1906 for at imødegå uddannelsesbehovet for denne gruppe kvinder.⁸⁹ Men gruppen forblev i mange tilfælde uuddannede og henvist til underbetalte jobs. Dette ændredes dog med vedtagelsen af en lov i 1930 om tilskud til aften- og ungdomsskoler. For fortalene for uddannelse inden for området og for bedring af kvinders uddannelsesmuligheder var dette en sejr. Dette beskrives f.eks. i et jubilæumsskrift fra Ankerhus således:⁹⁰

I det husholdningspolitiske centrum Ankerhus hilstes loven af 19. marts 1930 om tilskud til aften- og ungdomsskoler med megen glæde. Nu kunne jo alle unge kvinder landet over hjemme i deres egen by faa vederlagsfri undervisning i alt, hvad der vedrører hjemmets gerning. Samme aar fremsatte undervisningsminister Borgbjerg lovforslag om tilskud til husholdningsskoler, hvorved husholdningsskolerne med hensyn til statsstøtte skulle blive ligestillede med højskoler og landbrugsskoler. Ja - sagde fru Lauridsen - det er retfærdigt, men husholdningsskolerne har dog maattet arbejde i 35 aar for at komme saa vidt, hvortil Borgbjerg med et lunt smil svarede: hvad er 35 aar at regne set i historisk lys.

Der var altså tale om en kamp for kvinders generelle vilkår som borgere og som ansatte. I 1901 var det en fjerdedel af alle unge piger i alderen 15 til 17 år, der var beskæftigede som tyende, og mange fortsatte med det indtil de blev gift. Det var dog især helt unge piger, der var tyende, idet 25% var under 18 år, og 40% mellem 18 og 25 år. Deres arbejdsvilkår var dårlige og indebar eksempelvis, at helt unge piger måtte arbejde op til 16 timer i døgnet.⁹¹ Deres dårlige ansættelsesforhold fik tjenestepiger over hele landet til at organisere sig og kæmpe for bedre arbejdsvilkår.

Trods begyndende organisering forblev en stor del af de husligt arbejdende uorganiserede. Sammen med syerskerne var det de grupper, der var vanskeligst at organisere. Det huslige arbejde eller hjemmearbejdet betød, at de i reglen var isolerede i deres arbejdstid og havde en lav løn. Deres lave indtægter, utilfredsstillende uddannelsesforhold og arbejdsvilkår og ringe sociale anseelse, hvor flest kvinder var beskæftigede, bidrog til at trykke lønnen og vurderingen af kvinders arbejde i almindelighed.⁹² De bedre uddannelsesmuligheder kunne bidrage til at rette op på dette.



Elever på husholdningsskole ca. 1914. Ud over madlavning lærte pigerne, hvordan de kunne bruge frugt og grøntsager fra nyttehaven, dette rummede såvel et sundheds- som et økonomisk perspektiv og kunne samtidig være nyttigt i tider med knaphed på råvarer. Foto: Privateje (Karen E. Andreasen).

De ofte meget dårlige arbejdsvilkår, der var kendetegnende for det huslige arbejde og tyendetilværelsen, betød at mange søgte ind til byerne. Her blev fabriksarbejde et alternativ til tyendearbejdet for de unge piger, der fandt beskæftigelse inden for brancher som bl.a. tekstil- og tobaksindustrien. Den voksende arbejdsdeling på fabrikkerne og industriens mekanisering medvirkede til at øge væksten i kvindearbejdet, som sammen med børnearbejdet sikrede billig arbejdskraft for fabrikkerne. Da fabriksarbejde med lovene af 1873, 1901 og 1913 blev begrænset, steg antallet af unge kvinder på fabrik yderligere.⁹³ Søgningen til byerne kan således ses som en konsekvens af den lave status, der var forbundet med det slidsomme og dårligt betalte husarbejde.⁹⁴ Men samtidig bidrog søgningen til byerne og industriens vækst også til et voksende borgerskab, for hvem husholdningsskolerne var en uddannelsesmulighed for deres døtre og derfor også blev velansete her. De var således med til at bryde med inaktivitet som en norm og et ideal og frembød for borgerskabets døtre nye muligheder for erhvervsaktivitet inden for husholdningsområdet.

Husholdning som grundlag for andre typiske kvindeerhverv

Fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet skete der på de fleste områder en stigning i antallet af erhvervsaktive kvinder, hvor en del af stigningen dog var forbundet med en stigning i hele befolkningen generelt. Men der skete også en stigning i andelen af kvinder mellem 15 og 70 år til ca. 56%, som på grund af beskæftigelse ved husgerning i eget hjem ikke regnedes for at være erhvervsmæssigt beskæftigede. Ved erhvervsmæssig husgerning var 15% af kvinderne

beskæftigede (7% af mændene), ved landbrug var der et fald til 10% (37% af mændene), ved håndværk og industri var der et fald til 7% beskæftigede (31% af mændene), ved handel en stigning til 5% (12% af mændene, ved trafikvæsen 0,7% af kvinderne (7% af mændene), og ved 'immateriel virksomhed' eller det man i dag især ville kalde det sundhedsfaglige og sociale område beskæftigedes 3,5% af kvinderne (6% af mændene). På sidstnævnte område, som omfattede lærerinder, sygeplejersker og kontorpersonale på offentlige kontorer, var der en lille forskydning til fordel for kvinderne.⁹⁵

På flere måder er tallene i denne statistik imidlertid misvisende, for når en kvinde drev landbrug, forretning eller andet erhverv sammen med sin mand, betragtedes hun alligevel som hjemmearbejdende husmoder uden erhverv. Det er sigende, at så stor en andel af kvinderne var registreret inden for denne kategori, som beskæftiget ved husholdning i eget hjem. For en del af disse kvinder gjaldt således, at de reelt var aktive inden for andre erhverv – i byerne især inden for handel og kontor – men ikke registreret og dermed ikke havde status af at være erhvervsaktive. Undervisning og sygepleje var andre erhvervsområder, hvor andelen af kvinder var voksende. Det er også bemærkelsesværdigt, at der var en stigende andel af erhvervsmæssigt beskæftigede inden for husholdning. Sammenholdt med det faldende behov for tyende, som fulgte af de mindre husholdninger, kan det antages, at der opstod flere erhverv inden for husholdning inden for andre kategorier end tyende.

I byerne var det især 'lærerinde'-gerningen, som tiltrak mange kvinder. I 1880 var ca. halvdelen af alle lærere kvinder, hvor dog kun hver fjerde af de kvindelige lærere var fastansatte. De fleste var ansat som timelærere, hovedparten underviste inden for folkeskolen, og meget få bestred overordnede stillinger som rektorer, overlærere eller skoleinspektører.⁹⁶ Lærere og 'lærerinder' skulle have samme uddannelse og udføre samme form for arbejde. Bortset fra at kvinder skulle have håndgerning som et ekstra fag, stillede seminarieloven fra 1894 de samme faglige krav til mænd og kvinder. Men det var dyrere for kvinderne at få en uddannelse, fordi de ikke havde adgang til statsseminarierne og derfor blev nødt til at gå på de dyre private seminarier.⁹⁷



Undervisnings i barnepleje blev også mange steder en vigtig del af skolernes indhold, her ved Silkeborg Husholdningsskole i tilknytning til skolens spædbarnshjem. Foto ca. 1936, Silkeborg Arkiv.



Undervisningen omfattede alle sider af arbejdet i en husholdning, også det at organisere en finere middag. Silkeborg Husholdningsskole ca. 1914. Foto: Silkeborg Arkiv.

Først i 1919 fik kvinder adgang til statsseminarierne, hvilket betød, at det indtil da primært var borgerskabets ugifte døtre der valgte 'lærerinde'-gerningen. Selvom mænd og kvinder som lærere og lærerinder lavede stort set samme arbejde, fik kvinderne også på dette område en lavere løn end deres mandlige kolleger.⁹⁸

Sygeplejergerningen var et andet populært kvindeerhverv. Sygeplejersker fik ingen formel uddannelse før 1899, hvor Dansk Sygeplejeråd blev etableret, og der blev indført teoretisk og praktisk træning af sygeplejersker. Indtil da havde nogle af de største kommunehospitaler praktiseret en formaliseret oplæring.⁹⁹

Det var kun få kvinder (i alt ca. 45 i årene 1905-1909), som fik en universitetsuddannelse og heraf halvdelen inden for medicin. De universitetsuddannedes erhvervsmuligheder varierede meget, og chancerne var bedst for dem, der havde læst medicin. De kunne opnå stillinger på hospitaler eller blive praktiserende læger. Andre, inden for humaniora, fik ansættelse inden for privatskoleundervisning og senere – fra 1903 – til undervisning af folkeskolens ældste klasser. Ligesom inden for andre kvindeerhverv fik de en lavere løn end mændene.¹⁰⁰

Når netop disse erhverv nævnes, er det ud fra deres slægtskab med husholdningsfaget. I den resterende del af 1900-tallet udviklede undervisnings- og uddannelsessektoren sig til et af de største områder inden for offentlig aktivitet. Undervisning og uddannelse i husholdning udgjorde i begyndelsen en stor del af uddannelsesaktiviteterne for kvinder på landet og i de mindre byer. Det var dog, som statistikkerne viser, ikke primært med det sigte at give de studerende erhvervsmæssig kompetence. Mange kvinder tog således på husholdningsskole for at forbedre deres kundskaber til at varetage hjem og familie, hvis samspil med den erhvervsmæssige side af tilværelsen ikke må underkendes. Inden for husholdningsundervisningen var man omvendt afhængige af, at personer med videregående uddannelser engagerede sig i denne. Og husholdningsundervisningen har uden tvivl også inspireret mange til enten erhvervs- eller videre uddannelsesaktivitet.

Konklusion

Fortællingen om husholdningssagen, husholdningsskolerne og uddannelserne inden for husholdning i Danmark i 1900-tallets første del er samtidig fortællingen om modernitetens indtog, urbanisering og ændringer i de samfundsmæssige lag (borgerskabets vækst i de voksende byområder). Det er også fortællingen om, hvordan der blev skabt mulighed for uddannelse af kvinder og for professionalisering af deres beskæftigelser inden for husholdningsområdet i alle samfundslag og dele af landet, og derfor om, hvordan husholdningssagen spillede en rolle for at bringe moderniteten ud i de mindre byer.

Husholdningssagen og dens afledte virkninger i form af uddannelse og oplysningsvirksomhed fik stor betydning for kvinders uddannelse og roller i mindre byers udvikling. Denne udvikling var forbundet med et nyt syn på kvinders primære beskæftigelsesområder som henholdsvis husmoder eller som beskæftiget ved husholdning i dettes forskellige former, f.eks. som tjenestepige, kokkepige, pige i huset, stuepige, husbestyrerinde og husassistent.

Til trods for at der udpræget var tale om et dominerede beskæftigelsesområde for kvinder, var netop husholdning indtil da ikke blevet behandlet eller betragtet som et erhverv på lige fod med dominerende beskæftigelser for mænd på landet såsom landmand, håndværker, mejerist og dyrlæge. Sådanne erhverv havde længe haft deres egne uddannelser og skoler, men det samme gjaldt ikke for husholdningsområdet, til trods for dets dominans som netop kvinde-erhverv og dets store samfundsmæssige betydning. Gennem første del af 1900-tallet udspillede sig en kamp for at ændre dette – en kamp, der allerede var startet sidst i 1800-tallet – og som førte til oprettelsen af en lang række husholdningsskoler samt andre uddannelsesmæssige initiativer inden for husholdningsområdet som f.eks. husholdningsseminarier, vandelærerindekurser og lignende.

Det var en kamp båret frem af flere forhold i perioden, der samlet set alle kunne bære ved til argumentationen for og udviklingen af husholdningsområdet som et erhverv og uddannelse til dette. Det drejede sig om: Kvindesagens kamp for mere lige vilkår mellem kvinder og mænd, hvor netop uddannelse spillede en central rolle, udviklinger inden for landbruget som dels betød at de selvstændige landbrugere så en fordel i at landbrugets kvinder fik en egentlig uddannelse, dette for at styrke landbrugenes drift, men samtidig muligvis også i erkendelse af, at det var en tid hvor landbruget som beskæftigelsesområde blev stærkt reduceret og en del af de kvinder, der ellers havde været tilknyttet landbrugene skulle finde beskæftigelse andre steder – og dette kunne en uddannelse bidrage til ville kunne lykkes.

Inden for kvindesagen var man meget optaget af at styrke kvinders uddannelse generelt, men samtidig også at bedre deres arbejdsmæssige vilkår, sikre ligestilling mellem kønnene og en højere status og anerkendelse for kvinders beskæftigelse netop gennem uddannelse. Det var en kamp som fandt sted ikke blot i regi af kvindesagen, men også i regi af fagforeningerne. Den hang også sammen med tidens nye tanker om og begyndende udvikling af en velfærdsstat (overdragelse af visse omsorgsopgaver til staten), som kvinder på denne måde var med til at udvikle nedefra og 'gennem køkkendøren'.¹⁰¹

Set i et byhistorisk perspektiv med særligt henblik på den lille by er flere forhold, som relaterer til modernitetlige forandringer som industrialisering, urbanisering og individualisering relevante i denne sammenhæng. Erhvervsstrukturerne i Danmark var i perioden karakteriseret ved et meget stort fald i antallet af landbrug og derved også ved en reduktion i antallet af mulige ansættelsessteder. Mange kvinder, der hidtil havde været ansat som medhjælpende inden for husholdningen på gårdene, søgte mod de nærliggende byer for at finde nye beskæftigelser – inden for industri eller husholdning.

Byområderne voksede, hvilket også omfattede de mindre byer, der i antal steg kraftigt. Med dette voksede samtidig middelklassen og borgerskabet i disse, der dannede ramme for beskæftigelsen af netop mange kvinder inden for husholdningsområdet. Gennem ændrede

ansættelsesvilkår blev der i større grad tale om et erhverv for kvinderne, idet de nu i mindre omfang var eller indgik som en del af familien (som det ofte var tilfældet på gårdene), men netop som ansatte. Med denne ”erhvervsgørelse” blev også uddannelse relevant.

Der blev etableret og udbudt en lang række forskellige kursusmuligheder og der blev oprettet husholdningsskoler landet over, hvoraf en stor del blev placeret i eller i nærheden af de mindre byer. Dette skal ses i lyset af, at de netop havde som formål at kvalificere og give en uddannelsesvej for kvinder også i landområderne – typisk skulle kvinderne ellers ind til de lidt større byer, hvis de ønskede eller fik chancen for en uddannelse ud over grundskolen. På husholdningsskolerne og en del af de øvrige typer kurser og uddannelse inden for husholdning havde kvinder adgang selv om de måske blot havde en grundskoleuddannelse, og med det ulige tilbud om grundlæggende skolegang i byen og på landet, der stadig dominerede, var det netop ofte tilfældet for mange kvinder på landet, at de havde en kort skolegang bag sig.

Endvidere dannede faciliteterne i de mindre byer i mange tilfælde ramme om mange af de undervisningsaktiviteter, der blev afviklet, når ikke disse var placeret på husholdningsskolerne. Det kunne være i form af kurser afholdt i forsamlingshuse, på hoteller, eller på den lokale skole, hvor der i nogle tilfælde var etableret et skolekøkken.

Samlet set kan man altså tale om en udvikling, der afspejlede moderniteten og satte sig mærkbart igennem i de mindre byer. Men dette var også en modsætningsfyldt udvikling. På den ene side medførte erhvervsudviklingen og de bedre uddannelsesmuligheder inden for husholdningsområdet, en form for styrkelse af kvinders position og selvstændighed i samfundet. På den anden side kan man konstatere, at kvindernes status og lønvilkår forblev mindre gode, for trods for uddannelse og styrkede faglige forudsætninger var stillinger inden for dette område som regel underordnede og lavtlønnede. Udviklingen afspejlede kønskamp såvel som klassekamp. Kønskamp i forhold til at sikre kvinder bedre uddannelsesveje, og klassekamp, som for kvinderne i byerhverv drejede sig om at sikre bedre status for deres beskæftigelser som ansatte i borgerskabet, og for kvinder i landområderne om at sikre sig adgang til nye typer erhverv efterhånden som landbruget som beskæftigelsesområde blev mindre.

Referencer

Andersen, Elisabeth. *Fejekost og stemmeret*. Copenhagen. Hernovs Forlag. 1988

Arbejds- og Socialministeriet. *Betænkning afgivet af den af Arbejds- og Socialministeriet 9. Juni 1942 nedsatte Husassistentkommission*. Socialministeriet. J. H. Schultz Universitets- Bogtrykkeri, København. 1943

Arbejds- og Socialministeriet. *Betænkning afgivet af det af Arbejds- og Socialministeriet 24. Maj 1946 nedsatte Udvalg angaaende Husmoderafløsere*. Arbejds- og Socialministeriet. J. H. Schultz Universitets- Bogtrykkeri, København. 1947

Christensen, Sofie og Magdalene Lauridsen. *Husholdningsundervisningens Historie. Udarbejdet i Anledning af Landbrugsudstillingen*. Sorø. Sveegaards Boghandel. 1938

Christensen, Sofie, Magdalene Lauridsen og Folmer Dam. *Ankerhus 1902-52*. Ankerhus, Sorø Danmark. 1973 <https://dis-danmark.dk/bibliotek/911545.pdf>

Dahlsgaard, Inga. *Women in Denmark: Yesterday and Today*. Copenhagen: Det Danske Selskab. 1980

Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri. 1910 <https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=12709&sid=hele>

Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri. 1922 <https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=13473&sid=hel>

Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri. 1922

<https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=13899&sid=he>

Danmarks Statistik. *Befolkningen i 150 år*. Copenhagen: Danmarks Statistiks trykkeri. 2000

<https://www.dst.dk/Site/Dst/Udgivelser/GetPubFile.aspx?id=4576&sid=bef150>

Danmarks Statistik. *Kvinder og mænd i 100 år - fra ligeret mod ligestilling*. Danmarks Statistik. Rosendahls trykkeri. 2015 <http://www.dst.dk/pukora/epub/upload/22699/kvind.pdf>

Danmarks Statistik. *Statistikdokumentation for Byopgørelsen 2020*. Danmarks Statistik. 2020

<https://www.dst.dk/da/Statistik/dokumentation/statistikdokumentation/byopgoerelsen/indhold#>

Emerek, Ruth, Elin Hagelskjær, Birgit Hyldahl Jensen, Karin Kolding, Jytte Lind, Mary-Ann Knudstrup Olesen, Grethe Carlsund Petersen, Bente Rosenbeck, Birte Siim. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982

Fedderson, Astrid Stampe. "Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915". *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915

<https://www.kvinfo.dk/side/444/?action=4&itemid=13231&searchtext=fedderson>

Giddens, Anthony. *Modernitet og selvidentitet*. København. Hans Reitzel. 1996

Gormsen, Gudrun "Studiet af landsbyen". *Fortid og nutid*, Bind XXVII, hæfte 3, 1980 s. 390 – 410.

<https://dis-danmark.dk/bibliotek/910226.pdf>

Harste, Gorm. "Den moderne sociologis gennembrud – om Georg Simmel, Émile Durkheim og Max Weber". Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.). *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historie og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, 2009, s. 311 – 332

Haue, Harry. *Skolen i Danmark: fra 1500-tallet til i dag*. Systime. Aarhus. 1986

Hernes, Helga Maria. *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press. 1987

Husmoderorganisationerne, Husassistenternes Forbund, Danske Kvinders Erhvervsråd. *Betænkning vedrørende det huslige erhverv*. 1936

Indenrigsministeriet. *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet nedsatte Husholdningsudvalg*. Indenrigsministeriet. J. H. Schultz. 1933

Jonasen, Viggo. "Den kommunale danske velfærdsstat – gennem fire socialreformer og fire mellemtider". Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet. 2004, s. 202 - 223

Karmark, Ole og Morten Piil Hansen. *Skoleeksempler - erhvervsskolebyggeri til det 21. århundrede*. Undervisningsministeriet. Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie nr. 29, 2001.

Kærgaard, Niels. "Den økonomiske teori og velfærdsstatens oprindelse". Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet. 2004, s. 22-41

Lading, Aagot. *Kvindens stilling i det danske samfund*. København: Det danske selskab. 1943

Laneth, Pia Fris. *Lillys Danmarkshistorie. Kvindeliv i fire generationer*. Copenhagen: Gyldendal. 2006

Larsen, Jytte. Også andre hensyn1. *Dansk ligestillingshistorie 1849-1915*, Aarhus Universitetsforlag, 2010

Lauridsen, Magdalene. *Fem og tyve Aar 1895-1920: et Tilbageblik*. Foreningen Ankerhus. 1921

Lemche, Gyrithe. *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 aar*. Gyldendal. 1939

Liversage, Toni. *Kvinden og historien. Kønsroller og familiemønstre i økonomisk betydning*. Gyldendal. 1972

- Lützen, Karin. "The Cult of Domesticity in Danish Women's Philanthropy, 1870–1920". P. Markkola (Ed.), *Gender and Vocation. Women, Religion, and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. Study Historica 64, Helsinki, SKS, 2000, s. 147-176.
- Lützen, Karin og Bente Rosenbeck . Den moderne tid. Mørch. Søren (red.). *Det Europæiske Hus. Bind 5*. København, Gyldendal. 1991
- Matthiessen, Christian Wichmann. *Danske byers vækst*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. 1985
<https://rdgs.dk/publikationer/atlas-over-danmark-serie-ii-bind-3-danske-byers-vækst.pdf>
- Miljøministeriet. *Landsbykommissionens delbetænkning 1, den hidtidige udvikling*. Betænkning nr. 910. 1980
https://www.elov.dk/media/betaenkninger/Landsbykommissionen_delbetaenkning_I_den_hidtidige_udvikling.pdf
- Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997
- Petersen, Jørn Henrik. „Den danske velfærdsstats oprindelse“. I: Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet. 2004, s. 42 – 69
- Petri, Gerda. "Huslig uddannelse – socialisering omkring århundredskiftet". *Pigeopdragelse*, udgivet af Forum for Kvindeforskning, Roskilde: Forlaget Emmeline. 1981, s. 38 - 41
- Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980
- Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. Copenhagen: Socialforskningsinstituttet. 2004
- Rasmussen, Annette og Karen Egedal Andreasen . "Magdalene Lauridsen (1873–1957): Danish pioneer in the field of home economics". *Social Pedagogy*, Volume 1(75) Year XIX 2020, s. 141 – 154
<http://pedagogikaspoleczna.com/1-2020-2/>
- Risør, Torsten, Ann Dorrit Guassora og Birgit H. Petersson. "At spise – ikke kun et spørgsmål om mad. Introduktion". *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund* Nr. 14, 2011, Aarhus Universitet, Moesgård, 8270 Højbjerg. s. 5- 16
- Rogers, Rebecca. "Learning to be good girls and women. Education, training, and schools". Simonton, Deborah (ed.) *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. Abingdon: Routledge, 2006, s. 93-133.
- Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987
- Schanz, Hans-Jørgen (2009). "Hvad er modernitet?" Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.). *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historie og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, 2009, s. 33 – 40
- Silkeborg Husholdningsskole. Folder. Set på Silkeborg arkiv, Arkiv nummer: 146 U. å. Foldere, 1935
<https://arkiv.dk/vis/2415909>
- Skov, Poul (red.). *Silkeborg Husholdningsskole 1902 – 2. november – 1977*. Brikker til en mosaik. Silkeborg. 1977
- Steensberg, Axel. *Den danske landsby gennem 6000 år*. Forums fagbibliotek. København. 1973
- Sørensen, Malte Warburg og Mads Strarup. *Bysociologi. System*. 2015
- Tarp, Marence. *Husholdningsskolernes Forenings Historie 1906 – 1956*. Folketidendes Bogtrykkeri. Ringsted. Danmark. 1956
- Thøgersen, Mette Ladegaard. *Landdistrikternes urbanisering*. Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet. 2007 https://www.sdu.dk/-/media/files/forskning/phd/phd_hum/afhandling/2007/thoegersenmetteladegaard.pdf

Undervisningsministeriet. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år*. Undervisningsministeriet, 1998
<http://static.uvm.dk/Publikationer/1998/150.pdf>

Wolthers, Anette. *Fagbevægelse, ligestilling og mangfoldighed i mere end 100 år*. FIU-Ligestilling, 2015.

Noter

¹ Giddens, Anthony. *Modernitet og selvidentitet*. København. Hans Reitzel. 1996.

² Schanz, Hans-Jørgen. "Hvad er modernitet?" Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.). *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historie og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, 2009, s. 33-40.

³ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 15.

⁴ F.eks. Lützen, Karin. "The Cult of Domesticity in Danish Women's Philanthropy, 1870–1920". P. Markkola (Ed.), *Gender and Vocation. Women, Religion, and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. Study Historica 64, Helsinki, SKS, 2000, s. 147-176.

⁵ Danmarks Statistik. *Befolkningen i 150 år*. Copenhagen: Danmarks Statistiks trykkeri. 1922, s. 7ff.

⁶ Danmarks Statistik. *Befolkningen i 150 år*. Copenhagen: Danmarks Statistiks trykkeri. 1922, s. 15.

⁷ Matthiessen, Christian Wichmann. *Danske byers vækst*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. 1985, s. 19.

⁸ I Mathiessens optælling udgør det, der således kategoriseres som byområder, i 1890 84, mens tallet i 1945 er vokset til 626 (Matthiessen, 1985, s. 19). Denne stigning var betydelig i byer af en størrelse på mellem 200 og 25.600 beboere (Matthiessen, 1985, s. 21ff), som trods spændvidden og de dermed forbundne forskelligheder kan opfattes som 'mindre byer'. Således var der omkring 1900 i de større danske byer som Århus, Odense, Ålborg og (naturligvis) København en del flere indbyggere end 25.600. – Danmarks Statistik. *Statistikdokumentation for Byopgørelsen 2020*. Danmarks Statistik. 2020.

⁹ Matthiessen, Christian Wichmann. *Danske byers vækst*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. 1985, s. 21

¹⁰ Gormsen. Gudrun. "Studiet af landsbyen". *Fortid og nutid*, Bind XXVII, hæfte 3, 1980 s. 390 – 410. – Axel Steensberg definerer en landsby som "en samling bondefamilier og husfolk, der bor særskilt i gårde og huse, således at de danner en social - og i hvert fald i historisk tid — tillige en økonomisk enhed" (Steensberg, 1973 s. 9). Andre steder defineres landsbyerne primært ud fra antallet af indbyggere f.eks. med en øvre grænse på 1000 indbyggere (f.eks. Miljøministeriet, 1980, s. 56). – Miljøministeriet. *Landsbykommissionens delbetænkning 1, den hidtidige udvikling. Betænkning nr. 910*. 1980.

¹¹ Gormsen. Gudrun. "Studiet af landsbyen". *Fortid og nutid*, Bind XXVII, hæfte 3, 1980 s. 390 – 410

¹² Undervisningsministeriet. *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år*. Undervisningsministeriet, 1998. – F.eks. Sørensen, Malte Warburg og Mads Strarup. *Bysociologi*. Systime. 2015.

¹³ Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987, s. 260

¹⁴ Thøgersen, Mette Ladegaard. *Landdistrikternes urbanisering*. Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet. 2007, s. 96. – Matthiessen, Christian Wichmann. *Danske byers vækst*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. 1985, s. 29.

¹⁵ Danmarks Statistik. *Befolkningen i 150 år*. Copenhagen. Danmarks Statistiks trykkeri. 2000, s. 59.

¹⁶ Danmarks Statistik. *Befolkningen i 150 år*. Copenhagen. Danmarks Statistiks trykkeri. 2000, s. 61.

¹⁷ Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987, s. s. 269, 278.

¹⁸ Liversage, Toni. *Kvinden og historien. Kønsroller og familiemønstre i økonomisk betydning*. Gyldendal. 1972, s. 80.

¹⁹ Haue, Harry. *Skolen i Danmark: fra 1500-tallet til i dag*. Systime. Aarhus. 1986, s. 35ff

²⁰ Danmarks Statistik. *Kvinder og mænd i 100 år - fra ligeret mod ligestilling*. Danmarks Statistik. Rosendahls trykkeri. 2015

²¹ Eks. Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987, s. 239, 273

²² Lützen & Rosenbeck, 1991, s. 179; Petri & Kragelund, 1980, s. 13ff.

²³ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982

²⁴ Kærgaard, Niels (2004). "Den økonomiske teori og velfærdsstatsens oprindelse". Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. Copenhagen: Socialforskningsinstituttet. 2004, (s. 22 – 41), s. 34. – Petersen, Jørn Henrik (2004). „Den danske velfærdsstats oprindelse“. I: Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet. 2004, (s. 42-69), s. 42. – Jonassen, Viggo (2004). "Den kommunale danske velfærdsstat – gennem fire socialreformer og fire mellemtider". Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet. 2004, (s. 202-223), s. 207.

- ²⁵ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982. – Hernes, Helga Maria. *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press. 1987. – Silkeborg Husholdningsskole. *Folder*. Set på Silkeborg arkiv, Arkiv nummer: 146 U. å. Foldere, 1935
<https://arkiv.dk/vis/2415909>.
- ²⁶ F.eks. Harste, Gorm. ”Den moderne sociologis gennembrud – om Georg Simmel, Émile Durkheim og Max Weber”. Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.). *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historie og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, 2009, (s. 311 – 332), s. 316
- ²⁷ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 66. – Karmark, Ole og Morten Piil Hansen. *Skoleeksempler - erhvervsskolebyggeri til det 21. århundrede*. Undervisningsministeriet. Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie nr. 29, 2001, s. 99.
- ²⁸ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 66. – Petri, Gerda og Minna Kragelund (1980). *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 67ff. – Lauridsen, Magdalene. *Fem og tyve Aar 1895-1920: et Tilbageblik*. Foreningen Ankerhus. 1921, s. 4.
- ²⁹ Petri, Gerda og Minna Kragelund (1980). *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 67
- ³⁰ Tarp, Marence. *Husholdningsskolernes Forenings Historie 1906 – 1956*. Folketidendes Bogtrykkeri. Ringsted. Danmark. 1956, s. 44ff
- ³¹ Christensen, Sofie og Magdalene Lauridsen. *Husholdningsundervisningens Historie. Udarbejdet i Anledning af Landbrugsudstillingen*. Sorø. Sveegaards Boghandel. 1938, s. 7
- ³² Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 30
- ³³ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 102
- ³⁴ Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri, 1910, s. 151; 1922, s. 145; 1937 s. 154
- ³⁵ Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri, 1937, s. 154
- ³⁶ Christensen, Sofie og Magdalene Lauridsen. *Husholdningsundervisningens Historie. Udarbejdet i Anledning af Landbrugsudstillingen*. Sorø. Sveegaards Boghandel. 1938
- ³⁷ Danmarks Statistik. *Statistisk Årbog*. Statens Statistiske Bureau. Thieles Trykkeri, s. 1937, s. 154
- ³⁸ Christensen, Sofie og Magdalene Lauridsen. *Husholdningsundervisningens Historie. Udarbejdet i Anledning af Landbrugsudstillingen*. Sorø. Sveegaards Boghandel. 1938
- ³⁹ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 43
- ⁴⁰ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 44
- ⁴¹ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 43
- ⁴² Hvad angår elevernes sociale baggrund viser opgørelser, at en meget stor andel af eleverne havde deres baggrund i gårdejer- og husmandsfamilier. Dette fremgår i opgørelser fra f.eks. fra Sorø Husholdningsskole, og i Statistisk Årbog fra 1937, der viser en fordeling efter forældres livstidsstilling med 482 gårdmænd, 45 husmænd, 30 arbejdere og 216 håndværkere ud af de i alt 1543 elever (alle kvinder) (DST, 1937, s. 156). Dette svarer til statistik fra husholdningsskolernes forening, der dog er fra 1942, og det år også viser at lidt over en tredjedel kom fra sådanne familiebaggrunde (Tarp, 1956, s. 48). En opgørelse over kursister på vandrekurser fra vinteren 1906-1907 viser at 5073 kursister ud af i alt 8021 denne sæson var ’gårdmandskoner’, ’gårdmandsdøtre’, ’husmandsdøtre’ og tjenestepiger (Petri & Kragelund, 1980, s. 42).
- ⁴³ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 43
- ⁴⁴ Feddersen, Astrid Stampe. ”Dansk Kvindesamfundets Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915”. *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915, s. 182
- ⁴⁵ Christensen, Sofie og Magdalene Lauridsen. *Husholdningsundervisningens Historie. Udarbejdet i Anledning af Landbrugsudstillingen*. Sorø. Sveegaards Boghandel. 1938
- ⁴⁶ Wolthers, Anette. *Fagbevægelse, ligestilling og mangfoldighed i mere end 100 år*. FIU-Ligestilling, 2015, s. 59
- ⁴⁷ Arbejds- og Socialministeriet. Betænkning afgivet af den af Arbejds- og Socialministeriet 9. Juni 1942 nedsatte Husassistentkommission. Socialministeriet. J. H. Schultz Universitets- Bogtrykkeri, København. 1943, s. 9

⁴⁸ Arbejds- og Socialministeriet. *Betænkning afgivet af det af Arbejds- og Socialministeriet 24. Maj 1946 nedsatte Udvalg angaaende Husmoderafløsere*. Arbejds- og Socialministeriet. J. H. Schultz Universitets- Bogtrykkeri, København. 1947, s. 45

⁴⁹ Ploug, Niels, Ingrid Henriksen og Niels Kærgaard (red.). *Den danske velfærdsstats Historie*. Copenhagen: Socialforskningsinstituttet. 2004, s. 11

⁵⁰ Risør, Torsten, Ann Dorrit Guassora og Birgit H. Petersson. "At spise – ikke kun et spørgsmål om mad. Introduktion". *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund* Nr. 14, 2011, Aarhus Universitet, Moesgård, 8270 Højbjerg (s. 5- 16), s. 10

⁵¹ Indenrigsministeriet. *Betænkning afgivet af det af Indenrigsministeriet nedsatte Husholdningsudvalg*. Indenrigsministeriet. J. H. Schultz. 1933

⁵² Lützen, Karin. "The Cult of Domesticity in Danish Women's Philanthropy, 1870–1920". P. Markkola (Ed.), *Gender and Vocation. Women, Religion, and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. Study Historica 64, Helsinki, SKS, 2000, s. 147-176.

⁵³ Schanz, Hans-Jørgen (2009). "Hvad er modernitet?" Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.). *Modernitetens verden. Tiden, videnskab, historie og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, 2009, (s. 33 – 40), s. 40

⁵⁴ Foreningen eksisterede 1868 – 1872. Larsen, J., 2010. *Også andre hensyn 1: Dansk ligestillingshistorie 1849-1915*, Aarhus Universitetsforlag, s. 16

⁵⁵ Larsen, 2010, s. 16.

⁵⁶ Lemche, Gyrithe. *Dansk Kvindesamfunds Historie gennem 40 aar*. Gyldendal. 1939, s. 50f. – Lauridsen, Magdalene. *Fem og tyve Aar 1895-1920: et Tilbageblik*. Foreningen Ankerhus. 1921.

⁵⁷ Feddersen, Astrid Stampe. "Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915". *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915, s. 182

⁵⁸ Feddersen, Astrid Stampe. "Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915". *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915, s. 182

⁵⁹ Feddersen, Astrid Stampe. "Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915". *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915, s. 182

⁶⁰ Skov, Poul (red.). *Silkeborg Husholdningsskole 1902 – 2. november – 1977*. Brikker til en mosaik. Silkeborg. 1977. – Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997. – Feddersen, Astrid Stampe. "Dansk Kvindesamfunds Fællesmøde i Odense d. 19. og 20. Juni 1915". *Kvinden og Samfundet*, Nr. 12. Årgang 31, 1915.

⁶¹ Laneth, Pia Fris. *Lillys Danmarkshistorie. Kvindeliv i fire generationer*. Copenhagen: Gyldendal. 2006, s. 247

⁶² Silkeborg Husholdningsskole. Folder. Set på Silkeborg arkiv, Arkiv nummer: 146 U. å. Foldere, 1935
<https://arkiv.dk/vis/2415909>

⁶³ Laneth, Pia Fris. *Lillys Danmarkshistorie. Kvindeliv i fire generationer*. Copenhagen: Gyldendal. 2006, s. 248

⁶⁴ Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987, s. 315. – Rasmussen, Annette og Karen Egedal Andreasen (2020). "Magdalene Lauridsen (1873–1957): Danish pioneer in the field of home economics". *Social Pedagogy*, Volume 1(75) Year XIX 2020, s. 141-154.

⁶⁵ Laneth, Pia Fris. *Lillys Danmarkshistorie. Kvindeliv i fire generationer*. Copenhagen: Gyldendal. 2006, s. 243

⁶⁶ Andersen, Elisabeth. *Fejekost og stemmeret*. Copenhagen. Hernovs Forlag. 1988, s. 60

⁶⁷ Rogers, Rebecca (2006). "Learning to be good girls and women. Education, training, and schools". Simonton, Deborah (ed.) *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. Abingdon: Routledge, 2006, s. 93-133.

⁶⁸ Lauridsen, Magdalene. *Fem og tyve Aar 1895-1920: et Tilbageblik*. Foreningen Ankerhus. 1921, s. 7

⁶⁹ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 13 og 71

⁷⁰ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 90. Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 43 og 71ff.

⁷¹ Rosenbeck, Bente. *Kvindekøn*. Gyldendal. 1987, s. 273

⁷² Risør, Torsten, Ann Dorrit Guassora og Birgit H. Petersson. "At spise – ikke kun et spørgsmål om mad. Introduktion". *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund* Nr. 14, 2011, Aarhus Universitet, Moesgård, 8270 Højbjerg. s. 5- 16

⁷³ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 15

⁷⁴ Andersen, Elisabeth. *Fejekost og stemmeret*. Copenhagen. Hernovs Forlag. 1988, s. 63

⁷⁵ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 71

⁷⁶ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982, s. 8

-
- ⁷⁷ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 15. – Petri, Gerda. ”Huslig uddannelse – socialisering omkring århundredskiftet”. *Pigeopdragelse*, udgivet af Forum for Kvindeforskning, Roskilde: Forlaget Emmeline. 1981, s. 38-41.
- ⁷⁸ Petri, Gerda. ”Huslig uddannelse – socialisering omkring århundredskiftet”. *Pigeopdragelse*, udgivet af Forum for Kvindeforskning, Roskilde: Forlaget Emmeline. 1981, s. 38-41.
- ⁷⁹ Petri, Gerda. ”Huslig uddannelse – socialisering omkring århundredskiftet”. *Pigeopdragelse*, udgivet af Forum for Kvindeforskning, Roskilde: Forlaget Emmeline. 1981, s. 38-41.
- ⁸⁰ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 90
- ⁸¹ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 91
- ⁸² Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 92
- ⁸³ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 95
- ⁸⁴ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 20
- ⁸⁵ Nedergaard, Gustav. *Magdalene fra Ankerhus*. Copenhagen: G. E. C. Gad. 1997, s. 95
- ⁸⁶ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 67
- ⁸⁷ Dahlsgaard, Inga. *Women in Denmark: Yesterday and Today*. Copenhagen: Det Danske Selskab. 1980
- ⁸⁸ Petri, Gerda og Minna Kragelund. *Mor Magda – og alle de andre. Husholdning som fag fra 1900 til i dag*. Copenhagen: Forlaget Komma. 1980, s. 39 og 44
- ⁸⁹ Wolthers, Anette. *Fagbevægelse, ligestilling og mangfoldighed i mere end 100 år*. FIU-Ligestilling, 2015, s. 59
- ⁹⁰ Christensen, Sofie, Magdalene Lauridsen og Folmer Dam. *Ankerhus 1902-52*. Ankerhus, Sorø Danmark. 1973, s. 12
- ⁹¹ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982, s. 34
- ⁹² Lading, Aagot. *Kvindens stilling i det danske samfund*. København: Det danske selskab. 1943, s. 125
- ⁹³ Emerek, Ruth, m.fl.. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982, s. 36
- ⁹⁴ Husmoderorganisationerne, Husassistenternes Forbund, Danske Kvinders Erhvervsråd. *Betænkning vedrørende det huslige erhverv*. 1936, s. 6
- ⁹⁵ Lading, Aagot. *Kvindens stilling i det danske samfund*. København: Det danske selskab. 1943, s. 121 - 122
- ⁹⁶ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982, s. 66
- ⁹⁷ Dahlsgaard, Inga. *Women in Denmark: Yesterday and Today*. Copenhagen: Det Danske Selskab. 1980, s. 102
- ⁹⁸ Emerek, Ruth, m.fl. *Kvinder i byen. Aalborg omkring år 1900*. Strandbergs Forlag. 1982, s. 67
- ⁹⁹ Dahlsgaard, Inga. *Women in Denmark: Yesterday and Today*. Copenhagen: Det Danske Selskab. 1980, s. 104
- ¹⁰⁰ Dahlsgaard, Inga. *Women in Denmark: Yesterday and Today*. Copenhagen: Det Danske Selskab. 1980, s. 111-112
- ¹⁰¹ Hernes, Helga Maria. *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press. 1987, s. 11

Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup

AF HELLE NISSEN GREGERSEN

Den moderne fabriksby undersøges i artiklen med udgangspunkt i boligområdet B&O-byen ved Struer. B&O-byen opstod omkring Bang & Olufsens første radiofabrik fra 1927 og voksede særligt i 1960-70'erne, hvor virksomheden også ekspanderede, og der kom mange tilflyttende medarbejdere til området. Jeg peger i artiklen på, at det levede liv og hverdagen kan bidrage med væsentlige karaktertræk til forståelsen af den moderne fabriksby, hvor et oplevet fællesskab og en immateriel kultur kan supplere de karakteristika, der typisk fremhæves ved fabriksbyer: Virksomheders aktive deltagelse i byplanlægningen og deres patriarkalske rolle i det omkringliggende samfund er forhold, der kendes fra 1800-tallets klassiske *company towns*, og som trækker tråde op til moderne fabriksbyer. Det ses for eksempel ved de markante virksomheder i Billund, Nordborg og Munkebo, der afslutningsvis perspektiveres til i artiklen. Det særlige ved B&O-byen er, at de typiske træk omkring byplanlægning og virksomhedens lokale rolle ikke viser sig tydeligt der. Undersøgelsen af netop B&O-byen gennem interviews med stedets beboere kan derfor være med til at tydeliggøre den rolle det levede liv og hverdagen kan have som et supplerende og væsentligt væsenstræk for den moderne fabriksby.

Indledning

I 1937 skrev den lokale forfatter Johannes Buchholtz om Bang & Olufsens (B&O's) grundlæggelse og bebyggelsen omkring den første radiofabrik på Strueregen:¹

Og saa er der hele den Radioby, som bleven til i Ly af Fabrikken. [...] Værkføreren byggede sig en Bungalow, saa fulgte Ingeniører, Arbejdere og den ene Direktør efter. Siden kom andre Folk, som gerne vilde bo i Sol og frisk Luft, men alligevel ikke alt for ensomt. Endelig rykkede Købmanden ind. Segelfos By om igen!

Buchholtz sammenligner her området med Knut Hamsuns fiktive 1800-talsby Segelfoss som et genkendeligt referencepunkt. Historien om fabrikssamfund og industrialisering er en velkendt narrativ i skønlitteraturen, men også i den historiske faglitteratur, hvor særligt de engelske *company towns* har nydt stor opmærksomhed, mens der i en dansk forskningskontekst er mindre at finde.² Bebyggelsen ved B&O blev først til med virksomheden i 1900-tallet og er derfor senere end både Segelfoss og den klassiske fabriksby. Radiobyen, der senere kom til at hedde B&O-byen, var en moderne fabriksby, der udviklede sig på andre præmisser og med andre karaktertræk.

I artiklen undersøges, hvordan relationer mellem virksomhed og by kan vise sig i den moderne fabriksby. Jeg argumenterer her for, at der var andre og mindre tydelige forbindelser end i de tidlige fabriksbyers planlægning og patriarkat, som derfor må afdækkes på anden vis. Den moderne fabriksbys kobling af fabrik og by kan afsøges i de sociale og kulturelle lag af livsførelsen på stederne; beboerne bliver centrale for forståelsen af fabriksbyernes forbindelse til virksomhederne, da stederne i øvrigt havde mange af de samme bebyggelsesmæssige udviklingstræk som andre by- og kvarterdannelser i samtiden. Gennem en analyse af B&O-byens

Helle Nissen Gregersen, f. 1987. Cand.mag. i Kulturhistorie fra Aarhus Universitet 2015. Museumsinspektør ved Struer Museum og ph.d.-stipendiat ved Aalborg Universitet.

udvikling og beretninger fra områdets beboere, viser jeg i artiklen, at den moderne fabriksby kan være konstitueret af beboernes hverdag og at der i deres oplevelser af og på stedet ses en forbindelse mellem fabrik og by, der ellers kan være utydelig i byudviklingen. Beboerne bliver således konstituerende for en tæt relation mellem hjemmet og arbejdet i den moderne fabriksby.³

B&O-byen var både oplagt og aparte som fabriksby; overordnet syntes den at være en oplagt fabriksby – navn og placering passede. Men ved nærmere eftersyn var der ikke de typiske strukturelle træk ved den klassiske fabriksbys sammenknytning af fabrik og by, som det ses i de følgende afsnit. Forbindelsen dukker dog op igen i nye former, der viser sig i den måde beboernes hverdag med arbejde og hjem udspillede sig. Dette vil være udgangspunkt i artiklens analyse af hverdagen og livet i bydelen. Afslutningsvis vil jeg ud fra undersøgelsen af B&O-byens materielle og immaterielle karakter, samt en kort inddragelse af tre andre moderne fabriksbyer forsøge at sætte den moderne fabriksby på begreb.

B&O-byen – begyndelse og bestemmelse

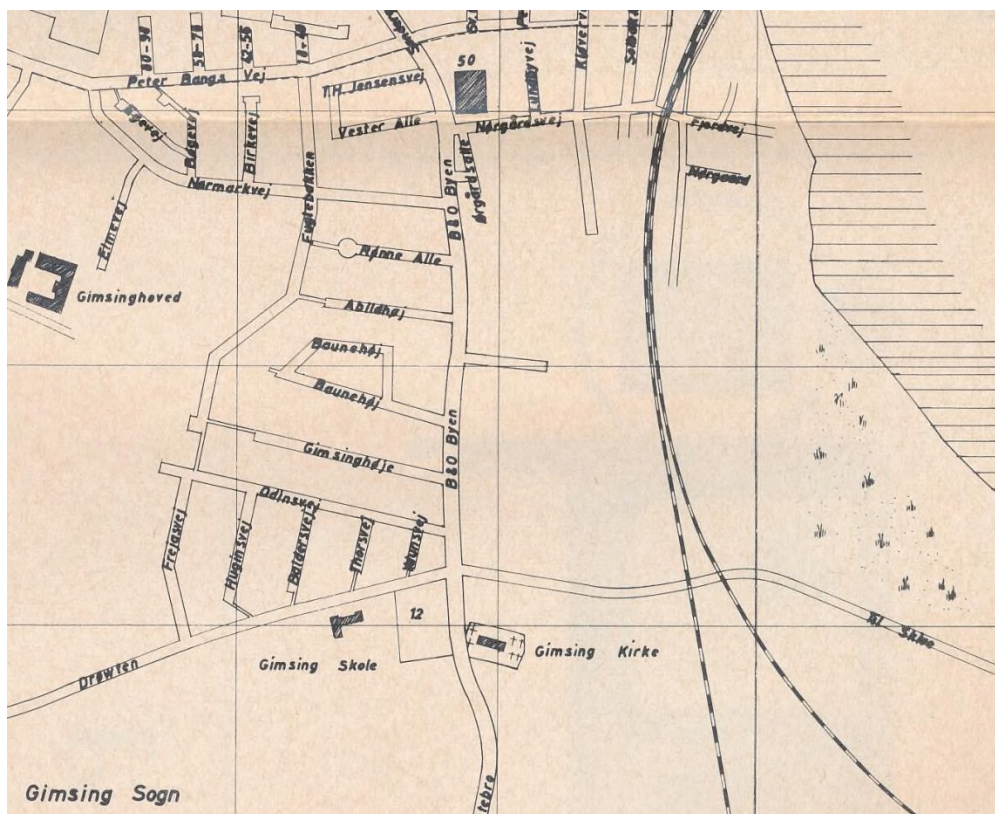
B&O byggede sin første fabrik i 1927 lige syd for kommunegrænsen med Struer Købstadskommune mod nord og landkommunen Gimsing mod syd. Et par år forinden havde de to unge ingeniører Svend Olufsen og Peter Bang startet deres virksomhed på familien Olufsens gods, Quistrup, men deres foretagende voksede sig hurtigt for stort til loftsværelset på ejendommen. Den første fabrik lå for sig selv omgivet af marker, men fik snart selskab af enkelte beboelsesejendomme i området. Grundlaget for et boligkvarter i Gimsing blev lagt med den første radiofabriks grundsten.



Bang & Olufsens første fabrik fra 1927. Fabrikken blev sprængt ved schalburgtage i 1945, hvorefter en ny fabrik blev bygget på samme grund. Foto: Struer Museum.

Bydannelsen i Gimsing, B&O-byen, voksede gennem de næste årtier, og da Gimsing og Struer Kommuner blev sammenlagt i forbindelse med kommunalreformen i 1970, var B&O-byen vokset sammen med resten af Struer, og der var ikke længere marker mellem købstaden og radiobyen. B&O-byen var typisk for sin samtid; bygningsmassen var i begyndelsen massive bungalows, og blev i løbet af 1960-70'erne fulgt op af et hurtigt voksende antal parcelhuse. Geografisk var området placeret som en forstad til Struer, men adskilte sig alligevel fra den typiske forstads adskillelse af arbejde og hjem.⁴ Som analysen af beboernes beretninger vil vise, var bolig og arbejde tæt sammenvævet i B&O-byen gennem bosætning og hverdagsliv i bydelen, og var dermed væsensforskellig fra ellers lignende forstæder.

Betegnelsen *B&O-byen* antager flere betydninger i bydelens historie. Den var det officielle navn for første del af den vej, der gik forbi radiofabrikken fra Struer by mod landsbyen Hjern; altså en administrativ og geografisk og dermed materiel bestemmelse af B&O-byen. Virksomheden fik i 1950'erne monteret bøjede jernskilte på lygtepælene langs vejen, hvor der stod B&O-byen.⁵ Vejnavnet blev omdøbt til Hjernvej i 1965, men navnet levede videre lokalt i aviser som en betegnelse for hele bydannelsen omkring B&O-fabrikkerne og altså stadig som en geografisk bestemmelse af B&O-byen.⁶ Som områdebetegnelse blev B&O-byen samt Radiobyen brugt af nogle beboere og i de lokale aviser. Nogle af beboerne, der er interviewet til dette studie, kunne ikke genkende til betegnelserne B&O-byen og Radiobyen og havde også selv brugt dem, men de fleste havde altid identificeret sig som Gimsingboere.⁷ Selvom mange af beboerne ikke brugte betegnelsen B&O-byen, tegner der sig alligevel en B&O-by i deres beretninger, som en immaterielt bestemt B&O-by, hvor virksomhed og hjem var knyttet sammen gennem hverdagens levevis. Jeg vender tilbage til denne immaterielle og oplevede by i forbindelse med beboernes beretninger. Med kommunesammenlægningen i 1970 og den bygningsmæssige sammensmeltning med resten af Struer blev bydelen mindre tydeligt som en selvstændig enklave, og betegnelsen B&O-byen synes at have mistet sin betydning – både materielt og immaterielt – inden 1980'erne var nået.



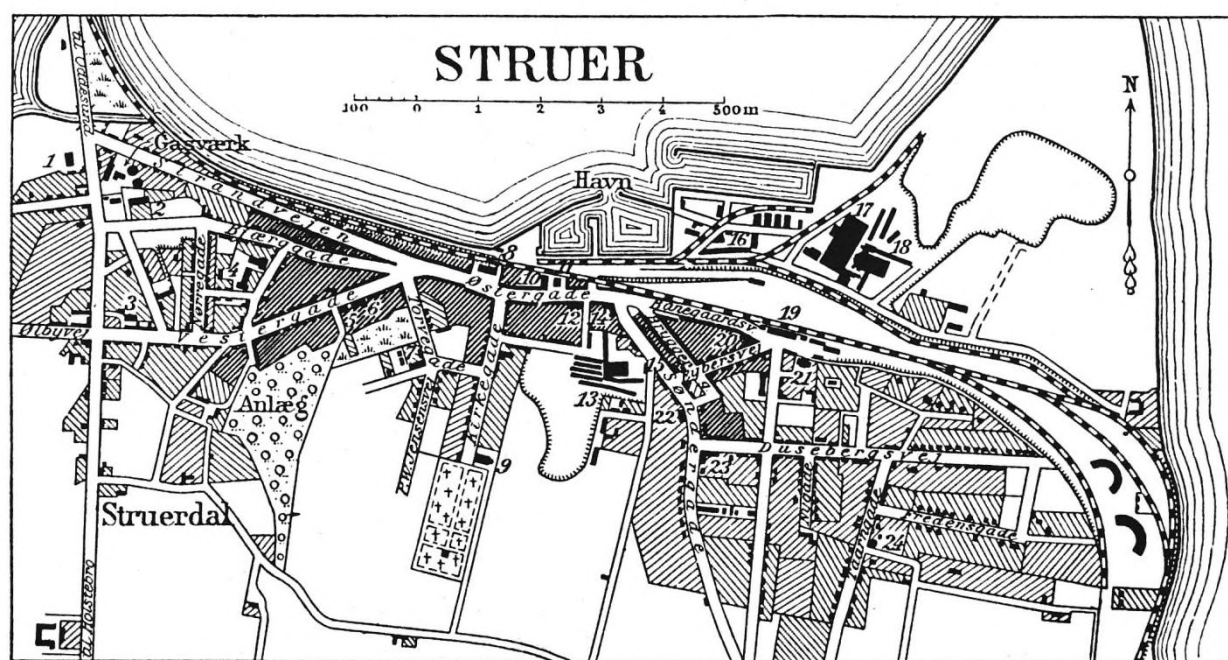
*På kortet ses vejen
B&O-byen ved
radiofabrikken i
Gimsing (her
markeret med nr. 50).
Kort: Struer Museum.*

Fabriksbyer i det 20. århundrede

Der findes en stor produktion af forskning om *company towns* i den angelsaksiske historieforskning, der undersøger enkeltbyer under 1800-tallets industrialisering og opbygningen af komplekse og komplette samfund omkring store virksomheder. Den amerikanske geograf J.D. Porteous giver en generel bestemmelse af disse samfund, der selvsagt er korrigeret, diskuteret og nuanceret, hvis man tager forskningsfeltet under nærmere betragtning: "... a settlement completely owned, built and operated by an individual or corporate entrepreneur."⁸ Company towns var planlagt, bygget, styret og ejet af virksomhederne, der sørgede for skole, infrastruktur, bolig, butikker, kirke – alle aspekter af tilværelsen. Porteous spåede i sin artikel fra 1970, at samfundene ikke havde en fremtid i den vestlige verden på grund af velfærdsstaternes politik og den øgede mobilitet, som luft- og motortrafik gav arbejderne i de ellers isolerede company towns.⁹ Company towns var i sin mest kategoriske form bestemt af planlægning og patriarkat fra virksomhedens side.

Et af de mest markante eksempler på 1800-tallets fabriksbyer i Danmark er Brede Værk, der både var samtidig med de britiske og amerikanske company towns og havde en lignende struktur.¹⁰ Moderne bydannelser i tilknytning til virksomheder i Danmark findes f.eks. i Munkebo, hvor Lindøværftet lå, i Billund med LEGO og i Nordborg på Als med Danfoss.¹¹ Jeg kommer nærmere ind på disse bebyggelser afslutningsvist. Fabriksbyer i Danmark er ofte behandlet i værker om enkelte virksomheders historie. I *Odense Staalskibsværft 1918-2012* om værftets historie og relation til det omkringliggende samfund konstaterer redaktørerne i indledningen, at: "Fabriksbyen er en næsten overset del af den danske industrialisering og betragtes hyppigt som et fænomen, som primært er knyttet til store fabrikker i den tidlige, engelske industrialisering."¹² Herefter tegnes en linje fra anlæggelsen af Frederiksværk i 1750'erne, over 1800-tallets tekstil-, glas- og papirindustrier til 1900-tallets store og mellemstore virksomheder, der har medført hele byer eller fabrikskvarterer omkring sig.

I denne artikel ønsker jeg at arbejde med forståelsen af sidstnævnte, som jeg kalder den moderne fabriksby. Der findes i den danske forskningslitteratur på feltet ikke en konsekvent begrebsbrug og pendant til det engelske *company town*. Jeg anvender her begrebet fabriksby om bebyggelserne, men også betegnelserne fabrikssamfund og virksomhedsbyer optræder i litteraturen. Den moderne fabriksby kan både henvise til kvarterer, selvstændige bydannelser og forstadsbebyggelser. Fælles for de moderne fabriksbyer, der findes forskning om i Danmark er, at byudviklingen på stederne ikke var isoleret fra den øvrige byudvikling i landet, men ofte udgjorde en blanding af samtidens generelle byudviklingstendenser og påvirkning fra områdets markante virksomhed. I de moderne fabriksbyer har etableringen af beboelsen i tæt tilknytning til virksomheden altså ikke været drevet af virksomhederne alene, men i samspil med den lokale kommune. Samtidig er der en forskellig grad af de klassiske fabriksbyers planlægning og patriarkalske strukturer til stede i de moderne, danske fabriksbyer.¹³ For at forstå de moderne fabriksbyer er det altså væsentligt at undersøge byernes overordnede strukturer med hensyn til virksomhedernes involvering, parter i planlægning og udvikling af bebyggelsen, og hvilke paralleller, der var til den øvrige byudvikling i landet. I det følgende undersøges disse strukturer for B&O-byen, for derefter at se nærmere på den hverdag, der også har knyttet fabrik og by sammen i den moderne fabriksby.



Efter Generalstabens Revision 1925

- | | | | |
|-------------------|-----------------------------|----------------------------|-----------------------|
| 1. Vandværk | 7. Bethania | 13. Struer Teglværk | 19. Banegaard |
| 2. Epidemisygehus | 8. Raadhus, Politistation | 14. Stigaards Hotel | 20. Jernbanehotel |
| 3. Struer Bryghus | 9. Kirke | 15. Sømmandshotel | 21. Elektricitetsværk |
| 4. Kommuneskole | 10. Posthus, Telegr.station | 16. Toldkammer | 22. Præstebolig |
| 5. Teknisk Skole | 11. Struer Bank | 17. Esbjerg Andelsslagteri | 23. Realskole |
| 6. Apotek | 12. Schous Hotel | 18. Overhoved Teglværk | 24. Vandtaarn |

Struer i 1925, hvor Peter Bang og Svend Olufsen begyndte sin radiovirksomhed på herregården Quistrup udenfor byen. Kort: Struer Museum.

B&O-byen – parcelhuse, planlægning og parter

B&O-byens fremvækst var del af et langt forhold mellem Struer by og Gimsing Sogn, hvor begge var aktive parter i udparcelleringen af jorder til den nye bydannelses. Da B&O begyndte deres radiovirksomhed i 1925 var Struer allerede en fungerende provinsby med havnen og jernbanen som sine hidtil største vækstlokomotiver, og byen blev købstad, da man i 1917 efter mange års forhandlinger endelig kunne skrive under på sine købstadsrettigheder.¹⁴ Mod syd grænsede købstadskommunen op til Gimsing Landkommune, som byen tidligere havde været del af. Da Struer i første omgang blev en selvstændig kommune i 1894, var det ved en udskillelse fra Gimsing.

I landkommunen Gimsing fik man med radiofabrikken i 1927 en stabil og voksende indtægt fra industrien, og der var også rigeligt med plads til udstykning af grunde til beboelse. Samtidig lå mange af områdets store gårde i Gimsing, blandt andre frøavlsgården Hunsballe, familien Olufsens gods Quistrup og Gimsinghoved, hvorfra Ivar Lundgaard førte en af landets største kreatureksporter. Det gik altså godt i Gimsing, mens der i Struer opstod problemer for byudviklingen. Struer voksede og allerede i 1940'erne kom købstaden i arealnød; imens voksede B&O-byen frem som en forstad til byen på den anden side af kommunegrænsen. Der var brug for plads til både beboelse og erhverv i Struer, og derfor søgte byrådet i 1947 om indlemmelse af tre arealer fra det omkringliggende område i hhv. Resen-Humlum, Ølby-Asp-Fousing og Gimsing Sogne. Fra Gimsing ønskede købstaden at indlemme 105 ha, hvor blandt andet radiofabrikken og B&O-byen lå. I Gimsing var sognerådet opmærksom på sine gunstige forhold, og man modsatte sig en indlemmelse af radiofabrikken og de nye, små villaveje. Struer Købstadskommune fik 75 af de

ønskede 105 ha mod en erstatning på 250.000 kr. Det varede ikke længe før de nye arealer var opbrugt, og allerede i 1963 forhandlede købstaden og landkommunen sig frem til, at Struer igen overtog arealer fra Gimsing. Denne gang 11 ha mod aftale om, at vandværket i Struer skulle levere vand til dele af Gimsing, som også skulle tilsluttes Struers kloaksystem.¹⁵ Der var altså allerede inden kommunalreformen i 1970 en løbende forhandling mellem Struer og Gimsing, der trods Gimsings overhånd havde gensidigt brug for hinanden. Struer manglede plads, og Gimsing havde brug for den moderne bys fornødenheder som vand, varme og el til den voksende kvarterdannelse i kommunen. Det pegede i retning af en kommunesammenlægning, og Den Danske Købstadsforening var heller ikke i tvivl, da de undersøgte forholdene på egnen i 1965: ”Den mest hensigtsmæssige udvidelse af købstaden vil kunne foregå mod syd i Gimsing Kommune, og der vil herved skabes muligheder for en mere hensigtsmæssig udbygning af byen end den, der finder sted med de nugældende kommunegrænser.”¹⁶ Som skrevet så gjort, og med kommunalreformen i 1970 blev de to kommuner lagt sammen med en række andre kommuner i den nye Struer Kommune, som boligområdet i Gimsing dermed blev del af.

Den voksende B&O-by blev bygget på jorden fra områdets store gårde, og i 1960’erne købte og solgte både Struer og Gimsing kommuner arealer til bebyggelse i området omkring den oprindelige kerne af radiobyen. Gimsing sogneråd sørgede for at der af de store arealer i kommunen var byggemodne grunde til både beboelse og industri. Alene i 1964-65 solgte sognerådet 60 parcelhusgrunde og købte jord til udstykning af ca. 100 mere.¹⁷ Nogle byggede selv den nye bolig, mens andre købte nybyggede huse fra private entreprenører, der havde bygget i området. I planlægningen af, hvordan bebyggelsen i Gimsing udviklede sig, synes de to kommuner at have været de dominerende parter. Der blev med de mange udstykninger til bolig også gjort plads til industri, så B&O kunne vokse i forlængelse af sit eksisterende industriområde, men virksomhedens ledelse synes ikke at have været en aktiv part i den øvrige byudvikling, som det for eksempel ses på Als med Danfoss.

Indbyggertallet for boligområdet ved fabrikken lå i de første år på ca. 100-150, men fra omkring 1950 tog byggeriet for første gang fart. Op til kommunesammenlægningen blev indbyggertal for forstadsbebyggelsen i Gimsing samlet i en rapport, der viste et hurtigt voksende befolkningstal: 144 indbyggere i 1950; 523 i 1955; 614 i 1960 og 916 i 1965.¹⁸ Demografisk var Gimsing præget af en stor andel af unge familier. Ser man nærmere på året 1960, var der en forventning om et stigende børnetal, og kun 4% af befolkningen var over 65 år. Industri og håndværk var det dominerende erhverv i forstadsbebyggelsen i Gimsing, der ellers var traditionel landkommune: 63,9 % (mod 46,1% i købstaden). Mange var tilknyttet B&O, men også banen og forskellige industri- og håndværksvirksomheder i Struer købstad beskæftigede beboerne fra Gimsing.¹⁹ I løbet af 1960’erne kom der for alvor liv i den nye bydel, og B&O udvidede også med flere fabrikker. Bilerne satte sit præg på B&O-byen, hvor trafikken til og fra radiofabrikken gav anledning til diskussioner af færdselsregulering i området, samtidig med at den øgede bilisme fik Struer Bank til i 1966 at åbne en filial med drive-in-bank i Gimsing. Den helt store satsning blev Gimsing Butikcenter, der gav beboerne mulighed for at handle mere end dagligvarerne fra Brugsen lokalt. Centeret åbnede i 1969 på 2100 kvadratmeter med plads til 10 specialbutikker og et cafeteria på førstesalen. Centeret blev dog ikke den store succes og måtte efter en kort årrække lukke ned, men med egen bank, butikcenter, skole og indtil 1970 også kæmnerkontor var B&O-byen i Gimsing for en periode en lille selvstændig enklave.²⁰ Bydelen udviklede sig med hensyn til materielt udtryk, demografi og services, som mange andre parcelhuskvarterer og forstæder i samtiden. Parcelhusbyggeriet nåede et højdepunkt i 1960-70’erne, hvor næsten halvdelen (450.000) af alle nybyggede boliger i Danmark var parcelhuse.²¹ Under den hastige vækst dominerede de ensartede typehuse nybyggeriet, hvilket senere var med til at føre til en kritik af den kedelige og konforme livsform i parcelhusene. Selvom fortællingen om forstæderne og herunder

parcelhuskvartererne sidenhen har fået denne negative klang, så var den anti-urbane idé om plads, luft, eget hus og egen have i tiden indtil 1980'erne populær.²² Dette er en væsentlig pointe fra forskningen i parcelhuskvarterer for forståelsen af, hvorfor boligformen blev så udbredt. I B&O-byen flyttede de unge familier ind i parcelhuse på nyanlagte villaveje med plads til bilen i garagen, og indkøbene kunne foretages lokalt hos købmanden og senere i centeret, der skulle fungere som omdrejningspunkt for bydelslivet.

B&O-byen var altså ligesom andre moderne fabriksbyer præget af den øvrige byudvikling – også i langt højere grad end de tre områder, som jeg sammenligner med senere – og særligt i tiden efter kommunalreformen smeltede området sammen med resten af Struer. Det var også langt fra udelukkende B&O-medarbejdere og deres familier, der bosatte sig i Gimsing, selvom koncentrationen var stor. Udviklingen i B&O-byen handlede i høj grad om lokale kommuner som aktive parter, om parcelhusudviklingen som en kontekst på nationalt plan og om en planlægningsstruktur, hvor udstykninger og behovet for boliger fulgte hinanden løbende. Bydannelsen var ikke et udtænkt og på forhånd planlagt projekt på tegnebrættet som andre lignede bebyggelser ved og af virksomheder. B&O har ikke spillet en stor rolle i udviklingen af området, og relationen mellem fabrik og by må derfor afsøges andetsteds.



Luftfoto over Gimsing og fabrikkerne, 1972. Foto: Struer Museum.

Oral History fra midten

Når koblinger mellem fabrik og by ikke er markant i de umiddelbare træk af byudviklingen, er det ikke ensbetydende med, at de ikke eksisterer. Den moderne fabriksbys kobling af fabrik og by undersøges i det følgende i de sociale og kulturelle lag af livsførelsen på stederne, og dermed bliver beboerne centrale for forståelsen. Deres oplevelser af B&O-byen er indsamlet ved interviews, der giver en indgang til at studere bydelen på nært hold. Oral History har ofte været brugt til at studere historien 'fra neden', hvilket har udgjort en stor socialhistorisk indsats indenfor feltet, hvor fortidens glemte og gemte mennesker er kommet til orde.²³ Oral History kan på samme måde bruges til at se nærmere på historien 'fra midten' – middelklassens eller "almindelighedens historie", som historiker Mette Tandrup Mortensen har kaldt det i en beskrivelse af parret Lis og Erling Kristensens parcelhustilværelse fra Albertslund.²⁴ Beretninger fra et boligkvarter kan synes at repræsentere det ordinære, men er stadig forment af sociale og kulturelle kræfter. Etnolog Peter Dragsbo har på baggrund af sine studier af parcelhuskvarterer og forstæder defineret forstaden med udgangspunkt i menneskets forhold til byen: "... dels som en funktion af industrialiseringen og fremvæksten af den moderne by efter ca. 1850, dels som et historisk kulturmiljø, forment af sociale og kulturelle kræfter."²⁵ Denne forståelse af boligområdet – hos Dragsbo forstaden og her den moderne fabriksby – ligger til grund for undersøgelsen af B&O-byen, forstået som et fænomen der er forment og formes af livet i kvarteret; de sociale og kulturelle kræfter med Dragsbos formulering.

Oral History-feltet har metodisk ændret sig med årene fra at have fokus på den historiske viden eller fakta, som informanterne kan bidrage med, til også at have fokus på de erindringshistoriske lag, som uomgængeligt følger med både som problem og potentiale.²⁶ Erindringer formes af tidens gang og beslægtede fortællinger – de er ikke en direkte genvej ind i fortidens livsverden. I denne artikel vil beretninger både blive undersøgt som kilder til den historiske B&O-by og til beboernes oplevede B&O-by. Et gennemgående greb i analysen af beboernes beretninger vil være et fokus på hverdagen, der har udgjort deres oplevelser af og i B&O-byen.

Ti beboere og tidligere beboere er blevet interviewet om deres oplevelse af livet i B&O-byen for at få en forståelse for bosætningen og hverdagslivet i kvarteret. Hvordan og hvorfor kom de til B&O-byen? Hvordan var hverdagen med arbejde og familieliv? Beboerne har i interviewene fortalt om deres flytning til Struer og Gimsing, om valget af B&O som arbejdsplads, om hverdagsliv, arbejdsliv og familieliv. Med undtagelse af ét har interviewene fundet sted hos beboerne, hvoraf otte stadig bor i boligen i Gimsing. Blandt informanterne er to ægtepar, som er interviewet sammen om deres fælles liv i B&O-byen. Interviewene er semistrukturerede med brede spørgsmål i begyndelsen, så informanterne har haft mulighed for at komme på banen med deres egne udlægninger, sprogbrug og vægtning af informationer og historier. Interviewguiden har i den forbindelse haft karakter af en tjekliste, så der er et fælles grundlag af informationer, der er indhentet fra alle informanter, uden at guiden begrænsede flowet i informanternes erindringsproces.²⁷ Informanterne er valgt på baggrund af deres tilknytning til bydelen og til B&O. Nogle få informanter henvendte sig selv som følge af en notits, jeg fik trykt i den lokale avis, men de fleste har jeg fået kontakt til via *snowball sampling*; én informant kunne lede mig til den næste.²⁸ Fokus ligger i denne artikel på de B&O-medarbejdere og ægtefæller, der flyttede til Gimsing for at bo, arbejde og leve.

Beboernes beretninger – hverdagen i den moderne fabriksby

I interviewene fremkommer tre temaer, der giver et indblik i forholdet mellem fabrik og by: tilflytning, netværk og forholdet mellem arbejde og hjem. Under disse er der beretninger om familieforhold, transport, børn, arbejdslivet og mange af hverdagens andre aspekter for beboerne, der er interessante for forståelsen af, hvad der kan være med til at konstituere den moderne fabriksby.

Tilflytning – Vi startede på en tidselmark her

Da de første informanter kom til B&O-byen, var der marker mellem den pletvise bebyggelse ved fabrikken. ”Vi startede på en tidselmark her”²⁹, sagde Anny Holst under interviewet, og fortalte om en ko, der en dag havde forvildet sig ind i deres have fra markerne omkring. Tilflytterne flyttede ind på unavngivne stikveje af grus, og der var endnu ikke kloakering, gadebelysning eller andre af byens goder. De interviewede beboere flyttede til Gimsing i perioden mellem 1947 og 1974, og flere af dem oplevede boligområdet vokse frem i Gimsing. Tilflytningen til B&O-byen rummer to interessante aspekter: dels forskellige agitationspraksisser, der trak nye B&O-folk til området og dels oplevelsen af stedet som tilflytter. Begge viser, hvordan by og fabrik fra start var tæt forbundet i beboernes liv.

Radiofabrikken var den første magnet for tilflytning til området i Gimsing. I 1960’erne, hvor store dele af B&O-byen blev bygget, var B&O godt på vej mod sit højeste; de skulle bruge arbejdskraft, og den kom med de mange tilflyttere. Nogle kom til bydelen, når ledere fra B&O rettede henvendelse til Århus Teknikum for at headhunte de bedste dimittender derfra.³⁰ Det var en direkte agitation til virksomheden, som også blev en indirekte agitation til B&O-byen, hvor mange af ingeniørerne endte med at bo. Netværket af B&O-medarbejdere i området tiltrak derudover også de nyansatte på B&O. Som et første led i tilflytning boede flere af de nye medarbejdere i midlertidige løsninger i området, der i flere tilfælde var båret af netværket af B&O-folk, som jeg vil komme nærmere ind på senere.

En af de interviewede beboere, Gerda Krebs Sørensen, voksede op i Struer og mødte sidenhen sin mand, Nicolai Krebs Sørensen, der var ingeniør og arbejdede sammen med hendes bror på B&O. I 1947 flyttede det nygifte ægtepar Krebs Sørensen sammen til Gimsing, hvor hun efter sin



Gerda Krebs Sørensen i sin havestue på Rønne Allé til interviewet om tilværelsen i B&O-byen. Foto: Helle Nissen Gregersen.

mands død stadig bor i deres hus på Rønne Allé. Hun er dermed den informant, der har boet længst i området, der tidligere hed B&O-byen. Gerda Krebs Sørensen begynder sin historie om B&O og bydelen i et lejlighedskompleks ved Østre Stand en lille kilometer fra den første fabrik. Den lokale tømrermester Beck Hald havde bygget et hus med 12 lejligheder på sin grund ved Nørregård. Lejlighederne blev primært lejet ud til unge ingeniører, der kom til byen for at arbejde ved B&O. Mange kom til byen som unge familier, og når der kom børn til, blev pladsen trang i de små lejligheder.



Byggemodning af grunde i Gimsing. Foto: Struer Museum.

Derfor flyttede mange videre til nogle af de nye byggegrunde i området, der lå langs jordveje, som senere blev til veje som Gimsinghøje, Baunehøj og Rønne Allé. Gerda Krebs Sørensen og hendes mand var et af de par, der flyttede ind i lejlighederne, hvorefter de købte en grund på Madsens Vej (senere Rønne Allé), hvor de fik bygget deres hus i 1952. Mange af parrets naboer fra Nørregård flyttede også ind på de nye veje i B&O-byen. På samme måde som lejlighederne synes at have fungeret som et midlertidigt stoppested for B&O-ansatte, kom mange unge ingeniører til byen og boede hos cheffingeniør Erik Rørbæk Madsen for en periode. Rørbæk Madsen var en af tidens markante personligheder på B&O, og han byggede hus på Gimsinghøje i B&O-byen. Informanten Knud Holst, der var uddannet svagstrømsingeniør fra Århus Teknikum, var selv logerende hos Rørbæk Madsen i en periode: ”Jeg kom til B&O første gang i 1952, og flyttede ind ovre ved Rørbæk, som unge ingeniører de nu gjorde dengang. [...] Vi var adskillige B&O-ingeniører, der har boet ovre ved ham i en periode, indtil vi fandt et rigtigt sted at bo.”³¹

Generelt tegner der sig et billede af, at nytilkomne B&O-folk var godt hjulpet på vej af netværket i området. Blandt informanterne har Birthe Thermann Jensen, samt ægteparret Erik Albert og Birte Jensen også selv haft logerende B&O-ansatte i deres huse i begyndelsen.³² Agitationen til området, som i lejlighedskomplekset på Nørregaard og hos Rørbæk Madsen, var første led for tilflytterne, men de mere permanente boliger kunne også findes gennem netværket af B&O-folk. De midlertidige løsninger synes altså at have bidraget til, at tilflytterne sidenhen slog sig ned i B&O-byen, når de flyttede i egen bolig. Erik Albert og Birte Jensen fortalte om deres flytning til vejen Baunehøj, at de blev gjort opmærksomme på et hus i forbindelse med et barselsvisit hos en

kollega i området. Parret var endnu ikke gift, og havde derfor endnu ikke huskøb i tankerne, men endte med at købe huset i Gimsing på deres venners opfordring.³³ Parret Jensen flyttede ind i deres hus i 1967 og kom til at bo på samme vej som Knud og Anny Holst, der var kommet til bydelen på lignende vis fire år tidligere. Knud Holst, der havde boet hos Rørbæk Madsen i sin første tid på B&O, tog i 1954 til København for at være på Danmarks Tekniske Højskole. I København mødte han sin kommende hustru Anny. Da han kom tilbage til Struer sammen med Anny Holst boede de i en periode i lejlighed på Anlægsvej inde i Struer, men gennem nye bekendte kom de til Gimsing igen, som da Knud Holst var kommet til byen første gang. Her byggede de hus i 1962.³⁴ Agitationen af medarbejdere til B&O var altså med til at konstruere B&O-byen både materielt, når tilflytterne byggede huse i området, men også som en social formning af stedet gennem tilflytternes netværk.

Nogle af beboerne gav praktiske forklaringer på valget af B&O-byen, når de fortalte om deres tilflytning; arbejdspladsen lå tæt på, og der var i det nye boligområde mulighed for at finde sig en passende grund eller bolig.³⁵ Derudover var der indtil kommunesammenlægningen også en markant skattemæssig fordel ved at bo i landkommunen Gimsing, der på samme måde som i resten af landet udgjorde et såkaldt skattely fra de højere beskatninger i købstadskommunerne. Hos andre beboere var der i beretningerne en tydelig fortælling om begyndelsen på tilværelsen i Gimsing. Krebs Sørensen opsummerer sin fortælling om lejlighedskomplekset som en form for oprindelseshistorie: ”Jeg ved godt, at det kun var 12 lejligheder, der var der dengang, men der kom så udskiftning – stadigvæk med nye til B&O, som efterhånden er flyttet ud i Gimsing på sidevejene. På den måde synes jeg egentlig, at man godt kan sige, at meget af Gimsing som sådan er opstået ved, at Beck Hald byggede det hus.”³⁶



Chefingeniør Erik Rørbæk Madsen, der husede flere tilflyttende B&O-folk indtil de fandt egen bolig. Foto: Struer Museum.

Beretningerne om tilflytningen til B&O-byen tager særligt en narrativ form hos de beboere, som kom tidligt til Gimsing. De flyttede til et sted, hvor nybyggeriet stadig var i gang, og hvor deres familier etablerede sig sideløbende med bydelens konsolidering – der har været tale om en begyndelse både for B&O-byen og for deres familier, som synes at afspejle sig i deres oplevelse af tilflytningen. Denne form for narrativ har været med til at forme en oplevet B&O-by, som for mange ikke var sprogligt artikuleret – de kaldte området Gimsing – men som har været en B&O-by for dem i den forstand, at deres tilværelse der havde en tæt tilknytning til fabrikkerne. Beboernes tilflytning har været forbundet med både agitationen, praktiske forhold og for nogle med en oplevelse af en ny epoke både for området og for deres familie. Fælles for tilflytningernes oplevelser er, at det har formet B&O-byen for de nye beboere. Hermed har agitationen og det første møde med bydannelsen ved B&O været med til at danne grundlag for det netværk af B&O-medarbejdere – ofte fra Århus Teknikum – der tegner sig i beboernes beretninger. Begyndelsen på beboernes liv i den moderne fabriksby var altså betinget af en tilgang af B&O-folk til området, der ikke var drevet af boligbyggeri og andre initiativer fra virksomhedens side, men af medarbejdernes egen etablering af et netværk i området.

Netværk – Vi var da alle sammen fra B&O, når vi boede herude

Netværkets betydning for tilværelsen i B&O-byen tegner sig allerede i ovenstående; naboer, kollegaer og venner blev en del af beboernes hverdag i bydelen. I en forstand er der allerede her tre netværk på spil og hertil kommer legekammerater, hjemmegående husmødre med flere. Jeg kunne altså også skrive om netværkene i flertal, men de forskellige kategorier flyder sammen. Skiftende roller og til- og fraflytning har været en del af beboernes netværk, som ikke var statisk, men i den periode, som artiklen undersøger, tegner sig alligevel tydelige konturer af et netværk, der knytter sig til både by og fabrik og forbinder de to. I det netværk, som jeg har nærmet mig gennem beboernes beretninger, er det interessant at se på to klassiske kategorier – køn og klasse. Bydelen har budt på forskellige hverdage for de mandlige og de kvindelige beboere. Mændene gik på arbejde, mens kvinderne i parcelhuskvarterne befandt sig i en brydningstid i 1950-70'erne, hvor både den hjemmegående husmor og den udearbejdende kvinde sås i de danske hjem, hvilket også var tilfældet i B&O-byen.³⁷ Klasseskellet viser sig i en ambivalent form i B&O-byen, hvor der på den ene side er en umiddelbar oplevelse af et kvarter bestående af B&O-ingeniører, samtidig med at en bredere befolkningssammensætning voksede frem omkring dem.

Tilflytningen til B&O-byen skabte et netværk af beboere med tilknytning til B&O i kvarteret, der ofte tilhørte den øvre middelklasse. Netværket er tydeligt i beboernes beretning om livet i bydelen, men alligevel undslipper det en klar afgrænsning af, hvem der var del af det, og hvor stor en del af bydelen det udgjorde. Det er ikke et netværk, der hos informanterne er artikuleret som en bevidst og afgrænset "klub", men snarere et netværk, som kan aflæses og fremanalyses mellem linjerne i deres beretninger. Netværkets karakter viser sig i beboernes opremsninger af naboer med tilknytning til B&O³⁸ og mere tydeligt i en kommentar som: "Vi var da alle sammen fra B&O, når vi boede herude."³⁹ Én informant valgte endda Gimsing og Struer fra og flyttede længere væk, så omgangen med kollegaer fra B&O kunne blive mere selvvalgt. Det var et netværk af venner og bekendte, som blev understøttet af både private sammenkomster og af sociale aktiviteter på B&O, som f.eks. den årlige dagstur til Venø for funktionærerne hver sommer. Her har mange fra B&O-byen været med. Netværket havde karakter af et socialt fællesskab, der centrerede sig omkring tilflytterne, der primært var ingeniører eller andre med en teknisk uddannelse bag sig.⁴⁰ Umiddelbart tegner der sig et billede af et omfangsrigt netværk, men ved et nedslag i vejviserne fra midten af perioden ses en bred skare af erhverv for beboerne i B&O-byen: ingeniører,

radioarbejdere og andre erhverv med relation til fabrikkerne, men også banearbejdere, slagteriarbejdere og håndværkere uden tilknytning til B&O. I hhv. 1967 og 1970 var der 29 og 31 ingeniører listet i den lokale vejviser for forstaden i Gimsing.⁴¹ Optællingsmetoden overser B&O-medarbejdere med beslægtede funktionærstillinger og f.eks. ingeniører i virksomheden, der har haft en direktørtitel, men der er under alle omstændigheder tale om en gruppering i B&O-byen, der i midten af kvarterets konsolidering ikke udgjorde majoriteten af husstande. Netværkets tilstedeværelse i de interviewede beboeres beretninger hænger nærmere sammen med, at denne gruppe af B&O-medarbejdere i begyndelsen havde samlet sig i Gimsing, mens f.eks. radioarbejderne typisk også boede i de almene boliger inde i Struer og i oplandet, hvor mange af dem kom fra. De tidlige tilflyttere endte ofte også på de samme veje, fordi udstykningen skete løbende. Gimsinghøje, Rønne Allé og Bauehøj er nogle af de ældre veje i området med en stor andel af B&O-tilflyttere, hvilket både er tydeligt i de to vejvisere og i beboernes beretninger. Netværket af B&O-ansatte, som ofte var ingeniører fra Århus Teknikum, levede i en kontekst af stadig flere naboer med andre erhverv og uden tilknytning til B&O. Der var ikke udelukkende medlemmer fra den øvre middelklasse i kvarterdannelsen, og netværket har rummet dele af, men ikke hele B&O-byen. Med rødder i tilflytningen har netværket særligt været et praktiseret netværk, der på samme måde som navnet B&O-byen ikke synes at være artikuleret. Det kan aflæses i beboernes beretninger som et oplevet fællesskab mellem ligesindede, der har været med til at konstituere stedet som en moderne fabriksby, der knyttede bydelen til virksomheden.

I netværket af B&O-ansatte kom kvinderne i B&O-byen ofte dertil, fordi deres mand havde fået arbejde på B&O. Kvinderne var både tilflyttere, der kom til Nordvestjylland sammen med deres mænd, og kvinder fra Struer og omegn, som f.eks. Gerda Krebs Sørensen, der mødte sin mand, da han var blevet ansat på B&O. Som tidligere nævnt kom mange til B&O-byen som unge par, og for flere af kvinderne betød det, at de første år i kvarteret var som hjemmegående husmødre, når der kom børn til. Mødrene brugte kvarteret aktivt i hverdagen, hvor de gik tur med barnevognen, var til legestue og mødtes i Gimsingcenteret. De var til stede i B&O-byen i deres dagligdag og hjalp også hinanden med pasning i det daglige. Der var en form for arbejdsfællesskab blandt de hjemmegående, som var hinandens kollegaer mht. børnepasning. Med Anny Holsts ord: ”Børnene de legede, og skulle vi til frisør, så sagde vi: ’Jeg skal lige ned og klippes,’ ’Jamen, det i orden, vi skal nok tage affære.’”⁴² Det var dog ikke alle de interviewede kvinder, der var hjemmegående; kvindernes arbejdsituationer var mere broget end mændenes. Blandt de interviewede kvinder og hustruerne til de mandlige informanter var der blandt andet en telefonist, en skolelærer og to kontorassistenter på B&O, og arbejdstiderne varierede fra få timer til fuldtid. Ingen af informanterne var hjemmegående hele livet, men fik arbejde, når børnene blev større.⁴³ Kvindernes sociale liv synes ofte at have været koblet til mændenes arbejde; Birte Jensen fortæller om middagsselskaber med vennerne: ”... de fik somme tider at vide, at nu snakker vi altså ikke B&O i aften, men det kunne de ikke lade være med. De var glade for at være der alle sammen – det var jo Eriks andet hjem.”⁴⁴ Flere af de kvindelige informanter mødte deres venner og bekendte gennem netværket af B&O-folk. Kvinderne har været en del af netværket, der ikke udelukkende var et arbejdsfællesskab for de mandlige B&O-ansatte, men også blev opretholdt af de sociale sammenkomster blandt bydelens kvinder. De sociale relationer var påvirket af den fysiske nærhed mellem beboerne i området og arbejdsfællesskabet fra fabrikken, hvilket skabte det netværk, som var konstituerende for B&O-byen forstået som en moderne fabriksby, hvor arbejdspladsen trængte ind i andre aspekter af tilværelsen.



Erik Albert og Birte Jensens datter foran deres hjem på Baunehøj i vinteren 1970-71. Foto: Privat eje.

Arbejde og hjem – Han havde kun én ting i hovedet; det var B&O

For medarbejderne og deres familier i B&O-byen, var B&O en stor del af hverdagen, hvilket afspejler sig i relationen mellem arbejde og fritid i medarbejdernes hverdag. B&O lå tæt på hjemmet, og var for mange også til stede i hjemmene. I praksis var der for flere af de mandlige informanter ikke en skarp linje mellem arbejdet på fabrikkerne og fritiden i hjemmet, hvilket også påvirkede familielivet.

Arbejdet lå tæt på for de af B&O-byens beboere, der hørte til på fabrikkerne, og de fleste af informanterne var også på gåben til arbejde. I begyndelsen af perioden var der stadig lang frokostpause på B&O, hvor medarbejderne kunne nå hjem til frokost, men den praksis blev erstattet af kortere pauser og kantine i løbet af de cirka 30 år, som artiklen fokuserer på fra midten af 1950'erne til midten af 1970'erne. Under interviewene gav de tidligere B&O-ansatte og deres ægtefællers beretninger indtryk af, at B&O ikke kun har været fysisk tæt på, men har været i tanker hos de ansatte; Gerda Krebs Sørensen sagde om sin mand: "Han havde kun én ting i hovedet; det var B&O. Det var simpelthen hans liv – også lige til det sidste."⁴⁵ Nicolai Krebs Sørensen var begyndt på B&O i 1939, og da han gik på pension i slutningen af 1970'erne tog han arbejdet med sig hjem og lavede laboratorium i kælderen på Rønne Allé, så han kunne fortsætte sit arbejde med udvikling af grammofoner.⁴⁶ At arbejdet også var fritid kunne også ses hos Anny og Knud Holst, hvor rundvisningen i hjemmet ifm. interviewet blandt andet bød på det hobbyrum, som Knud Holst havde arbejdet i med sine arbejdsrelaterede fritidsprojekter. Arbejde og fritid synes ikke at have været skarpt adskilte sfærer for de tidligere B&O-ansatte. Erik Albert Jensens dom over sit

arbejdsliv lød: ”Man kan på en måde sige, at ens hobby og ens arbejde var det samme, og det er jo nok sådan nogenlunde den bedste situation, man kan komme i.”⁴⁷

Hjemmeprojekterne var ikke altid fritid, men kunne også være arbejde efter arbejdstiden. Erik Albert Jensen kunne til interviewet også fortælle om en del hjemmearbejde, og det, han kaldte ”underarbejde”; når han mødte tidligere ind på arbejde.⁴⁸ En tidligere kontorassistent og hendes mand, der begge var ansat på B&O, arbejdede begge flere timer end de var ansat til: ”Det er vel fordi man er glad for det, og følte en forpligtelse, og man havde det godt. Sådan var det jo på B&O – folk blev der længe.”⁴⁹ Mange af informanterne havde samme fortælling om overarbejde på B&O, der lader til at have været del af virksomhedskulturen. Den samme historie går igen hos Knud Holst, der kobler overarbejdet til et sammenhold på B&O: ”Hele det sammenhold, vi har haft om B&O herude – når det kneb, så arbejdede vi om aftenen også.”⁵⁰ Det har ikke været uvæsentligt, at B&O-folkene boede tæt på og hurtigt kunne stå til rådighed. I den forbindelse kom Anny Holst på banen og kunne tilføje, at de hjemmegående husmødre også havde en rolle at spille, når de kunne stå klar med en ren skjorte til manden, inden han fór tilbage på arbejdet. Sammensmeltningen af arbejde og hobby var tovejs, og der var også fusk på fabrikken; det var ikke uhørt at bruge arbejdstid og komponenter fra B&O til egne projekter. Informanten Villy Hansen arbejdede i Chefingeniør Rørbæk Madsens afdeling, og kunne fortælle om, hvordan de havde lavet tests der indebar at grave højtalere ned i Rørbæk Madsens have hjemme på Gimsinghøje.⁵¹ Alt i alt har der blandt nogle af virksomhedens ansatte været en udvisket grænse mellem arbejde og hjemmeliv i Gimsing på fabrikkerne og B&O-byen. Der har været et fagligt engagement i arbejdet, der på godt og ondt ikke slukkede ved fyraften.

For familierne blev grænsen også udvisket; nogle af de kvindelige informanter kunne både fortælle om ægtefæller, der tog lige lovligt meget arbejde med hjem i stuen, men samtidig blev B&O også et familieanliggende. Krebs Sørensens fortæller om sin mands arbejde: ”De syntes jo, at det var spændende, og jeg lover dig for, at familien syntes det også. [...] Det kan godt være, at der stadigvæk er den samme entusiasme i dag for dem, der laver tingene, men jeg tvivler på, at familierne i den grad støtter op om det.”⁵²

Netværket af B&O-folk og sammensmeltningen af arbejde og hjem synes gensidigt at have understøttet hinanden; netværket havde rod i ansættelsen på B&O og i arbejdsfællesskabet, samtidig gav netværket forudsætninger for at dyrke sit arbejde i flere aspekter af hverdagen, når B&O både var til stede på fabrikkerne, i hobbyrummene og til private sammenkomster. For så vidt at boligområdets stof er beboerne og virksomheders medarbejderne, så har B&O-byen i høj grad udgjort en sammensmeltning af fabrik og by, der kan siges at være medkonstituerende for den moderne fabriksbys som socialt og kulturelt fænomen.

Den oplevede B&O-by

Gennem beboernes beretninger kommer en oplevet B&O-by til syne; tilflytternes bosættelse og hverdagsliv i kvarteret viser sig i sig selv at udgøre en version af B&O-byen, der følger sig til forståelsen af ’B&O-byen’ som blot et vejnavn eller en stedsangivelse. Deres hverdag har formet en moderne fabriksby, hvor tilflytternes formning af deres eget begyndende familieliv og områdets begyndelse har skabt grobund for det netværk, der var drevet af en fælles tilknytning til B&O og et fagligt engagement i arbejdet. En sådan social og kulturel bestemmelse af B&O-byen, der har afsæt i beboernes oplevelser, er ikke løsrevet fra de administrative og geografiske bestemmelser af B&O-byen, og hviler på, at der var en synlig og materiel B&O-by. Den oplevede B&O-by er et immaterielt fænomen, som har været til stede som en formning af beboernes liv i bydelen og i tilknytning til fabrikkerne. Tilflytterne kom til området og dannede denne B&O-by i deres netværk

af B&O-relationer. De praktiserede den i deres sociale liv og i deres sammensmeltning af arbejde og hjem.

B&O-byen var et afgrænset fænomen i tid og rum, der viste sig i stedets navn i en periode, men som også viser sig gennem beretningerne, selvom der ikke har været tale om et statisk netværk bag; det har ændret sig med øget mobilitet mellem byer, til- og fraflytning, med B&O's udvikling og åbning af fabrikker i andre byer og senere med udflytning af produktionen. Boligbebyggelsen i Gimsing blev også tættere knyttet til Struer i 1970 med kommunesammenlægningen, og da den voksede sammen med byen. Nybyggerområdet i Gimsing fik med sammenlægningen adgang til de institutionelle rammer for f.eks. ældrepleje og børnepasning, der var mere etablerede i byen. En skarp afgrænsning af B&O-byens levetid er ikke mulig, men med udviklingen kommunalt, i virksomheden og i bydelens omfang synes B&O-byen at være kommet til med den første radiofabrik, for alvor at have konsolideret sig fra 1950'erne, for til sidst at miste styrke i løbet af 1970'erne. Der er ikke længere en B&O-by i Gimsing, og som moderne fabriksby kan området også siges at have udviklet sig i en retning, hvor relationen mellem by og fabrik har været mest markant i begyndelsen for sidenhen at vige for sammensmeltningen med resten af Struer og en mere mangfoldig beboersammensætning – ikke alle i B&O-byen var fra B&O og langt fra alle på B&O boede i B&O-byen. Sidenhen er "B&O-byen" dukket op som en betegnelse for hele Struer i national pressedækning af B&O's virke. Forståelsen har forskubbet, forstørret og forandret sig til at rumme hele Struer – "Lydens By", som devisen har været siden 2008 med reference til B&O's historiske tilstedeværelse i byen.



Fyraften på B&O. Foto: Struer Museum.

Den moderne fabriksby på begreb

Afslutningsvis vil B&O-byen og en kort inddragelse af tre markante eksempler på moderne fabriksbyer være udgangspunkt for en indkredsning af begrebet om den moderne fabriksby. Hvordan kan disse steder sættes på begreb med udgangspunkt i relationen mellem by og fabrik, og hvordan kan artiklens undersøgelser af B&O-byens tilblivelse og beboernes levede liv bidrage til forståelsen af den moderne fabriksby?

Tre moderne fabriksbyer

Danfoss på Als, LEGO i Billund og Lindøværftet i Munkebo er på samme måde som B&O-byen vokset som fabriksbyer i landdistrikter eller i tilknytning til provinsbyer i midten af det 20. århundrede. De er markante eksempler på den moderne fabriksby, der voksede hurtigt med en befolkningsvækst i Munkebo fra 400 til 4500 fra 1950'erne til 1965, i Billund fra 500 til 2000 i årene 1955-1970 og på Als steg antallet af medarbejdere på Danfoss fra 500 til 5000 i årene 1950-60.⁵³ De tre fabriksbyer var altså større end B&O-byen, der voksede fra knap 150 beboere i 1950 til knap 1000 i 1965. B&O-byens styrke som forskningsgenstand bliver i den forbindelse, at den ikke var tydeligt knyttet til virksomheden som de andre og derfor kan bidrage med andre indsigter om den moderne fabriksby. Undersøgelsen af netop B&O-byen kan derfor være med til at tydeliggøre den rolle det levede liv og hverdagen kan have som et supplerende og væsentligt væsenstræk for den moderne fabriksby.

På Als var Danfoss med Mads Clausen i spidsen meget aktiv i boligbyggeriet omkring fabrikken. Virksomheden havde et byggekantor, der tog sig af fabriksbyggeri, men som også tog del i planlægningen af boligbyggeriet, da der blev behov for boliger til de mange medarbejdere, der kom til området for at arbejde på Danfoss. Virksomheden var af flere omgange fra 1940'erne aktiv i oprettelsen af boligforeninger, der opførte boliger på Nordals og støttede også arbejdet økonomisk. I begyndelsen af 1960'erne tegnede byplanlægger og arkitekt Peter Bredsdorff på bestilling fra Mads Clausen en plan for, hvordan de to eksisterende bebyggelser Nordborg og Langesø kunne forbindes i en Danfoss-by, der skulle sørge for boliger til virksomhedens voksende medarbejdere af både ingeniører og fabriksarbejdere.⁵⁴ Danfoss var i høj grad en aktiv spiller i byplanlægningen på Nordals i samarbejde med kommunerne, og de landsdækkende tendenser indenfor byudvikling spillede også ind på området gennem folk som Peter Bredsdorff, der var i centrum for diskussionerne og beslutningerne om byplan i samtiden.

I Billund købte og udstykkede Ole Kirk og LEGO jord til de tilflyttende medarbejdere i 1946 på en vej, der senere blev døbt Ole Kirk Vej, men ellers er det generelt ikke i forhold til boligbyggeriet, at den markante virksomhed gjorde sig gældende i lokalområdet.⁵⁵ LEGO har i Billund været meget aktiv i etableringen af faciliteter og tilbud i byen. Blandt andet med anlæggelsen af Billund Centeret og – mest bemærkelsesværdigt – Billund Lufthavn, der blev anlagt på initiativ fra LEGO og efterfølgende overdraget til offentligt eje.⁵⁶ LEGO var med til at forme Billund som by og havde medbestemmelse i hvilke tiltag, der blev gennemført, når det skete på initiativ fra og med midler fra virksomheden.

Munkebo udviklede sig i løbet af 1960'erne til en gennemplanlagt fabriksby, der etableredes i forbindelse med at Odense Staalskibsværft ekspanderede til Lindø i 1959.⁵⁷ Lindøværftet blev en aktiv part i byudviklingen, der blandt andet byggede værftshuse som statslånhuse til medarbejderne og etablerede fjernvarmecentral. I Munkebo kom værftet til byen som en allerede veletableret virksomhed og var en tung modspiller i relation til sognekommunens ene embedsmand. Der blev derfor fra Indenrigsministeriet frikøbt en rådgiver, der skulle sørge for kommunens vægt i samarbejdet mellem kommune og virksomhed.⁵⁸ I Munkebo pegede samspillet mellem kommune og virksomhed både frem og tilbage i tid. På den ene side rakte værftets meget aktive rolle i

boligbyggeriet og byplanlægning tilbage til de klassiske fabriksbyers strukturer. På den anden side udviklede Munkebo sig i perioden til en moderne velfærdsby med fjernvarme, bycenter, børneinstitutioner og parcelhusveje.⁵⁹

I de fire fabriksbyer kan der findes fælles træk, der har præget byerne gennem de markante virksomheders tilstedeværelse. De moderne fabriksbyer var ikke som tidligere fabriksbyer på virksomhedernes hænder, men opstod i et samspil mellem kommune og virksomhed, som det ses i de tre nævnte eksempler. Virksomhedernes aktive indvirkning på byerne har haft forskellig karakter og forskellig styrke. I den moderne fabriksby er der altså en mindre entydig form for indvirkning fra virksomhederne på byen end ejerskabet i fabriksbyerne i den tidlige industrialisering. Derudover antager virksomhedernes påvirkning af byerne også mindre strukturelle former, som det er denne artikels ærinde af fremhæve. I sine studier af Munkebo tager historiker Bitten Larsen udgangspunkt i blandt andet vælgertal for at se på identitet og livsform i værftsbyen, og i Værket *Tro, håb og legetøj* undersøger socialantropolog Søren Byskov forholdet mellem LEGO og egnenes religiøse rødder og fokuserer også på, hvordan fritids- og foreningslivet var påvirket af den store tilflytning og vækst i Billund.⁶⁰ I denne artikel har jeg vendt blikket mod beboernes levede liv og oplevelser, som en del af de kulturelle og sociale dele af tilværelsen i byerne.



På kortet ses udstykninger i Gimsing ved radiofabrikken, 1963. Kort: Struer Museum.

Hverdagen som manifestation af fabrik-by relation

Den kulturelt og socialt bestemte B&O-by var et historisk situeret fænomen formet af sin samtid og den lokale kontekst på samme måde som forstaden hos Dragsbo ansues som et historisk bymiljø, der har sine rødder i den tidlige industrialisering og som udviklede sig til den dominerende boligform i Danmark i løbet af 1900-tallet.⁶¹ B&O-byen lignede på mange måder den typiske forstad – den placerede sig geografisk som en forstad til Struer, og beboersammensætningen kom med tiden til at bestå af funktionærer, håndværkere og den øvre arbejderklasse. Som fabriksby har der altså været en anden demografi end i de tidligere fabriksbyer, der særligt har huset mange arbejdere. Materielt var B&O-byen et udpræget parcelhuskvarter, der opstod i samme periode, som forstæderne voksede frem i hele landet. Alligevel adskiller B&O-byen sig på et afgørende punkt fra forstaden ifølge Dragsbos karakteristik: ”En afgørende faktor bag det moderne forstads-kvarter var adskillelsen mellem bolig og arbejde i den vestlige verdens industrialiserede byer. I den førindustrielle by var den fremherskende organisering af arbejdet baseret på det ’udvidede hushold’, hvor de ansatte var del af husstanden.”⁶² B&O-byens sammensmeltning af arbejdstiden og fritiden, af arbejdspladsen og hjemmet er atypisk for den moderne forstad. Fusk og højtalereksperimenter i haven passer dårligt ind i forestillingen om adskilte sfærer for arbejde og hjem. Den tætte tilknytning til arbejdet og engagementet i B&O-byen var dels et resultat af boligområdets placering tæt op ad fabrikkerne, dels havde tilknytningen rødder i den bevægelse, der ses i analysen af beretningerne fra tilflytningernes netværksdannelse til en hverdagspraksis med tæt tilknytning til B&O, hvor netværket og arbejdets markante tilstedeværelse i bydelen gensidigt understøttede hinanden. Strukturelt var B&O-byen langt fra det førindustrielle udvidede husholds økonomiske afhængighedsforhold, men kulturelt og socialt var der ikke skodder mellem arbejde og hjem. Det har i den forbindelse også betydning for artiklens resultater, at det ikke har været mit ærinde i indsamlingen af interviews at fremsøge en forskelligartet række af oplevelser, men snare at stikke dybt, hvor der var en interessant kobling mellem by og virksomhed. Der er et bevidst valg, at jeg har koncentreret mig om den øvre middelklasse i B&O-byen, som også har medført et fravalg af et bredere befolkningsperspektiv. Derfor ligger fokus i denne artikel på de B&O-medarbejdere og ægtefæller, der flyttede til Gimsing for at bo, arbejde og leve.

Selvom B&O ikke var særlig aktiv i bebyggelsen af B&O-byen, så var virksomheden i høj grad til stede gennem medarbejdernes hverdag i bydelen. Den relative isolation i Nordvestjylland har i den forbindelse været med til at forstærke B&O’s tilstedeværelse i hjemmet, omgangskredsen, og andre aspekter af hverdagen, der ikke var knyttet direkte til arbejdet. De tilflyttende ingeniører var i højere grad afhængige af B&O end ingeniører ved virksomheder med mere centrale placeringer tæt på beslægtede arbejdsmuligheder. Informant Knud Holst fortæller: ”Hvis B&O gik nedentom og hjem, så var der ikke noget at lave her. Så der var kun ét at gøre, og det var at bide tænderne sammen og så få det til at gå alligevel. Firma-ånden, den har noget at gøre med, at vi ligger her isoleret fra de store byer.”⁶³ Den firma-ånd, som Holst her nævner, betegner godt den markante tilstedeværelse af B&O i området og hos medarbejderne og deres familier. B&O-byen var både B&O og by – arbejde og hjem. B&O-byen opstod som en moderne fabriksby ved en provinsby med en markant virksomhed som byens primære arbejdsplads og varemærke.

Gennem undersøgelsen af B&O-byens udvikling og beretninger fra områdets beboere har jeg vist, at et begreb om den moderne fabriksby har materielle og immaterielle karakteristika, der rummer både den konkrete opbygning af byen, såvel som oplevelsen af det levede liv på stedet. Virksomhedernes relation til byerne må derfor forstås dels gennem virksomhedsledelsen som lokal initiativtager og samarbejdspartner i byudviklingen, dels gennem den hverdag som medarbejderne har levet og erfaret i den moderne fabriksby, hvor arbejde og hjem har været knyttet sammen på anden vis end tidligere.

Litteratur

Albæk, Ann Merete (red.): *Industrilandskabet omkring Danfoss*. Sønderborg, 2012.

Bak, Sofie Lene: "Indledning" i Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Odense, 2016, s. 9–19.

Byskov, Søren: *Tro, håb og legetøj: landsbyfolk og industrieventyr i Billund, 1920-1980*. Grindsted, 1997.

Dragsbo, Peter: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*. Odense, 2008.

Lafarque Pedersen, Lykke, Niels Jul Nielsen, og Ingeborg Cock-Clausen: *Industriens Vugge. Brede - et fabrikssamfund ved Mølleåen 1800-1956*. København:, 1993.

Larsen, Anne Trine: *En slags mandinder. En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950-1989*. København, 2006.

Larsen, Bitten: "Skabelsen af en værftsby" i Jens Toftgaard (red.): *Odense stålskibsværft 1918-2012. Lindøværftet og munkebo 1959-2012. Bind 2*. Odense, 2016, s. 593–627.

Porteous, J. D.: "The Nature of the Company Town", *Transactions of the Institute of British Geographers* 51, 1970, s. 127–42.

Ritchie, Donald A: *Doing Oral History. Third edit.* Oxford, 2015.

Sandfeld, Gunnar: *Fra en helt anden tid: Struers udvikling fra næsten ingenting til næsten købstad 1855-1900*. Struer, 1955.

Søland, Birgitte. "Oral History som historisk kildemateriale: Nogle refleksioner fra felten" i Sofie Lene Bak (red.): *Oral History i Danmark*. Odense, 2016, s. 119–27.

Toftgaard, Jens, og Henrik Harnow: "Indledning" i Jens Toftgaard (red.): *Odense stålskibsværft 1918-2012. Et stålskibsværft ved Odens Kanal 1918-1958. Bind 1*. Odense, 2016, s. 11-30.

Utrykte kilder

Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune (LAS)

Vejviser – Struer, Gimsing Bremdal (1967, 1970)

Det Kongelige Bibliotek (KB)

Johannes Buchholtz, NKS 2432 folio

Blandede Arbejder

Struer Kommunearkiv (SKA)

Struer Kommune

Bilag vedr. Kommunesammenlægningen pr. 1-4-1970.

Bilag vedr. Kommunesammenlægningen.

Interviews

Villy Hansen, 2. maj 2017.

Knud og Anny Holst, 21. april 2017.

Birthe Thermann Jensen, 26. april 2017.

Erik Albert og Birte Jensen, 27. april 2017.

Anne Marie Lauenborg, 26. juli 2017.

Svend Erik Svith, 25. juli 2017.

Grethe Krebs Sørensen, 9. maj 2017.

Anonym informant, 10. maj 2017. (Her: Inger Nielsen)

Noter

¹ KB, Johannes Buchholtz, NKS 2432 folio: Blandede Arbejder, Omtale af B&O Fabrikkerne, Nov. 1937.

² Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 23.

³ Artiklens undersøgelse af B&O-byen er baseret på en skitsering til et henlagt projekt fra 2009 af tidligere museumsinspektør på Struer Museum Christian Ringskou.

⁴ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 18.

⁵ Dateret via luftfotos på Danmark set fra Luften: <http://www5.kb.dk/danmarksetfraluften/> (09.09.2020)

⁶ *Struer Dagblad*, "Gadenavnsændring i Gimsing" 04.12.1965.

⁷ Interviews: Holst, Jensen, Hansen, Lauenborg, Krebs Sørensen. Ni af informanterne, der er interviewet til studiet af B&O-byen, har selv haft tilknytning til B&O enten som tidligere medarbejdere eller gennem deres ægtefælle. Undtagelsen er Anne Marie Lauenborg, der ikke havde tilknytning til B&O, men som har kunne bidraget med viden om bydelens udvikling, da hun var gift med kærneren i den tidligere Gimsing Kommune og har boet i boligkvarteret siden 1965.

⁸ Porteous: "The Nature of the Company Town", s. 127.

⁹ *Ibid.*: s. 140.

¹⁰ Lafarque Pedersen, Jul Nielsen, og Cock-Clausen, *Industriens Vugge*.

¹¹ Larsen: "Skabelsen af en værftsby"; Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*; Byskov: *Tro, håb og legetøj*.

¹² Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 23.

¹³ Jævnført afsnittet om 'Den moderne fabriksby på begreb'.

¹⁴ Sandfeld: *Fra en helt anden tid*, s. 17f.

¹⁵ SKA, Struer Kommune: Udkast til undersøgelse af kommuneinddelingsproblemerne i den nordlige del af Ringkøbing Amt, Kommunallovskommissionen, 25. februar 1965.

¹⁶ SKA, Struer Kommune: Angående Struer Kommunes fremtidige grænser, Den Danske Købstadsforening, 16. juli 1965.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ SKA, Struer Kommune: Rapport fra Kommunallovskommissionen, april 1968.

¹⁹ SKA, Struer Kommune: Angående Struer Kommunes fremtidige grænser, Den Danske Købstadsforening, 16. juli 1965.

²⁰ *Holstebro Dagblad*: "Færdselsregulerende kørebaner ved B&O" 05.10.1966; *Struer Dagblad*: "Gimsing Butikscenter åbner..." 28.05.1969; *Jyllands-Posten*: "Struer Bank har besluttet..." 24.09.1966.

²¹ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 219.

²² *Ibid.*: s. 21f.

²³ Bak: "Indledning", s. 11.

²⁴ <https://baggrund.com/2017/01/22/parcelhuspionerer-parcelhusdanmark-og-almindelighedens-historie/> (11.09-2020)

²⁵ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 18.

²⁶ Bak: "Indledning", s. 10f.

²⁷ Ritchie: *Doing Oral History*, s. 78ff.

²⁸ Søland, "Oral History som historisk kildemateriale.", s. 120f; Ritchie: *Doing Oral History*, s. 42f.

²⁹ Holst, interview.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³² Interviews: Jensen, Thermann Jensen.

³³ Jensen, interview.

-
- ³⁴ Holst, interview.
- ³⁵ Bl.a. Interviews: Svith, Hansen.
- ³⁶ Krebs Sørensen, interview.
- ³⁷ Om køn og arbejde se: Larsen: *En slags mandinder*.
- ³⁸ Bl.a. interviews: Hansen, Lauenborg, Svith.
- ³⁹ Holst, interview.
- ⁴⁰ Interviews: Nielsen, Hansen.
- ⁴¹ LAS, Vejvisere, 1967 og 1970.
- ⁴² Holst, interview.
- ⁴³ Interviews: Krebs Sørensen, Holst, Nielsen, Hansen, Thermann Jensen.
- ⁴⁴ Jensen, interview.
- ⁴⁵ Krebs Sørensen, interview.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Jensen, interview.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Nielsen, interview.
- ⁵⁰ Holst, interview.
- ⁵¹ Hansen, interview.
- ⁵² Krebs Sørensen, interview.
- ⁵³ Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 161; Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 593; Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*, s. 60.
- ⁵⁴ Albæk: *Industrilandskabet omkring Danfoss*, s. 57ff, 75.
- ⁵⁵ Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 161ff.
- ⁵⁶ Ibid.: s. 209ff.
- ⁵⁷ Toftgaard og Harnow: "Indledning", s. 11.
- ⁵⁸ Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 596.
- ⁵⁹ Ibid.: s. 604f.
- ⁶⁰ Larsen: "Skabelsen af en værftsby", s. 262; Byskov: *Tro, håb og legetøj*, s. 160ff.
- ⁶¹ Dragsbo: *Hvem opfandt parcelhuskvarteret?*, s. 23.
- ⁶² Ibid.: s. 18.
- ⁶³ Holst, interview.

Sommerhusbyer og typesommerhuse

Efterkrigstidens sommerhusbyggeri i hovedstadsmetropolen

AF HENNING BRO

I dag rummer Danmark næsten en kvart mio. sommerhuse, knapt en halv mio. danskere har med den nuværende gennemsnitlige husstandsstørrelse adgang til et sådant, og et endnu større befolkningssegment har mindst en gang i livet opholdt sig i et sommerhus. Det på trods har forskningen i en historisk sammenhæng kun i mindre grad beskæftiget sig med den bymæssighed, der kom ud af det omfattende sommerhusbyggeri. Med det udgangspunkt sættes i denne artikel fokus på sommerhusbyen som et småbyfænomen i hovedstadsmetropolens åbne opland i efterkrigstiden, og hvorledes denne bydannelse særlig her, men også andre steder i landet, skabte grundlag for, at produktion og import af typesommerhuse blev en ny branche i bygge- og anlægssektoren.

Indledning

Ligesom typehuset og forstaden blev nærmest forbundne i efterkrigstidens forstæder i hovedstadsmetropolen, gjaldt det også sommerhusbyen og typesommerhuset i byregionens åbne land.¹ Med afsæt i denne kobling mellem bydannelse og en bestemt form for boligbebyggelse, og dertil knyttede erhverv inden for bygge- og anlægssektoren har denne artikel til formål: 1) at belyse de historiske og samfundsmæssige forudsætninger for og forløbet af dannelsen af sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens åbne land i efterkrigstiden, 1950-1990, 2) med dette udgangspunkt at analysere omfanget, sammensætningen og karakteren af periodens typesommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 3) at analysere centrale træk ved og forandringer i den branche, der i perioden opstod i forbindelse med produktion og import af typesommerhuse til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer.²

Artiklen bygger i helt overvejende grad på sommerhusbyggesager fra de købstads- og sognekommuner og senere primærkommuner, som indgår blandt de digitaliserede byggesagsarkiver i de nuværende kommunerne i Region Hovedstaden og samme kommuner i Region Sjælland, der frem til 2007 var en del af tidligere Roskilde Amtskommune. Artiklens geografiske forståelse af hovedstadsmetropolen omfatter således: Hovedstadskommunerne, København og Frederiksberg, samt tidligere Københavns, Frederiksborg og Roskilde amtskommuner. Betegnelserne: Hovedstadsmetropol og byregion anvendes i artiklen synonymt, idet en byregion er en byhistorisk betegnelse for: Et, på tværs af politisk-administrative og jurisdiktionelle rammer, funktionelt sammenhængende og integreret urbant system, netværk, af forskellige interagerende byenheder af forskellig størrelse, struktur og funktion.³

Henning Bro, f.1953. Cand.mag.(historie/samfundsfag) og ph.d. (historie). Arkivar ved Rigsarkivet og Grønlands Landsarkiv 1985-1988, og lektor ved Nykøbing Katedralskole 1983-1985 og 1988-1995. Fra 1995-2020 stadsarkivar ved Frederiksberg Stadsarkiv, hvor han fortsat er tilknyttet.

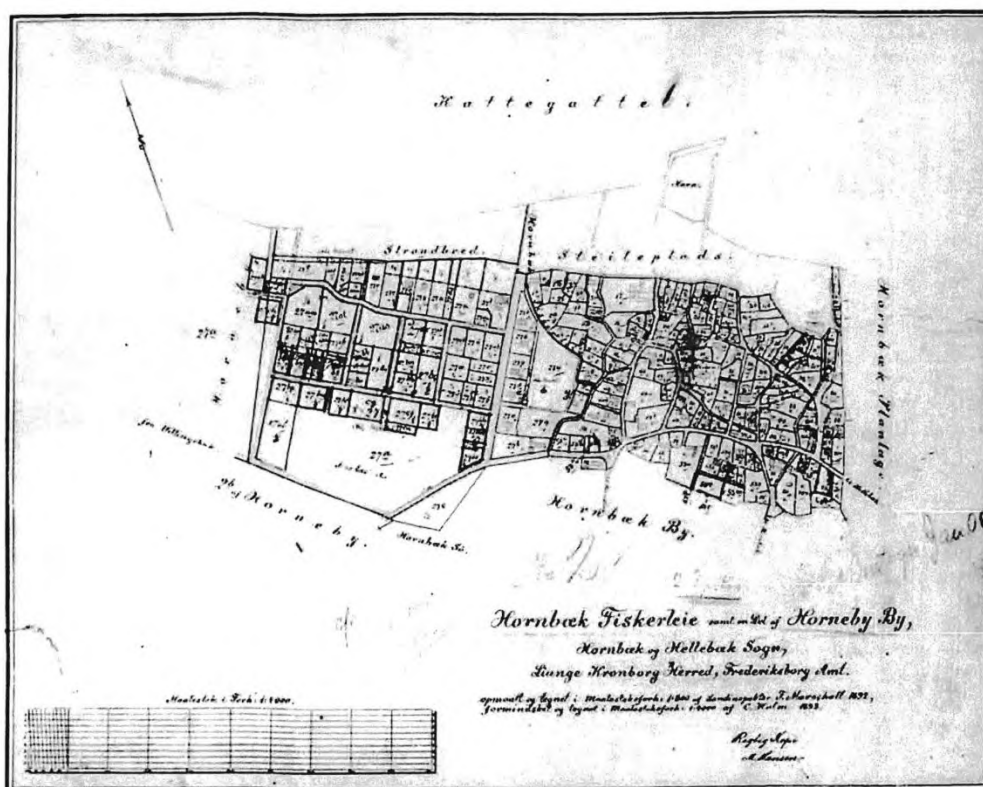
De lange linjer

Som andre fænomener havde sommerhusbyerne i efterkrigstidens hovedstadsmetropol også sine historiske forudsætninger. Lange linjer, der går flere århundreder tilbage i tiden, men havde det fællestræk, at sommerbosætning i landlige eller kystnære områder repræsenterede en modreaktion i forhold til Københavns stadig mere fortættede karakter.

Sommervillaer

Helt op til de første årtier af det 20. århundrede var alene samfundets øverste lag begunstiget med fritid og ferie og havde økonomiske mulighed for at omsætte dette gode til sommerophold uden for hovedstaden. Fra en gang i 1600-tallet rykkede kongefamilien og hoffet i sommerperioden fra det stadig mere tætbebyggede og fæstningsindespærrede København ud til sommerslotte i hovedstadsoplandet. Først til Frederiksborg Slot i Hillerød, senere Frederiksberg Slot lige uden for voldene og siden til de nyere nordsjællandske slotte i Hørsholm og Fredensborg. Fra slutningen af 1700-tallet og ind i den første halvdel af det følgende århundrede fulgte det mest velstående borgerskab og provinsgodsejere med københavnske palæer efter, og opførte et større antal sommerlandsteder i hovedstadens nærmeste nordlige opland og på Frederiksberg.

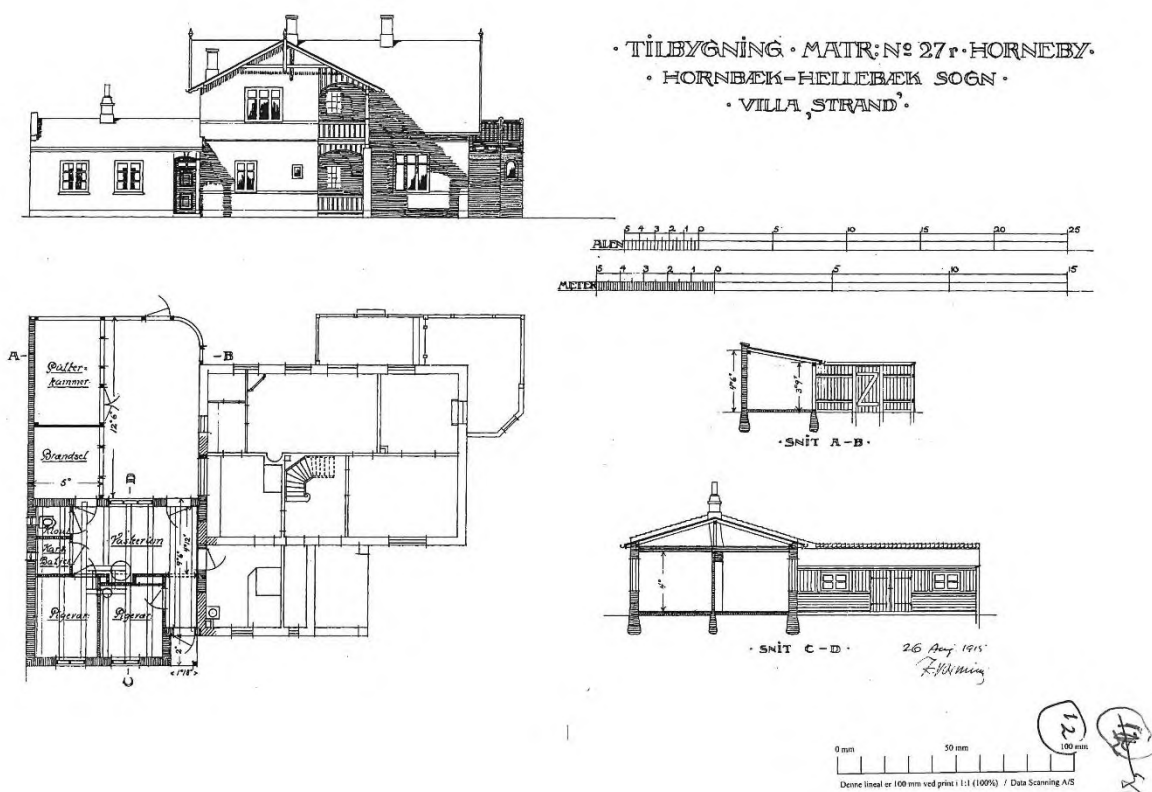
Med industrikapitalismen og den ledsagende urbaniseringsproces sprængte København sig med en befolkning på 130.000 indbyggere i midten af det 19. århundrede ud af sin befæstning, og inden første verdenskrig var de uden om liggende bro- og voldkvarterer helt udbygget, ligesom Frederiksberg havde forvandlet sig fra et landsogn til en storby, der var fuldt integreret i den udvidede hovedstad omfattende omkring en halv mio. indbyggere. På samme tid blev fabrikanter, grosserer, vekselerer, skibsreddere, storentreprenører, ledede privat og offentligt ansatte embedsmænd hovedstadens nye overklasse, mens mindre selvstændige og øvrige funktionærer og fag- ufaglærte arbejdere blev en hastigt voksende mellem- og underklasse.



*Kattegatkysten:
Udstykningsplan
for området med
sommervillaer, til
venstre, og
fiskerlejet
Hornbæk, til højre.
(Matrikelkort 1893-
1906, Kort- og
Matrikelstyrelsen).*

Ud over voldsomme forskelle i indkomst- og arbejdsforhold og bolig- og levevilkår afspejledes industrisamfundets klasseforskelle sig i adgangen til fritid og ferie. Et gode, som helt frem til et stykke efter århundredskiftet alene overklassen var begunstiget med, og som det, ud over selskabelighed, deltagelse i hovedstadens kulturliv eller i det idræt- og friluftsliv, der i første omgang var forbeholdt de mest velbærgede, omsatte til et kærnefamilieliv i en villa. En af tidens nye boligformer, som blev den optimale ramme for den fra industrialismens produktions- og arbejdsliv isolerede kærnefamilie, og som samtidig blev en modreaktion i forhold urbanismens fortættede byrum og dermed udtrykte tidens trend: Et liv i eller omgivet af det fri med frisk luft og lys.

Men villaen blev også den form, som overklassen overførte som boligrammen for sommerlandliggerlivet i hovedstadens opland. Først i form af monstrøse sommervillaer, der bredte sig i smalt bybælte op langs Øresundskysten fra Hellerup til syd for Helsingør. Et sommervillabælte, som i det sydlige del kom til at blive en katalysatorer for forstadsdannelserne mellem Hellerup og Runsted, men som vest for Helsingør efterhånden bredte sig videre langs Kattegatkysten til Hornbæk, hvor der vest for fikserlejet fra 1893 og i de følgende årtier opstod en egentlig sommervillaby. Den første af sin art i landet og endda af en ganske planlagt karakter, da sommervillaejerne af egeninteresse ønskede ordnede forhold for så vidt vejudlæg, bebyggelse, forsyning med vand, gas og elektricitet og spildevandsafledning.⁴



"Villa Strand". En af sommervillaerne i Hornbæk, der allerede i 1915 måtte udvides med de yderligere pigeværelser og det større vaskerum, som ses til venstre (Helsingør Kommunes Byggesagsarkiv).



Kattegatkystens sommerhusbybælte: A.P. Møllers sommerhus direkte ud til Udsholt Strand omkring 1920 (Gribskov Arkiv).

De første sommerhusbyer

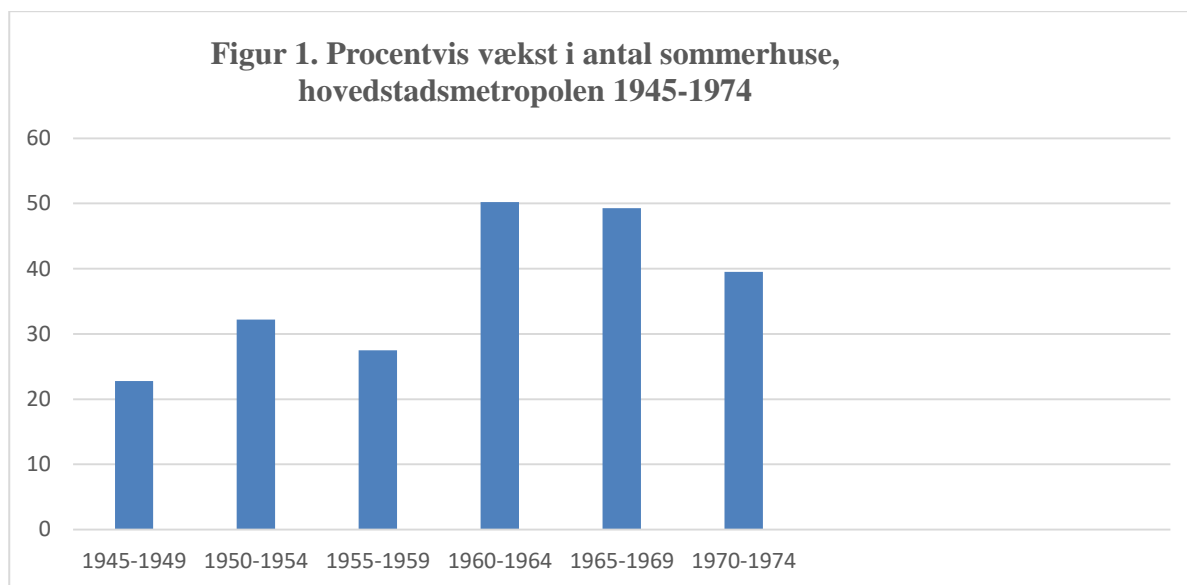
Med den øgede fritid og realindkomst, der i mellemkrigstiden og 40'erne kom bredere samfundslag til gode, repræsenterede perioden den første egentlige sommerhusbølge i hovedstadsmetropolens åbne opland. Med en i hovedsagen støt stigende tilvækst af nye sommerhuse, blev der i perioden tilvejebragt godt 7.000 sommerhuse.

Mens knapt 30 procent heraf opførtes som ilegalt helårsbeboede sommer- og lyshuse og senere i ombygget form eller ved erstatningsbyggeri blev en afgørende katalysator for forstadsomdannelsen i hovedstadsmetropolens Nordvest-, Vest- og Sydegn, rejstes de resterende godt 70 procent af sommerhusbyggeriet i mellemkrigstiden og 40'erne i sommerhusbyer- og enklaver. Blandt hovedstadsmetropolens forskellige bykategorier blev sommerhusbyen i dens åbne opland et nyt fænomen.

Samtlige af sommerhusbyerne lokaliseredes til kystområderne i hovedstadsmetropolens udkant i form af to langstrakte sommerhusbybælter: Et, der over 50 km fulgte Nordsjællands kystlinjen fra Helsingør til Hundested, hvor der længe før var opstået et stort antal fikserlejer, og hvortil førte, efter tidens forhold, gode biveje fra landeveje længere inde i landet og det nordsjællandske sidebanenet. Et ved Køge Bugt, som over en 30 km lang strækning fra Avedøre og til Jersie Strand særlig efter etableringen af en ny hovedlandevej i midten af 30'erne blev mere tilgængelig. Herudover opstod langs kyst- og fjordstrækningerne andre steder i hovedstadsmetropolens åbne opland en række mindre enklaver af sommerhusbebyggelser: En på Amagers sydspids ud til Køge Bugt. En ud til Isefjordskysten ved Kulhuse i Hornsherred. En ved Strøby Strand på Nordstevens ved Køge Bugt sydkyst. Og her udover mindre husklynger ved metropolens øvrige kyst- og søområder.

Ud over den signifikante udbredelse langs kyst- og skovlinjerne blev mellemkrigstidens og 40'ernes sommerhusbyer og -bybælter i hovedstadsmetropolens opland kendetegnet af en koncentriske byvækst, hvor et eller flere bebyggelseslag, langs parallel- eller tværveje veje og uden fællesarealer, idrætspladser og større offentlige forsyningsanlæg, med tiden lagde sig uden om den ældre sommerhusbebyggelse nær ved kyst- og naturområderne. Der hvor der indlagdes elektricitet blev denne samlet varetaget af NESAs, mens vandforsyningen enten klaredes ved boringer på de enkelte parceller, af private vandværker i større sommerhusbyer eller ved forsyning fra nærmeste bymæssige bebyggelse.

På nær enkelte undtagelser gennemførtes, der i perioden igen kloakering af sommerhusbyerne, hvorved spildevand udledes på den enkelte grund, nærmeste vandløb eller til sivebrønde. Da de nærmest sommerhusbyerne beliggende ældre eksisterende bymæssige bebyggelser, fiskerlejer og landsbyer, havde dagligvarebutikker, i nogle tilfælde også andre former for detailforretninger og håndværksvirksomheder, knyttedes der i perioden til de nordsjællandske sommerhusbyer ikke særlige bymæssige servicefunktioner til sommerhusbyerne. Til gengæld dannede sommerhusbyerne ved Køge Bugt grundlag for en stribe af mindre dagligvareforretning og byggehåndværksvirksomheder ned langs Køge Landevej.⁵



Kilder:⁶

Sommerhusbyen

Trods mellemkrigstidens og 40'ernes sommerhusbydannelser blev sommerhusbyer i videre omfang først i efterkrigstiden et bymæssigt fænomen i hovedstadsmetropolens åbne land. Bydannelser, der skabtes på grundlag af periodens sommerhusboom med sine særlige forudsætninger, og som fik sine særgene demografiske, bebyggelses- og erhvervmæssige kendetegn.

Sommerhusboom

Mens en støt stigende tilvækst af nye sommerhuse i mellemkrigstiden havde tilvejebragt 5.000 sommerhuse, førte besættelsestidens krigskrise og efterfølgende fredskrise til et betydeligt fald i nyopførte sommerhuse (figur1). Det blev derfor først med den samfundsøkonomiens genopretning omkring 1950 og de høje vækstrater fra slutningen af 50'erne og frem til starten af 70'erne, at grundlaget skabtes for, at den første efterkrigstid blev kendetegnet af et viritabet sommerhusboom. Et kraftigt stigende og meget stort sommerhusbyggeri, der på 23 år i 71 sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens åbne opland tilvejebragte ikke mindre end 33.000 sommerhuse; svarende til 1.427 sommerhuse pr. år.

Forudsætning

Vækst blev den helt grundliggende forudsætning og nøglebegrebet for den samfundsmæssige udvikling i den første efterkrigstid. For periodens sommerhusboom og sommerhusbyer i

hovedstadsmetropolen i en kombinationen af byregionens forstærkede urbane vækst, vækst i ferie- og fritidens omfang og økonomisk vækst.

Det urbane pres

Den massive urbanisering, der i den første efterkrigstid kendetegnede hovedstadsmetropolen, bevirkede således, at den i 1970 havde fået et folketal på 1,7 mio. indbyggere og en i Danmark uset bebyggelsesmæssige udstrækning. Først ved udbygningen af de forstæder, der var opstået omkring hovedstaden frem til midten af århundredet til et 5-15 km bredt koncentrisk forstadsbælte. Samtidig og i et stadig større omfang ved dannelsen af de langstrakte radiale forstadsbånd, der i længder af 30-40 km efterhånden kom til at flyde sammen købstæderne i den omliggende købstadsring: Helsingør, Hillerød, Frederiksværk, Frederikssund, Roskilde og Køge.

I processen forsvandt naturområder, der hidtil havde haft en rekreativ værdi eller havde potentiale for at blive anvendt som så. På samme tid som afstandene fra hovedstadsmetropolens kolossale sammenbyggede urbane områder til de nærmest liggende rekreative områder blev forlænget i betragtelig grad. Samtidig med at disses mere yderlige placering i byregionens fjerne opland gjorde tilgængeligheden til dem vanskeligere. Med denne urbaniseringsproces og dens negative sideeffekter forstærkedes modsætningen mellem arbejds- og dagligdagslivet i den yderlige fortættede hovedstadsmetropol med dens forcerede trafik, miljøbelastninger og stadig mere hektiske og monotome arbejdsliv på den ene side og på den anden frie og åbne omgivelser og et andet liv end bylivet. Et liv ved kyster, fjorde, søer eller blot i det åbne land, der alene kunne udledes i ferie- og fritiden, men forudsatte denne var til rådighed i et større omfang.⁷

Øget fritid og sommerhuslivsform

Med den første efterkrigstids udvidede arbejdsfri tid åbnedes muligheden for et mangeartet fritidsliv for bredere samfundslag. Det være sig tilkøb af underholdnings-, ferie- og charterindustriens forskelligartede aktivitetstilbud eller blot et friluftsliv. Enten i haven i eget enfamiliehus eller i havekolonien. Eller ved aktiv idrætsudøvelse eller blot afkobling i og nydelse af naturen i alt fra bynære parkanlæg til fjernere rekreative skov-, sø og- naturområder. Med privatbilen, der efterhånden blev hvermandseje, udvidedes den geografiske aktionsradius for friluftslivet til netop sådanne rekreative område, som det offentlige samtidig tilvejebragte og som særligt de befolkningslag, der ikke økonomisk magtede fast ejendom, måtte henlægge friluftslivet til. Var der for disse grupper en smule mere økonomisk overskud, blev drømmen om eget hus eller sommerhus udlevet i den campingvogn, der erstattede teltet, eller i de almennyttige feriebyer, som senere udviklede sig til feriecentre med et stort udbud af forskellige former for aktiviteter.⁸

For den del af hovedstadsmetropolens befolkning, der økonomisk magtede både at have en lejebolig i en etagebebyggelse eller et enfamiliehus og samtidig at erhverve og besidde et sommerhus, førte byregionens særligt stærke urbane pres til, at denne fritids- og feriebosætningsform som ramme for et friluftliv blev langt mere eftertragtet end andre steder i landet (tabel 1). Mens 1-5 procent af befolkningen i landdistrikter og mindre bymæssige bebyggelser og 9 procent i større byer ved udgangen af den første efterkrigstid benyttede den fritids- og ferieform, som sommerhuset gav mulighed for, var denne andel signifikant højere i hovedstadsmetropolen. Med den intensive bebyggelse og en andel af etageboliger på 92 procent af samtlige boliger, udgjorde den del af hovedstadens befolkning, der tilbragte ferie- og fritiden i eget sommerhus 17 procent, mens samme andel udgjorde 11 procent i hovedstadsmetropolens forstæder. Her var der mindre bebygget end i selve hovedstaden og lettere adgang til rekreative områder, ligesom andelen af enfamiliehus på 48 procent af samtlige boliger muliggjorde den kompensation for byregionens urbane pres, som en havebolig udgjorde.⁹

Mens et sommerhus i fredelige, landlige og rekreative omgivelser i den første efterkrigstid, som i mellemkrigstiden og 40'erne, således fortsat kompenserede for det levevilkårsunderskud, som bylivet og helårsboligen i den fortættede hovedstadsmetropol var udtryk for, og stadig gav mulighed for opnåelse af den sociale status, som besiddelsen af en havebolig indbefattede, ændredes dets hidtidige brugsværdi. Med periodens stigende realindkomster og relativt billigere fødevarerpriser, kom dyrkningen af grønsager ikke som hidtil til at udgøre et nødvendigt supplement til husholdningsøkonomien. Da størsteparten af hovedstadsmetropolens befolkning i efterkrigstiden ikke som forældre- og bedsteforældregenerationerne havde samme veneration for et tidligere liv i provinsens landdistrikter, mistede denne form for have dyrkning samtidig sin funktion som erstatningsobjekt for en tabt rural livsform.

Tabel 1. Befolkningens ferieophold i eget sommerhus procentvis fordelt på bymæssighed, 1974	
Bymæssighed	Ferieophold i eget sommerhus
Hovedstaden	17
Hovedstadens forstæder	11
Større byer	9
Mindre byer	5
Bymæssig bebyggelse	4
Landdistrikter	1
<i>Kilde: Levevilkår i Danmark 1976, s. 240.</i>	

Til gengæld blev sommerhuset med sin naturnærhed og mulighed for her at udleve en anden og mere rustik livsform en kompensation for både efterkrigstidens veludstyrede helårsboliger og det bymæssigt hektiske og stereotype arbejds- og familieliv. Et miljøskift i ferie- og fritiden, hvor genkendelige rutiner fra det hjemmelige i et sommerhus kunne kombineres med følelsen af være langt væk hjemmefra og her at have "frihed" og tid til afslapning, mere samvær og naturoplevelser.¹⁰

Økonomisk vækst

Et gode for bredere samfundslag, der i den første efterkrigstid opnåedes ved det større økonomiske råderum, som kunne dække både de udgifter, der knyttede sig til erhvervelse af elementære livsnødheder og en helårsbolig, men som samtidig gav økonomiske ressourcer til besidde den sekundærbolig, som sommerhuset udgjorde.

Tabel 2. Årlig vækst i procent af rådighedsbeløb og konsum i faste priser, mio. kr. 1950-1969		
	Rådighedsbeløb	Konsum
1950-1959	3,3	2,5
1960-1969	5,5	4,0
<i>Kilde: Johansen: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, Danmarks historie, bd. 9, 1985, s. 89 og 91.</i>		

Samfundsøkonomisk blev den første efterkrigstid således kendetegnet af: Dels en voldsom mekaniseringsproces i landbruget med afvandring fra og en massiv ejendoms-koncentration i erhvervet til følge. Dels endnu en industrialiseringsbølge og vækst i de øvrige byerhverv. Stærkt

forandrede økonomiske vilkår, der udgjorde forudsætningen for, at den først efterkrigstid blev den periode i det 20. århundrede, hvor den økonomiske vækst og væksten i både rådighedsbeløbet og det samlede konsum blev størst (tabel 2).

Tabel 3. Forbrugssammensætningen i procent, 1939 og 1970		
	1939	1970
Fødevarer	32	21
Nydelsesmidler	7	10
Fodtøj og beklædning	15	7
Husleje og prioriteter	12	9
Brændsel, el, gas og varme	4	2
Egen transport	2	7
Kollektivtransport og kommunikation	4	4
Varige forbrugsgoder	6	12
Andet konsum	18	28
Total	100	100
<i>Kilde: Johansen: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, 1985, s. 99.</i>		

En kraftig vækst i konsumet, der var udtryk for en massiv forøgelse af det private forbrug, som fulgte med den kraftige økonomiske vækst, og som generede betydelige forskydninger i sammensætningen af det samlede forbrug (tabel 3). Den andel af det samlede forbrug, der anvendtes til basale livsforbrøgheder, fødevarer, fodtøj, beklædning, bolig og brændsel m.v. faldt således markant mellem 1939 og 1970, mens de øvrige forbrugsposter i samme periode fik betydelig større andele. Af disse opnåede andet konsum, luksusprægede ikke-varige forbrugsgoder, som bl.a. fornøjelse og udenlandsrejser, den største andel, hvilket dog i forhold til udgangspunktet i 1939, repræsenterede en mindre stigning end den, der gjorde sig gældende for varige forbrugsgoder, herunder sommerhuse. En forbrugspost, der i 1970 opnåede den andenstørste andel af de forbrugsenheder, der faldt uden for de basale livsforbrøgheder.¹¹

Volumen og lokalisering

Med hovedstadsmetropolens sommerhusboom, blev nye sommerhusbyer og kraftigt udvidede ældre i den første efterkrigstid et markant bymæssigt element i byregionens åbne land udenfor købstadsringen på samme tid, som større landsbyer og stationsbyer med omgivne bæltter af enfamiliehuse her omdannedes til pendlersatellitbyer. En særegen urbaniseringsproces afledt af det stadig større befolkningsvolumen og den stadig større udbredelse, hovedstadsmetropolen opnåede i perioden. Og dermed en følge af at en stadig større del af byregionens befolkning søgte ud af de tætbebyggede hovedstadsbydele, forstæder og omgivende købstæder i købstadsringen for uden for denne enten at erhverve et enfamiliehuse i frie og rurale omgivelser til en mere rimelig pris eller at udleve et fritids- og friluftsliv i et sommerhus ved de kyst-, fjord- og søbredder, som indgik blandt nogle af attraktionerne i metropolens åbne land.

Mens sommerhusbybæltet langs Køge Bugt i den første efterkrigstid blev opsuget i det radiale forstadsbånd, der lagde sig ned langs bugten, udvidedes de 23 ældre sommerhusbyer ved den særdeles attraktive Kattegatkyst i sådant omfang, at de sammen med to nye sommerhusbyer kom til at rumme mere end halvdelen af periodens sommerhuse (tabel 4). Da ejendomspriserne lå særlig højt i Kattegatkystens sommerhusbybælte, og dette efterhånden opfyldtes med bebyggelse, blev den mindre halvdel af den første efterkrigstids sommerhuse lokaliseret til tre ældre og stærkt udvidede sommerhusbyer og 45 nye beliggende ved andre af hovedstadsmetropolens kystnære områder.

Tabel 4. Procentvis fordeling af antal sommerhuse samt udstyknings- og bebyggelsesperioder i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1950-1990

Sommerhusbyer	Procentandel af antal sommerhuse			Udstykningsperiode	Bebyggelsesperiode
	1950-1973	1974-1990	1950-1990		
Kattegatkysten	53,8	58,9	54,8	(1949)-1979	1950-1989
Roskilde Fjords østside	12,7	9,1	12,1	1950-1980	1950-1990
Hornsherred	22,1	22,8	22,3	1950-1984	1950-1990
Øvrige sommerhusbyer	11,4	9,2	10,8	(1946)-1969	1950-1989
Total	100	100	100	1950-1984	1950-1990

Anvendt materiale, se note 3.

Af disse udgjorde kystbæltet langs Roskilde Fjords nord- og østside det nærmeste, hvor der i midten af det 20. århundrede samtidig endnu ikke var blevet bebygget i videre omfang. Da kystbæltet udstykkedes i løbet af den første del af 50'erne, og dets syv sommerhusbyer i dette årti og særlig i 60'erne bebyggedes i et så betydeligt omfang, at de kom til rumme mere end en ottendedel af hovedstadsmetropolens samlede mængde sommerhuse, blev udbuddet af ledige grunde også her gradvist reduceret med stigende grundpriser til følge.

Selv om Hornsherred omfattede en ældre stor sommerhusby, og sommerhusudstyknings- og bebyggelser var påbegyndt på halvøens nordvestlige del ud til Isefjorden i løbet af 50'erne, blev det først i løbet af 60'ere, at der her gennemførtes vidtgående udstykninger og bebyggelser. Samlet kom Hornsherreds 20 sommerhusbyer ved udgangen af den første efterkrigstid til at omfatte godt en femtedel af hovedstadsmetropolens sommerhusvolumen. Den sidst tiendedel heraf blev fordelt på to ældre sommerhusbyer ved Køge Bugts øst- og sydside og 17 nye sommerhusbyer. Spredt på det øvrige Nordøstsjælland, men hovedsagelig ved dettes store søer og i udkanten af hovedstadsmetropolens nordforstæder.¹²

Sommerhusbyens karakter

Endskønt hovedstadsmetropolens sommerhusbyer fordelte sig geografisk og tidsmæssigt forskelligartet gennem hele efterkrigstidsperioden, fik de en række fællestræk. Det drejede sig om de størrelseskategorier disse fordelte sig på og den bebyggelsesmæssige struktur og udvikling, der kendetegnede dem. Herudover skabte sommerhusbyernes volumen og regionale fordeling et grundlag for en egentlig erhvervsmæssig udvikling, ligesom el- og vandforsyningen og håndteringen af spildevandsafledning fik en række fælles kendetegn.

Bebyggelse

Af hele efterkrigstidens 40.000 sommerhuse i hovedstadsmetropolens blev tre fjerdedele opført i de knapt 40 procent af de 71 sommerhusbyer, der omfattede mere end 500 huse (tabel 5). Fordelt med 60 procent i den fjerdedel af sommerhusbyerne, der rummede mere end 1.000 sommerhuse og med 15 procent i de 14 procent af sommerhusbyerne, som omfattede mellem 500-1.000 huse. Med denne betydelige koncentration blev alene en fjerdedel af hovedstadsmetropolens efterkrigstidssommerhuse lokaliseret til de 60 procent af mellemstore og mindre sommerhusbyerne, der rumme op til 500 sommerhuse.

Tabel 5. Procentvis fordeling efter sommerhusbyers størrelse, hovedstadsmetropolen, 1950-1990		
	Procentvis fordeling efter antal huse	Antal sommerhusbyer
Store sommerhusbyer (over 1.000 huse)	60,6	25,6
Større sommerhusbyer (500-999 huse)	15,1	13,5
Mellemstore sommerhusbyer (200-499)	17,5	32,7
Mindre sommerhusbyer (Mindre end 199)	6,8	28,2
Total	100	100
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>		

Lige på nær det fåtal af sommerhusbyer, der med godt en procent af hovedstadsmetropolens samlede sommerhusvolumen i efterkrigstidens skød op i de indre dele af byregions åbne land, opstod hovedparten ved kyst-, fjord- eller søbredder. Uanset om de på disse lokaliteter var vokset frem før midten af det 20. århundrede og i efterkrigstiden udvidedes på dette grundlag, eller de i perioden opstod som nye, fik de alle en karakteristisk bebyggelsesstruktur. Ud fra en tidlig bebyggelse langs kyst-, fjord- eller søbredderne dannedes sommerhusbyerne således som tidsmæssigt forskudte koncentriske bebyggelseslag langs side- og parallelveje til veje langs bredderne eller til sideveje, der første frem til disse. I de mindre og mellemstore sommerhusbyer over nogle hundrede meter langs bredderne og ind i baglandet. I de store og større sommerhusbyer med en udtrækning over en km langs bredderne og ind i baglandet og ved Kattegatkysten i et næsten uafbrudt 50 km langt sommerhusbybælte, der strakte sig op til seks km ind i baglandet.

Selv om vej- og bebyggelsesstrukturen blev mere ensartet og sammenhængende i hovedstadsmetropolens efterkrigstidssommerhusbyer som følge af en mere indgribende lokalkommunal planindsat, kunne den ikke hindre en stærk koncentreret bebyggelse. Af hensyn til størst mulig fortjeneste lykkedes det for de udstykkende at få udparcelleret så mange sommergrunde som muligt. Med den konsekvens for de enkelte sommerhusbyer, at stedlige højdetrug, mindre plantager og i realiteten uanvendelige engarealer senere bebyggedes, og at der ofte ikke udlagdes fællesarealer, eller at disse fik et yderst begrænset omfang og ikke kom til at indgå i en rationel sammenhæng med selve sommerhusbebyggelsen.¹³

Forsyning

Som i en hver anden by indgik forsyning med vand og energi og spildevadsafledning tillige som en del af karakteren af hovedstadsmetropolens efterkrigstidssommerhusbyer. Allerede inden midten af det 20. århundrede havde NESAs varetaget elektricitetsforsyningen af samtlige sommerhusbyer i byregionen, og det blev da også dette af Gentofte Kommune ejede elektricitetsselskab, der kom til at stå for denne forsyningsopgave i takt med, at disse byer udbyggedes i efterkrigstiden og nye opstod.



Ikke blot i Kattegatkystens sommerhusbybæltet, men også i andre af hovedstadsmetropolens øvrige kystnære sommerhusbyer fik bydannelsen et karakteristisk forløb. Fra de ældre og ofte også mest mondæne sommerhusbebyggelser langs kyst-, fjorde- og søbredderne lagde sig stadig mere udbyggede side- og parallelveje tidsmæssigt forskudte koncentriske bebyggelseslag, der førte ind i ballandet. Mønstret kunne tydeligt ses fra luften over sommerhusbyen Dronningmølle i 1968. I billedets forgrund og højre side de senest udstykkede og bebyggede bebyggelseslag, hvor beplantningen endnu ikke er vokset til. Herfra mod kysten stadig ældre bebyggelseslag med en stadig mere tæt bebyggelse og beplantning (Gribskov Arkiv).

Da der i hovedparten af de sommerhusbyer, der i efterkrigstiden udvidedes på grundlag af sommerhusbydannelser fra mellemkrigstiden og 40'erne allerede, var etableret lokale vandværker, og en del af periodens ny sommerhusbyer lå så tæt ved nærmeste købstad, stationsby eller større landsby, at disses vandforsyningsanlæg kunne udvides hertil, opnåede 47,5 procent af periodens sommerhuse vandforsyning fra allerede eksisterende kommunale eller private, ofte andelsejede, vandværker. For den større halvdel af sommerhusene i efterkrigstidens sommerhusbyer, i hovedsagen dem der opstod som mere isolerede bydannelser i hovedstadsmetropolen fjernere åbne land, måtte vandforsyningen etableres fra grunden. I sommerhusbyer med 16,3 procent af sommerhusene af byregionens samlede sommerhusvolumen, påtog lokalkommunerne sig vandindvindingsopgaven, mens den i de øvrige sommerhusbyer med 36,2 procent af sommerhusene blev overladt til de stedlige grundejerforeninger, der etablerede såvel vandværker som hovedvandforsyningsnet.

Opnåedes der i efterkrigstiden en fuldstændig elektricitets- og vandforsyning i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, og disses vejsystemer samtidig udlagdes af de stedlige udstykkere eller grundejerforeninger, kneb det med den del af byggemodningen, der omfattede offentlig kloakering. Ved udgangen af efterkrigstidsperioden i 1990 var der således kun gennemført en delvis kloakering af byregionens sommerhusbyer, hvorved alene knapt 52 procent af dens sommerhuse blev tilsluttet et offentligt kloaknet og dermed den spildevandsbehandling, som det

samtidig større antal lokalkommunale rensningsanlæg muliggjorde. I den meget betydelige del af sommerhusbyerne med den mindre halvdel af byregionens sommerhuse, blev spildevandsafledningen i efterkrigstiden dermed baseret på sivebrønde eller septiktanke.

Den eneste formildende faktor i den forbindelse var, at 95 procent af hovedstadsmetropolens sommerhuse tilsluttedes sådanne spildevandsanlæg, hvorved den tidligere ganske udbredte nedgravning af fækalier og udhældning af urin og husholdningsspildevand på de enkelte grunde eller i nærmeste vandløb stoppede. At grundvandsnedsivning fra sivebrønde eller ulovlig anvendelse af septiktanke blev mere udbredt, blev så en ny miljøudfordring.¹⁴

Erhverv

Bydannelse og erhvervsudvikling blev også i hovedstadsmetropolens efterkrigstidssommerhusbyer stærkt forbundne. Mens nærmest liggende fiskerleje, større landsbyer, stationsbyer, købstæder eller forstadsbydele dækkede behovet for dagligvare og håndværksmæssige ydelser i et betydeligt antal af efterkrigstidens sommerhusbyer i byregionens åbne opland, skabte periodens sommerhusbydannelse grundlag for en byerhvervsmæssig udvikling i knapt en tredjedel af de sommerhusbyerne, som rummede 57 procent af hovedstadsmetropolens sommerhusvolumen. I hovedsagen i de store, større og i nogle tilfælde også mellemstore sommerhusbyer, der lå tilpas langt fra en større eksisterende bymæssig bebyggelse, og samtidig havde et volumen, som muliggjorde en selvstændig erhvervsudvikling.



I "Hullet" fik sommerhusbyen Kulhuse et egentligt forretningscenter. Her set en gang omkring 1970. Den stedlige parkerede bilpark omfattede mindre typer af personbiller og pletklarede ældre VW type 1 modeller, som ikke i samme grad var udbredte i sommerhusbybæltet ved Kattegatkysten. (Frederikssund Lokalhistoriske Arkiver, Jægerspris Arkiv)

Faktorer der samtidig blev afgørende for, hvor differentieret erhvervsstrukturen blev i de enkelte sommerhusbyer. Nogle fik således kun en enkelt købmandshandel, et mælkeudsalg eller et mindre supermarked, mens de store sommerhusbyer fik forskellige former for detailhandel og håndværksvirksomhed. Det være sig bageri, ismejeri, slagterforretning, købmandshandler, supermark og blomsterforretning, der nogle steder koncentrerede sig til selvgroede centerområde ved en gennemgående større vej. Hertil kom planteskole, tømrer- og snedkerværksted, autoværksted, VVS-virksomhed, tømmerhandel autolakereri, cykelforretning, benzintank, vognmandsforretning, cafeteria, resturent, flere is- og pølseudsalg, grill, motel og diskotek.

Ud over de badhoteller, pensionater, kurbadeanstalter, ferie- og sommerlejre, der forsatte den hidtidige virksomhed, blev der til de store og større sommerbysbyer i efterkrigstiden samtidig knyttet vandrehjem og anden virksomhed, der tilbød alternativ fritidsbosætning til sommerhusene. Det være sig flere ferie- og hvilehjem, de to kolonier med småhytter, som motorcykelklubben Ariel etablerede, de campingpladser, som almennyttige Danmark Lejr sport, senere Dansk Campingunion, og private udlagde ved 10 af sommerhusbyerne og de fire feriebyer – eller kolonier med småhuse og fælleslokaler med et stadig større udbud af aktiviteter, som arbejderbevægelsen, Dansk Folkeferie og fagforbund, stod bag. Hertil kom kursus- og feriecentre, efter- og specialskoler og et større antal nye ferie- og sommerkolonier.¹⁵



I begyndelse af den første efterkrigstid var typesommerhusene så små, at de kunne fremstilles på de enkelte virksomheders produktionsområder for siden på blokvogn at blive kørt ud til kundens sommerhusgrund og her at blive sat op på de opstillede spiller eller det støbte fundament og færdigmonteret. Her er vognen fra Skarridsø Savværk på vej med et sommerhus til en af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer en gang i begyndelsen af 50'erne (Holbæk Arkiverne, Jyderup Afdeling).



Når typesommerhusfirmaerne skulle levere større sommerhuse, blev disses delelementer fremstillet på virksomhederne produktionsområde for stykvist at blive kørt ud til kundens sommerhusgrund. Her er vognen fra Skarridsø Savværk på vej ud med et delelement til et nyt Skarridsø Hus i begyndelsen af 50'erne (Holbæk Arkiverne, Jyderup Afdeling).

Typesommerhusets guldalder

Et af de mest markante træk ved efterkrigstidens sommerhusbyer blev sammensætningen af de aktører, der stod bag sommerhusbyggeriet. En sammensætning, der i forhold til sommerhusbyggeriet op til midten af det 20. århundrede ændrede sig markant med den første efterkrigstids sommerhusboom.

Producenter og importører

Selv om selvbyg både ved opførelse af enfamilie- og sommerhuse også blev ganske udbredt i den første efterkrigstid, faldt andelen af selvbyggede sommerhuse fra 16 procent før midten af århundrede til 10 procent i den første efterkrigstid. Samtidig reduceredes andelen af sommerhuse flikket sammen af håndværksmestre mellem de to perioder med 17 procentpoint, mens andelen huse opført med arkitektbistand faldt med 27 procentpoint. Disse forskydninger blev betinget af den meget store rolle, typesommerhuset fik i den første efterkrigstid.

Mens kun et beskedent antal byggefirmaer med typesommerhuse alene havde stået bag fem procent af de sommerhuse, der opførtes i mellemkrigstiden og 40'erne, førte den første efterkrigstids sommerhusboom til, at ikke mindre end 55 procent af husene i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer blev tilvejebragt af 67 firmaer, der havde specialiseret sig i

produktion og import af typesommerhuse; heraf 57 danske og ti fra det øvrige Skandinavien. Fremstilling og indførsel af typesommerhuse blev dermed en af de nye brancher, der kendetegnede den første efterkrigstids erhvervsudvikling.

Ud over en udbygning af de former for industri, der var opstået før midten af det 20. århundrede, blev den første efterkrigstids anden industrirevolution i særlig grad båret af den eksportorienterede nicheindustri og den nye hjemmemarksbaserede, men efterhånden også eksporterende, forbrugsvarerindustri. 50'erne og 60'erne kom således til at opvise en perlerække af nye eller ekspanderende industrivirksomheder inden for produktion af ikke blot hårde hvidevarer, tv- og radioanlæg og møbler, men også af typeparcel- og sommerhuse. Typeparcelhuse, der i første omgang opførtes på et traditionel håndværksmæssigt grundlag, men hurtigt blev rejst som elementbyggeri. Typesommerhuse, der enten byggedes på virksomhedernes produktionsområde og på blokvogn transporteredes ud til kunderne, eller hvis elementer fremstilledes i disses produktionshaller for efterfølgende at blive samlet ude i sommerhusbyerne.

Da der i det øvrige Norden havde været en århundreder lang tradition for træhusbyggeri, der både i mellemkrigs- og efterkrigstiden her var et sort marked for sådanne huse og samtidig skabtes store og gennemrationaliserede produktionsvirksomheder på området, kunne der herfra eksporteres kvalitetssommerhuse, som blev særdeles konkurrencedygtige på det danske marked. Særlig svenske, men også norske og i nogen grad finske typesommerhuse importeredes derfor i vidt omfang direkte eller via danske firmaer her til landet samtidig med den meget betydelige nationale typesommerhusproduktion.¹⁶

De ti store

Af den første efterkrigstids typesommerhusproducenter og- importører kom ti virksomheder til at tegne sig for ikke mindre end 82 procent af de typesommerhuse, som i perioden rejste i sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens åbne land (tabel 6). Blandt disse blev ikke mindre end 22 procent fremstillet af Jeppesens Savværk. Firmaet, der etableredes i metropolforstaden Søborg i Gladsaxe Kommune i den første del af 30'erne og blev det første af sin art i landet, stod allerede i mellemkrigstiden og 40'erne bag en ganske betydelig produktion af små norsk inspirerede laftehuse, blokhuse, med græsbeklædt tag. På dette produktionsgrundlag blev Jeppesens Savværk med den første efterkrigstid sommerhusboom den største producent af typesommerhuse. Samlet kom virksomheden på landsplan til at stå bag 25.000 sommerhuse, og alene i 60'erne leveredes ikke mindre end 500-700 huse om året.

Baseret på de oprindelige blokhuse producerede Jeppesens Savværk i den første efterkrigstid flere modeller af typesommerhuse nu alle med tagpap. Alt lige fra småhuse på 20 m² med to værelser, men uden toilet, til huse på over 60 m² med fire værelser, toilet og bad. Da de mindre sommerhuse blev fremstillet på savværket i Søborg, de større var af en enkelt konstruktion, som hurtigt kunne samles på stedet, alle sommerhusmodeller var uden isolering og fik en simpel aptering, der bl.a. medførte at køberen selv skulle installere strømførende kabler, stikkontakter, lampesteder og toilet, hørte typesommerhusene fra Jeppesen til de billigere på markedet.

Ud over hovedproduktionen fremstillede virksomheden mindre hytter, redskabsskure med eller uden plads til et lokum og små skure alene beregnet til et sådant. Med denne stærkt varierede produktion leverede Jeppesens Savværk sommerhusløsninger afpasset købernes forskellige økonomiske formåen, hvilket var afgørende for virksomhedens succes.

Næsten 18 procent af typesommerhusene i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer blev i den første efterkrigstid produceret af Myresjö Huse, der oprettedes i slutningen af 50'erne og i 70'erne flyttedes til metropolforstaden Hedehusene. Myresjö husene leveredes også i forskellige størrelsesmæssige varianter, men som alle opførtes i elementer, der blev fremstillet på

virksomhedens produktionsanlæg og sattes sammen på den enkelte sommerhusgrund. Husene havde ikke den traditionelle ydre sommerhusform, men et moderne snit kendetegnet ved sorte bærende stolper og dragere, lodretsiddende fyrretræsbeklædning i naturfarve og flade tage eller tage en let rejstning. Da Myresjö husene, hvoraf der på landsplan fremstilledes 8.000, var fuldisolerede og fuldt udstyrede med toilet og senere bad og kunne leveres med skorsten og pejs, hørte de til de dyrere af periodens typesommerhuse.

Tabel 6. Procentvis fordeling af ti største og andre producenter af typesommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1950-1973					
	Hom	Kat	Ro F	Horn	Øvrige
Jeppesens Savværk	21,8	11,8	24,6	25,8	19,0
Myresjö Huse	17,7	22,6	17,2	15,5	18,9
Västkost Stugan	12,8	13,5	9,8	12,8	16,2
Skaritsø Huse	11,5	17,2	12,5	8,5	12,9
Tectum	3,8	3,7	2,2	4,2	5,6
Trelleborg Hus	3,6	2,3	5,6	3,2	7,8
Ganløse Huset	3,4	2,4	2,7	4,9	
Tårnby Huset	2,7	1,7	2,0	3,9	
Anneberg Hus	2,6		2,4	3,6	3,4
Scanda Huse	2,5		3,1	3,5	2,3
Safarihuset		2,0			2,8
Smidstrup Huset		5,1			2,2
Andre	17,6	17,7	17,9	14,1	8,9
Total	100	100	100	100	100
<i>Forkortelser:</i>					
<i>Hom: Hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, total.</i>					
<i>Kat: Kattegatkystens sommerhusbybælte.</i>					
<i>Ro F: Sommerhusbyer ved Roskilde Fjords nord- og øst- side.</i>					
<i>Horn: Sommerhusbyer i Hornsherred.</i>					
<i>Øvrige: Hovedstadsmetropolens øvrige sommerhusbyer.</i>					
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>					

Godt 13 procent af hovedstadsmetropolens typesommerhuse blev leveret af Västkost-Stugan, der oprettedes i 1932 med produktion Mjögäck mellem Borås og Falkenberg i den sydvestlige del af Småland. Västkost-Stugan, der importeredes direkte til Danmark og havde karakter af et traditionelt svenske brædebeklædt stolpehuse, fremstilledes tillige i forskellige størrelsesvarianter, men med det fuldisolerede 50- 60 m² store 3 værelses hus med skorsten, toilet og senere også bad som den mest udbredte model. Med disse kvaliteter lå Västkost-Stugan prismæssigt i den højere ende på markedets prisskala. Firmaet i Mjögäck producerede i alt omkring 40.000 sommerhuse, hvoraf en meget betydelig del eksporteredes til det nordiske marked



Når samtlige dele til et større sommerhus var kørt ud til kundens grund, blev de her samlet til ét sommerhus og færdigmonteret, hvis det indgik i leveringsaftalen. Her er et Skarridsø Hus blevet samlet i en af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, mens folkene fra Skarridsø Savværk er ved at lægge tagpap på. Endnu mangler indsætning af døre og de resterende vinduer og færdigmontering inde i huset (Foto fra starten af 50'erne, Holbæk Arkiverne, Jyderup Afdeling).

Den fjerdestørste typesommerhusleverandør til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den første efterkrigstid blev Skarridsø Huset, der opnåede en andel på knapt en ottendedel af byregionens typesommerhusene. Produktionen af Skarridsø Huset, der påbegyndtes af et savværk i stationsbyen Jyderup i Nordvestsjælland i starten af 50'erne, og siden samme sted videreførtes af et stort tømrerfirma med hjemsted i metropolforstaden Glostrup, opførte på landsplan 20.000 typesommerhuse.

Beklædt med blokhusbrædder og med hvide vindskeder, en pæn taghældning, stort tagudhæng og store vinduespartier blev Skarridsø Huset det, der mest svarede til forståelsen af et dansk sommerhus, hvorfor det ofte blev kopieret af de talrige håndværksmestre, der tillige stod bag den første efterkrigstids sommerhusbyggeri. Skarridsø Huset produceredes i tre varianter: Et mindre hus på 39 m² med to værelser, et mellemstort på 50 m² med tre værelser og et større på lidt over 60 m² med 4 værelser. Husene var alle fuldisolerede, udrustet med toilet og ganske hurtigt også med bade faciliteter, og kunne leveres som enten et råhus, hvor køberen selv måtte forestå apteringen af dette, eller et fuldt monteret hus med skorsten. I disse tilfælde lå Skarridsø Huset i den halvdyre ende på markedet.

På femtepladsen blandt de ti mest udbredte typesommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer blev med knapt fire procent af disse de huse, der fremstilledes af Tectum. Mens samtlige af den første efterkrigstids typesommerhuse produceredes på et rendyrket privatkapitalistisk

grundlag, blev virksomheden drevet af arbejder- og bondebevægelsens fælles FDB, der som en del af korporationen tidligt havde oprettet en konfektionsfabrik, og i den første efterkrigstid slog ind på produktion og salg af enkeltformede kvalitetsmøbler gennem FDB Møbler. Tectum, der blev en del af disse FDB-virksomheder, specialiserede sig først i produktion og salg af køkkenelementer og senere toilet- og badeværelsesudstyr, men slog med særlige aftaler med de øvrige nordiske landes forbrugskorporationer og træhusproducenter i 1962 ind på import og salg af typesommerhuse.

Virksomheden startede med salg af en serie svenske typesommerhuse, der slog så godt an, at Tectum kom til at tegne sig for størstedelen af Sveriges eksport af træhuse til Danmark, og senere udvidede prorammet med norske træhus. Fra omkring 1970 tillige med en ny stor serie af forskellige finske bjælkehuse, i form af tre typesommerhusmodeller og fire hyttemodeller, samt en anden serie af svenske typesommerhuse. Samlet kom Tectums sommerhusprogram til at omfatte 28 forskellige typemodeller med forskellig aptering spændende fra beskedne hytter på 8 m² til store sommerhuse på 84 m². Med aftalerne med de nordiske sommerhusproducenter kunne Tectum levere kvalitetssommerhuse, der lå på et mellemniveau på markedets prisskala.

Også firmaet bag Trelleborg Huset baserede fra 1964 sin virksomhed på import af nordiske typesommerhuse. I dette tilfælde det norske Sandehuset, der kom til at tegne sig for godt tre procent af sommerhusene i hovedstadsmetropolen sommerhusbyer i den første efterkrigstid. Trelleborghuset, hvoraf der i hele landet opførtes 2.000, leveredes alene i en typemodell. Et 60 m² stort veludstyret blokhus, der med tre værelser, skorsten, toilet og bad lå i den højere ende af prisniveauet på det danske typesommerhusmarked.

Ganløse Huset kom i den første efterkrigstid tillige til at tegne sig for godt tre procent af hovedstadsmetropolens typesommerhuse. Produktionens påbegyndtes i 1962 af Ganløse Savværk, der leverede i alt 2.000 typesommerhuse på landsplan. Husene blev udbudt i to tre modeller, svingende arealmæssigt mellem 30 og 50 m², havde overvejende falde tage og var apteret med simple og prisbillige materialer. Alene de store typer havde toiletrum med en størrelse, der gav køberen mulighed for efterfølgende at etablere bade faciliteter. Ganløse Huset kom dermed til at ligge i en lave ende af prisskalanen på markedet. På samme pris- og kvalitetsniveau lå Tårbyhuset, der fortrinsvis i 60'erne stod for godt tre procent af typesommerhusene i byregionen sommerhusbyer.

De sidste fem procent af de ti mest solgte typesommerhuse i hovedstadsmetropolens første efterkrigstidsperiode fordelte sig nogenlunde ligeligt på Anneberghus og Scanda Huset. Førstnævnte sommerhustype, der blev produceret af virksomheden Annerbergshus, som etableredes i Kungsbacka i Halland i 1947, leveredes første gang til Danmark i 1965 og siden i 1.500 eksemplarer til det danske marked. Til dette fremstilledes kun en ganske dyr type af husene fra Anneberghus. Et 60 m² stort, fuldisoleret hus med tre værelser, toilet og bad. En størrelse og kvalitet, der tillige kendetegnede typesommerhusene fra den dansk producent af Scanda Huset, der dog også leveredes i mindre udgaver.¹⁷

De mange små

Ud over de typesommerfirmaer, der kom på topti-bestsellerlisten af typesommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den første efterkrigstid, opstod 59 større eller mindre producenter af typesommerhuse, der enkeltvis stod bag en meget lille del af produktionen og importen de 18 procent resterende typesommerhuse; i gennemsnit svarende til 55 sommerhuse pr. producent (tabel 7). Af disse blev særlig Kalmar Huse, der 1968 påbegyndte produktionen i stationsbyen Bramming i Vestjylland, siden en af de store på det danske typesommerhusmarked. De første huse rejstes i årene i 1968-69, og siden blev det på landsplan til 11.000 eksemplarer. Kalmar Husene leveredes i forskellige størrelser, men var alle fuldisolerede, veludstyrerede med toilet og

bad og karakteristiske med deres A-form og lave sidehøjde og lå i den høje ende af prisskalaen på sommerhusmarkedet.

I samme ende lå Liljehuset, der efter etableringen i 1970 opførtes i 2.700 eksemplarer af rundt om i landet. Liljehuset blev i modsætning til de øvrige typesommerhuse ikke præfabrikeret, men opførtes traditionelt på grunden afpasset de stedlige forhold og købernes ønsker om indretning. Safari Huset, der fra 1969 produceredes af et mindre tømrer- og snedkerfirma, og svenske Fribo Hus svarede for så vidt størrelse, kvalitet og fremstillingsmåde til Linjehuset. Hverken i den første eller sidste efterkrigstid blev de tre typesommerhuse videre udredt i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer.

Tabel 7. Øvrige producenter af typesommerhuse til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1950-1973		
Tømmer og snedkervirksomheder	Importerede	Øvrige
Bistrup Tømmerhandel	Värmland Huse (S)	Ønskehuset
Trekløverhuse	Norsk Træhus (N)	ETO Sommerhuse
Vig Savværk	Kjeldstad Sagbruk (N)	Høm Huse
Tørringe Huse	Kungs Hus (S)	Friberg Hus
Viksjø Hus	Arbo Stuga (S)	H+H Gasbeton
Tønder Hytter	Wardsjö Husene (S)	GM Huse
Skovhusene	Fribo Huset (S)	AM Huset
Seets Huset		Thermik Huset
Heidi Huset		Trybo Typehuse
Skovlunde Huset		BMF Fritidshuse
Hareskovhuse		GNT Huse
Egeskov Feriehuse		Møllebæk Huse
Riviera Husene		OK Sommerhuset
Trivselshuset		Folkehuset
Sass Huset		Polarhus
St. Lyngby Huset		Modulhuset
Nøkke Huset		California
Pandahuset		JH Sommerhus
Helse Huset		Pre Byg
Jægersprishuset		KAB Sommerhuse
Friness Huset		Møllegården
		Kalmar Husene
		Liljehuset
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>		

Det blev, i lighed med Kalmar Huset, til gengæld senere typesommerhuse fra to andre producenter: Friness Huset, der fra 1962 siden leverede 3.500 huse på landsplan og Høm Huse, som etableredes i 1949 og slog ind på produktion af såvel enfamilie- og sommerhustypehuse.

Mens hovedparten af den første efterkrigstids typesommerhusene i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer overvejende fremstilledes i dens forstæder, Jylland og de øvrige nordiske lande, dannede afsætningsmarkedet i den stedlige sommerhusby og egnens øvrige sommerhusbyer grundlag for, at der her i to tilfælde opstod typesommerhusproducerende virksomheder. Et entreprenør- og byggefirma i Smidstrup i Kattegatkystens sommerhusbybæte påbegyndte således i 1963 produktionen af det dyre Smidstrup Huset. Huset, der kun leveredes i en udgave, var på 70 m², rummede fire værelser, bad, toilet og skorsten og opførtes traditionelt på grunden med faldt tag,

Et signifikant kvalitetsløft

I forhold til mellemkrigstidens og 40'erne sommerhuse fik den første efterkrigstids huse således langt færre med 1-2 værelser, mens mere end halvdelen kom til at rumme 3 værelser (tabel 8). Markant flere, henholdsvis 82 og 42 procent, fik installeret toilet og bad i sommerhusene, mod 37 og 10 procent i sommerhuse opført før midten af århundredet, på samme tid som huse uden køkken blev forsvindende. Over 60 procent den første efterkrigstids sommerhuse blev fuldisolerede, mens denne beskyttelse mod kulde og vind alene opnåedes i de 14 procent af mellemkrigstidens og 40'ernes sommerhuse, der var grundmurede.

Tabel 8. Parametre for sommerhusstandarden i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1950-1973					
Rumfordeling, i procent:					
1 rum	2 rum	3 rum	4 rum	5 el. fl. Rum	Total
1,8	22,5	53,2	16,5	6,1	100
Toilet, i procent:	Udenfor huset	I huset	Total	42,2 procent med bad. 1,7 procent uden køkken	
	18,4	81,6	100		
Areal:	Mellem 10-190 m ² . Gennemsnit 51,9 m ²		Udvidelser:	I gennemsnit 14,8 m ²	
Opført, procentfordeling:			Forsynet, procentfordeling:		
Af træ	Som grundmuret	Total	Med skorsten	Uden skorsten	Total
85,5	14,5	100	59,6	40,4	100
Opført på, procentfordeling:		Vandforsyning, procentfordeling:		Spildevandsafledning, procentfordeling:	
Piller	Fundament	Udenfor hus	I hus	Ingen	Sivebrønd m.m.
10,1	89,9	7,9	92,1	6,3	93,7
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>					

Størrelsesforholdet mellem grundmurede og af træ opførte sommerhuse forblev ganske vist det samme i den første efterkrigstid som i perioden op til 1950, men til gengæld blev 90 procent af efterkrigstidssommerhusene opført på et støbt fundament, mens det alene drejede sig om tre fjerdedele i de ældre sommerhuse. Endelig udrustedes den første efterkrigstids sommerhuse i langt højere grad med bekvemmeligheder end sommerhusene fra mellemkrigstiden og 40'erne. Andelen af sommerhuse med de opvarmningsmuligheder, som en skorsten gav, forøgedes 53 til 59 procent, på samme tid som elpaneler i den første efterkrigstid gav en ny opvarmningsmulighed i huse uden skorsten. Af sommerhuse med indlagt vand og spildevandsafledning til sivebrønd eller septiktank øgedes andelen fra henholdsvis 86 og 77 procent i huse opført i perioden før midten af det 20. århundrede til henholdsvis 92 og 94 procent i efterkrigstidssommerhusene.¹⁹

Ulighed

Selv om den første efterkrigstid med udbygningen af den socialt sikrende og omfordelende velfærdsstat kendetegnedes af større lighed, blev det varige forbrugsgode som et sommerhus repræsenterede fortsat særdeles ulige fordelt (tabel 9). Det gjaldt selvsagt mindretallet af arkitekttegnede, men også den mindre del, lokal håndværksmetre flikkede sammen, og det alt dominerende typesommerhus.

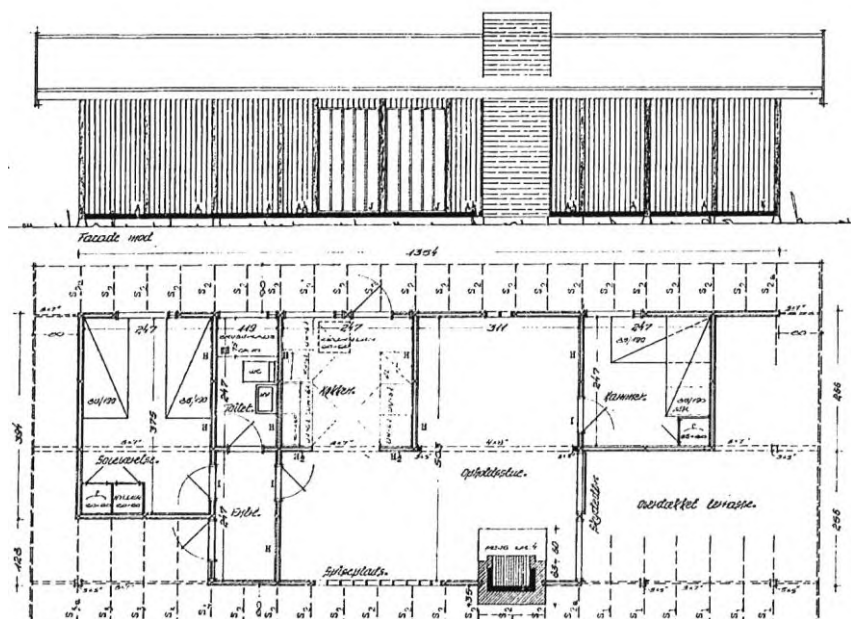
Tabel 9. Procentvis social sammensætning af førstegangssommerhusejere i hovedstadsmetropolen sommerhusbyer, 1950-1973, og af erhvervsbeskæftigede i hovedstadsmetropolen, 1950 og 1970						
Stilling	Sommerhusejere, 1950-1973		Hovedstadsmetropolens erhvervsbeskæftigede befolkning			
			1950		1970	
			Hovedstaden	Forstæder	Hovedstaden	Forstæder
Større selvstændige	6,6					
Mindre selvstændige	15,5					
Selvstændige, total		22,1	11,7	17,4	7,1	9,5
Ledende funktionærer	7,1					
Akademisk uddannede funktionærer	9,6					
Højere funktionærer, i alt	16,7					
Øvrige funktionærer	42,9					
Funktionærer, total		59,6	33,0	24,2	42,6	44,6
Faglærte arbejdere	15,4					
Ufaglærte arbejdere	2,9					
Arbejdere, total		18,3	53,3	58,4	50,0	44,1
Total	100	100	100	100	100	100

Anvendt materiale se note 3 og Bro: Metropoludfordringer, 2019, s. 110-111.

Endskønt arbejderklassens andel af erhvervsbeskæftigede i hovedstadsmetropolen i den første efterkrigstid alene faldt fra over 50 procent til under 45, kom arbejdere kun til at udgøre godt 18 procent af periodens førstegangssommerhusejere i byregionen. I forhold til mellemkrigstidens og 40'erne betegnede det ganske vist en forøgelse på syv procentpoints og dermed en vis social udjævning i sommerhusejerforholdet, men både funktionærer og selvstændige forblev stærkt overrepræsenteret i periodens sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen.

På trods af andelen af erhvervsbeskæftigede funktionærer og selvstændige i hovedstadsmetropolen i perioden i henholdsvis forøgedes og reduceredes fra 33 til 44 og fra 17 til 7 procent, opnåede de to grupper en andel af førstegangssommerhusejere i byregionens sommerhusbyer på 60 og 22 procent. I forhold til mellemkrigstiden og 40'erne var der tale om en forøgelse af ejerandelen på 10 procentpoints for funktionærlagets vedkommende og en reduktion på 14 procentpoints for gruppen af selvstændige, men med ganske betydelige forskydninger inden de to sociale hovedgrupper. Blandt selvstændige reduceredes andelen af førstegangssommerhusejere i efterkrigstiden i forhold til mellemkrigstiden og 40'erne med 7,4 procentpoints for større selvstændige og 9,5 procentpoints for små selvstændige, mens samme ejerandel inden for funktionærlaget henholdsvis faldt med 9,3 procentpoints for laget af højere funktionærer og forøgedes med næsten en femtedel for gruppen af øvrige funktionærer.

Et af talrige eksempler på, at det i særlig grad blev mellemlaget, der opnåede de største fordele ved den første efterkrigstids økonomiske vækst og velfærdstatslige omfordeling. Men også et udtryk for, at indkomstfordelingen forsat blev skæv på trods af et stadig mere progressive indkomstskattesystem og den udbyggede velfærdsstats indkomstoverførelser og mere eller mindre gratis offentlige serviceydelser og institutionstilbud.²⁰



Større model med tag med svag rejsning fra Myresjö Hus opført i sommerhusbyen Over Dråby Strand i 1968 (Frederikssund Kommune digitale byggesager, <https://www.weblager.dk/>).

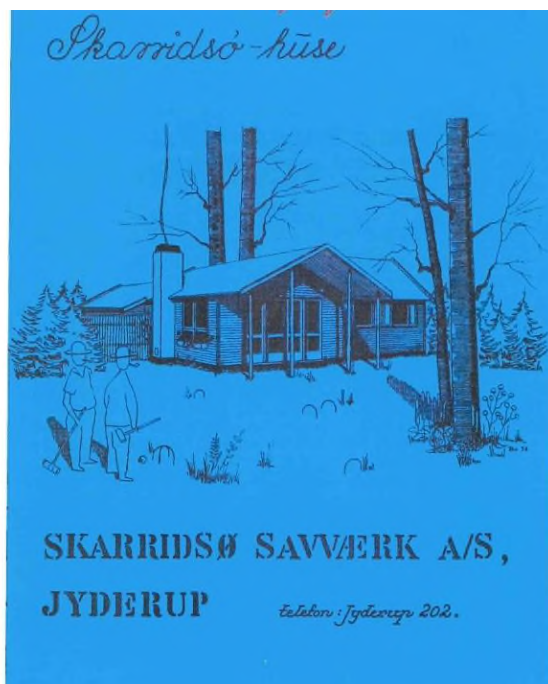
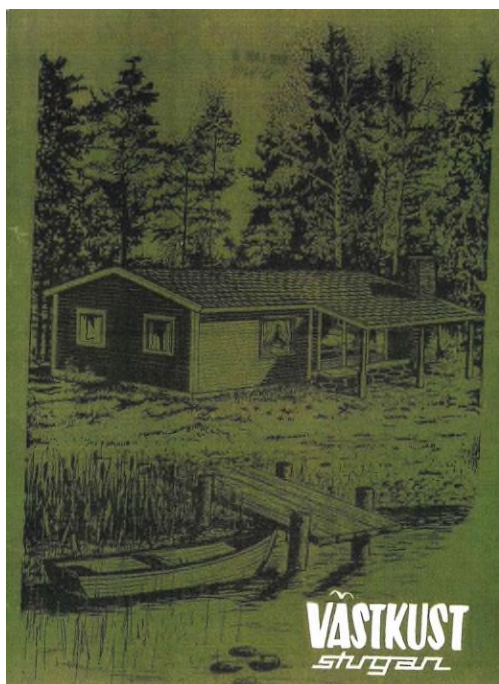
Regionale variationer

I lighed med såvel hovedstadsmetropolens enkelte byenheder som regionalt i hele byregionen, blev dens sommerhusbyer i den første efterkrigstid kendetegnet af markante regionale forskelle for så vidt bebyggelsens karakter og sociale sammensætning og fordelingen af de mest udbredte typesommerhuse (tabel 6).

Med den største andel af højindkomstlaget af større selvstændige og højere funktionærer i Kattegatkystens sommerhusbybælte og i nogen grad også i sommerhusbyerne i kystens fjerne bagland og ved Strøby Strand på Køge Bugt sydside, blev efterkrigstidssommerhusene her både større og mere veludrustede end i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer som helhed. Det blev da også her, at de dyrere typesommerhuse og mere luksuøse Safarihuset og Smidstrup Huset gennemsnitligt blev mere udbredte, mens de prisbillige fra Jeppesens Savværk, Ganløse Huset og Tårnbyhuset forekom i et langt mindre omfang.

Modsat sommerhusbyerne i Hornsherred, hvor disse billigere typesommerhuse fik en langt større udbredelse som følge af den større andel af førstegangssommerhusejere, som de lavere og mellemste indkomstgrupper af arbejdere, øvrige funktionærer og mindre selvstændige her udgjorde. En social sammensætning af denne ejergruppe, som bevirkede, at sommerhusene i Hornsherred blev de mindst og dårligst udrustede af husene i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer som helhed.

Mellem de to yderpunkter, som sommerhusbyerne i Hornsherred og ved Kattegatkysten repræsenterede, placerede sommerhusbyerne ved Roskilde Fjords nord- og østside sig. Her blev både sammensætningen af førstegangssommerhusejere, sommerhuskvalitet og -størrelse og fordelingen typesommerhuse mere jævn, og lagde sig i højere grad tættere på gennemsnitsfordeling i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer.²¹



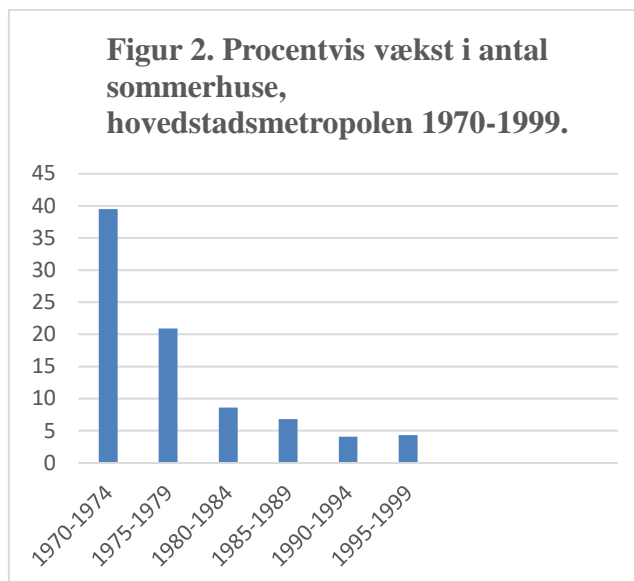
Til venstre forside på salgsbrochure fra Västkost Stugan i 1965 (Västkost Stugan AB). Til højre forsiden af Skarridsø Huses salgsbrochure fra 1962 med firmaets største typesommerhus: Et vinkelformet hus på 63 m² (Gribskov Kommune digitale byggesager, <https://www.weblager.dk/>).

Tilbageslag

Blev 80,8 procent af efterkrigstidens samlede volumen på over 40.000 nye sommerhuse i hovedstadsmetroolen, svarende til 1.427 sommerhuse pr. år, rejstes i den første del af perioden mellem 1950 og 1973, opførtes de resterende 19,2 procent i dens sidste del, 1974-1990. Med alene nye 7.800 nye sommerhuse eller 487 pr. år, betegnede den sidste efterkrigstid dermed et massiv fald i tilvæksten af nye sommerhuse i byregionen. Allerede i perioden 1970-1974 blev væksten en del lavere end i 60'erne for i de tre følgende femårsperioder at falde yderligere og i de to femårsperioder i 90'erne at stagnere på omkring 3-4 procent (figur 2). Et tilbageslag, der havde sine samfundsmæssige forudsætninger, og fik betydelige konsekvenser for såvel sommerhusbyernes karakter som typesommerhusbranchen.

Ændrede forudsætninger

Med olieforsyningskrisen og den forstærkede økonomiske globalisering, der i stigende grad yderligere konkurrenceudsatte industrien og andre byerhverv, blev den sidste efterkrigstid og det meste af 90'erne kendetegnet af tilbagevendende kriser. Den deraf følgende stigende arbejdsløshed og vigende realindkomst bragte hovedstadsmetropolen i stagnation, og decimerede også det økonomiske grundlag for det marginale forbrugsgode, sommerhuset udgjorde.



Kriserne manifesterede sig i en langt svagere økonomisk vækst end i den første efterkrigstid, år med negativ vækst og realindkomstnedgang og dermed tillige i en svagere vækst i rådighedsbeløbet og det samlede konsum (tabel 10-11). Med den heraf følgende mindre vækst i det private forbrug forrykkedes forbrugssammensætningen på ny (tabel 12).

Selv om andelen af basale livsforbrugsnødheder, fødevarer, beklædning m.m., forsat kom til at udgøre en mindre andel i det samlede forbrug, øgedes i nogle af de værste kriseår mellem 1976 og 1987 bolig- og opvarmningsudgifternes andel som følge af et stigende renteniveau og de kraftigt stigende oliepriser. På nær andet konsum, førte det mindre økonomiske råderum og de højere bolig- og opvarmningsudgifter, til at de øvrige poster i forbrugssammensætning kom til at indgå med mindre andele i perioden. Mest markant for boligudstyr og fritid m.m., hvorunder også et sommerhus nu henregnedes, og i nogen grad transport, hvor tendensen til at køre mindre i privatbilen og levetidsforlænge den blev mere udtalt.

Tabel 10. Årlig vækst i procent af Rådighedsbeløb og konsum i faste priser

	Rådighedsbeløb	Konsum
1970-1979	2,3	1,8
1980-1989	0,9	0,8

Kilder: Johansen: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, Danmarks historie, bd. 9, 1985, s. 89 og 91 og Statistisk tiårsoversigt, 1990, s. 105.

Tabel 11. Pris- og lønudvikling, 1979-1989. Index: 1979=100

	1979	1989
Løn: Arbejdere	100	183
Løn: Privatansatte funktionærer	100	185
Løn: Offentligt ansatte funktionærer	100	181
Forbrugerpriser	100	216

Kilde: Statistisk tiårsoversigt, 1990, s. 52-53 og 57.

	1976	1987
Fødevarer og nydelsesmidler	24,3	20,2
Fodtøj og beklædning	6,1	5,6
Husleje, prioriteter, vedligehold m.m.	19,3	23,9
Brændsel, el, gas og varme	5,2	6,8
Boligudstyr m.m.	9,2	6,5
Medicin og lægeudgifter m.m.	1,7	2,0
Transport og kommunikation	16,7	16,1
Fritid, underholdning, undervisning m.m.	9,7	8,5
Andet konsum	7,8	10,4
Total	100	100

Anm. Tabellen kan ikke umiddelbart sammenlignes med ovenstående tabeller over den historiske forbrugssammensætning, da disse er arbejdet ud fra andre kriterier for forbrugets fordeling på de forskellige forbrugsposter.

Kilde: Statistisk tiårsoversigt, 1990, s. 54.

1960'erne	1970'erne	1980'erne
6,6	4,5	0,7

Kilder: Statistisk Årbog, 1968, s. 82, 1970, s. 82, 1973, s. 64, 1975, s. 72, 1978, s. 54, 1981, s. 64 og 1990, s. 262.

At den sidste efterkrigstids kriser i særlig grad førte til en nedprioritering af besiddelsen af et sommerhus, kom til udtryk i en national langt lavere vækst i sommerhusbyggeriet og sammensætningen af familiernes erhvervelse og besiddelse af varige forbrugsgoder (tabel 13 og 14)

Antallet af familie med et sommerhus øgedes således i perioden 1974-1989 alene med 8 procent, hvorved forsat kun ni procent af de danske familier rådede over et sådant gode. Til gengæld prioriteredes besiddelsen af en ejerbolig, bil og elementært udstyr til helårsbogen, køleskab, vaskemaskine, tv, telefon, højere. Højest prioriteredes i perioden mere avancerede hårde hvidevarer, opvaskemaskine og dybfryser, og tidens nye produkter til hjemmet: Video og senere hjemmecomputer. I krisen lys prioriteredes helårsboligen og varige forbrugsgoder til denne højere end en sekundær fritids- og feriebolig. Et tydeligt bevis på, at sommerhusbesiddelse var et yderst marginalt forbrugsgode, der var afhængig ikke bare af den enkeltes husstandsindkomstniveau, men også af konjunkturførløbet.

Stagnation og ulighed

Ligesom i hele hovedstadsmetropolen kom den sidste efterkrigstid til at repræsentere en stagnationsperiode for dens sommerhusbyer, der på samme tid fik en anden social sammensætning.

Sommerhusbyerne

Da der i spekulativ forventning om en lang periode med vedvarende tilvækst i sommerhusbyggeriet i hovedstadsmetropolens sommehusbyer i den første efterkrigstid var udstykket langt flere grunde end, der nåede at blive bebygget inden den sidste efterkrigstids tilbageslag i sommerhusbyggeriet indtraf, kunne periodens begrænsede tilvækst i sommerhusbyggeriet uden problemer holdes inden for disse bymæssige rammer. I det attraktive sommerhusbybælte ved Kattegatkysten var der tidligt i den første efterkrigstid, og inden offentlige myndigheder i videre omfang ved den stedlige delregionale fredningsplan og konkrete fredninger op gennem 60'erne her inddæmmede sommerhusbyspredningen, udstykket så rigelige arealer, at disse kunne opsuge en betydelig del af den sidste efterkrigstids sommerhusbyggeri (tabel 4)

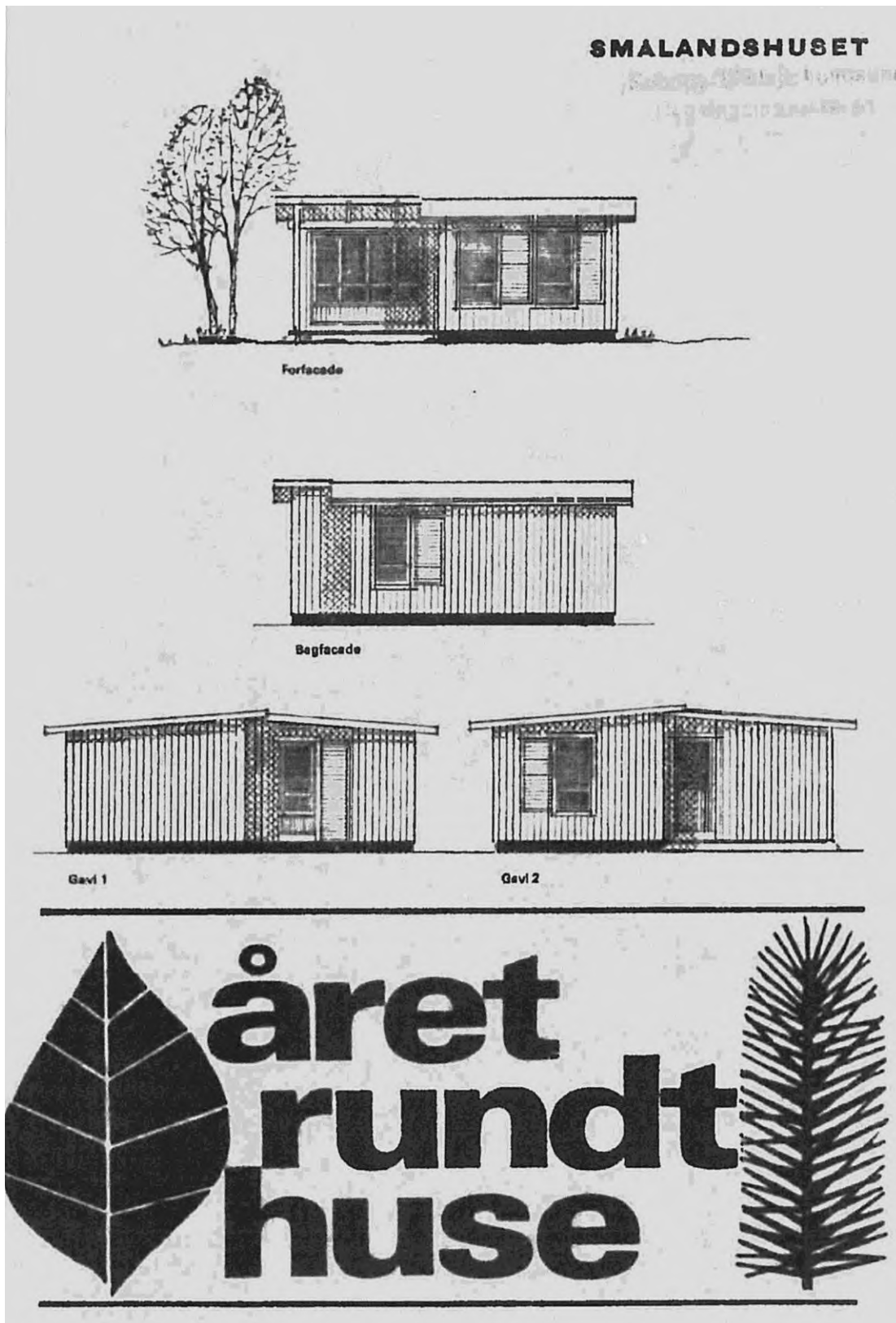
Mens kystens sommerhusbyer tegnede sig for 54 procent af den første efterkrigstids sommerhuse, blev de i den sidste efterkrigsperiode således i stand til at opsuge tæt ved 60 procent af dennes sommerhusbyggeri. Da myndighedernes regionale planindgreb overfor sommerhusbyspredningen, belært af de historiske erfaringer fra Kattegatkysten, havde været mere udtalte i andre af dele af hovedstadsmetropolens åbne land, kom sommerhusbyerne i Hornsherred i forhold til den første efterkrigstid alene til at opsuge samme andel af den sidste periodes sommerhusbyggeri. I de tidligere bebyggede sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens øvrige opland og dem ved Roskilde Fjords nord- og østside havde bebyggelsesopfyldningen i den første efterkrigstid endda været så stor, at disse sommerhusbyers andel af den sidste efterkrigstids sommerhusbyggeri blev langt mindre end i den forudgående periode.²²

Tabel 14. Antal familier og antal familier i besiddelse af varige forbrugsgoder, 1974-1989

	Tilvækst. Index: 1974=100		Procentandel	
	1974 ¹	1989	1974 ¹	1989
Antal familier				
	100	111		
Antal familier med varige forbrugsgoder				
Ejrbolig	100	128	48	55
Sommerhus	100	108	9	9
Personbil	100	128	52	60
Vaskemaskine	100	158	46	66
Opvaskemaskine	100	284	9	23
Farve fjernsyn	100	119	86	92
Video	100 ²	379	8 ⁴	30
Telefon	100	168	61	93
Køleskab	100	138	78	97
Dybfryser	100	208	45	85
Hjemmecomputer	100 ³	140	8 ⁵	12

Anm. 1: Se efterfølgende tabelnoter. 2: Basisår: 1982. 3: Basisår: 1987. 4: 1982. 5: 1987.

Kilder: Statistisk tiårsoversigt, 1990, s. 54. Statistisk Årbog, 1988, s. 171.



FDB stod gennem virksomheden Tectum for import af forskellige typesommerhuse fra Skandinavien. Her salgsbrochuren for et af dem: Det svenske Smålandshuset, som opførtes på en grund i sommerhusbyen Munkerup i 1963 (Gribskov Kommune digitale byggesager, <https://www.weblager.dk/>)

Øget ulighed

Udvikledes hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den sidste efterkrigstid sig inden for allerede givne rammer, undergik de med periodens ændrede økonomiske forudsætninger for sommerhusbyggeri – og erhvervelse evidente forandringer for så vidt byernes sociale sammensætning. Antagelig ved periodens handler med eksisterende sommerhuse, men i hvert fald dokumenteret for så vidt førstegangsejere af nye sommerhuse.²³

Mens den sociale sammensætning af disse førstegangsejere i den første efterkrigstid var blevet udjævnet en smule, blev den i den sidste del af efterkrigstidsperioden således præget af større ulighed (tabel 15). Efter at andelen af førstegangsejende arbejdere af nye sommerhuse i den første efterkrigstid var steget, på trods af arbejderklassens mindre andel af erhvervsbeskæftige i hovedstadsmetropolens, reduceredes arbejderens andel af denne ejergruppe i den sidste efterkrigstid parallelt med klassens mindre andel af erhvervsbeskæftigende for at lægge sig på samme lave niveau som i perioden før midten af århundredet.

Selv om andelen af førstegangsejere af nye sommerhuse fra laget af øvrige funktionærer på samme tid øgendes med ti procent, faldt de mindre selvstændiges andel af samme ejergruppe så meget, at andelen af de to mellemindkomstlag i ejergruppen kun forøgedes med fem procentpoint. Samlet reduceredes andelen af førstegangsejere af nye sommerhuse fra de lavere og mellemste indkomstlag af arbejdere, øvrige funktionærer og mindre selvstændige i den sidste efterkrigstids sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens således med to procent, mens andelen fra de høje indkomstlaget af større selvstændige og højere funktionærer forøgedes med denne procentsats.²⁴

Tabel 15. Procentvis social sammensætning af førstegangssommerhusejere i hovedstadsmetropolens, 1974-1990, og i hovedstadsmetropolens, 1970 og 1990						
Stilling	Sommerhusejere, 1974-1990		Hovedstadsmetropolens erhvervsbeskæftigede befolkning			
			1970		1990	
			Hovedstaden	Forstæder	Hovedstaden	Forstæder
Større selvstændige	7,4					
Mindre selvstændige	11,7					
Selvstændige, total		19,1	7,1	9,5	8,1	7,7
Ledende funktionærer	10,3					
Akademisk uddannede funktionærer	7,6					
Højere funktionærer, i alt	17,9					
Øvrige funktionærer	51,9					
Funktionærer, total		69,8	42,6	44,6	59,4	63,8
Faglærte arbejdere	10,6					
Ufaglærte arbejdere	0,5					
Arbejdere, total		11,1	50,0	44,1	32,5	28,5
Total	100	100	100	100	100	100

Anvendt materiale, se note 3 og Bro: Metropoludfordringer, 2019, s. 144.

Markedets usynlige hånd

For det store antal typesommerhusproducenter- og importører, der var opstået med den første efterkrigstids sommerhusboom, førte den sidste periodes langt mindre nybyggeri af sommerhus til

en alvorlig krise. Hertil føjede sig, at den større ulighed i sammensætningen af førstegangsejere ændrede sommerhusefterspørgslen i retning af større, mere veludrustede og dermed også dyrere typesommerhuse.

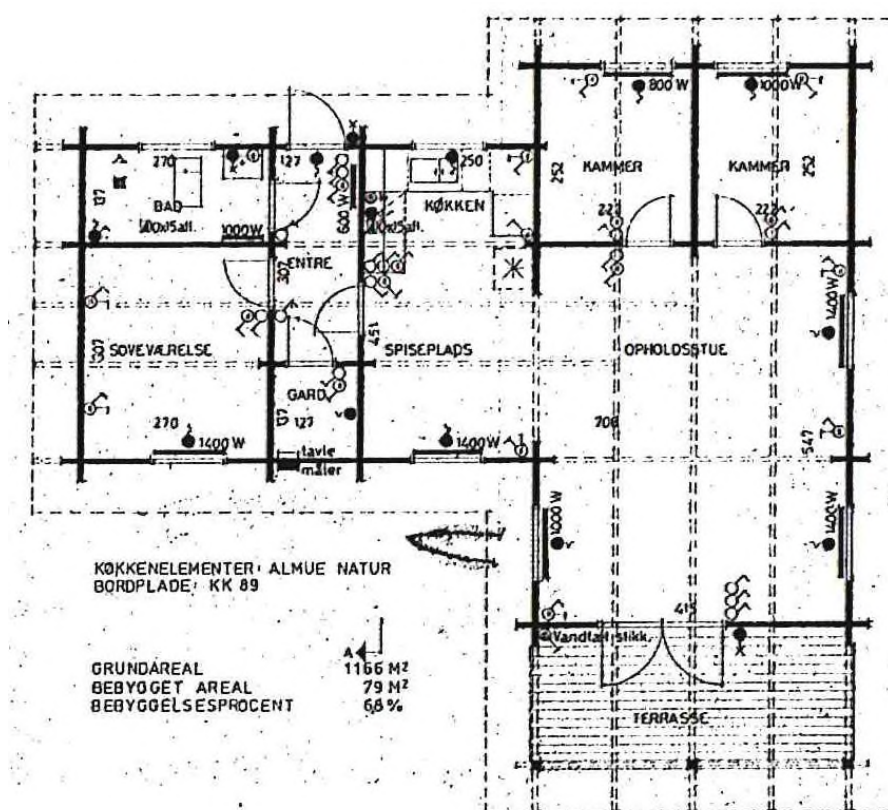
Eneste formildende omstændighed i forhold til disse ændrede konjunkturelle og strukturelle vilkår for typesommerhusbranchen blev, at selvbyggeri blev mindre udbredt, og at de små og mellemstore håndværksmester blev de helt store tabere i byggeriet af den sidste efterkrigstids nye sommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer. Mens håndværksmestrenes andel heraf i den første efterkrigstid udgjorde en fjerdedel, reduceredes den i den sidste periode ti en syvendedel. Da de arkitektegnede andel af periodens sommerhusbyggeri kun forøgedes minimalt, blev der således plads til, at typesommerhuset kunne øge sin andel fra 55 procent i den første efterkrigstid til 69 procent i den sidste del af periode.²⁵

Udrensning og koncentration

I dette relativt større, men forandrede og i volumen langt mindre marked gav dettes usynlige hånd særdeles gode betingelser for de velbyggede, populære, i udtryksform særegne og forholdsvis dyre typesommerhuse fra Kalmar Husene (tabel 16). Med 14 procent af samtlige nye typesommerhuse blev Kalmar Husene de mest udbredte i den sidste efterkrigstid. Efterfulgt af også i den første efterkrigstid stærkt forekommende og stadig relativt dyre Västkost Stugan og Skarridsø Huse, der med knapt 10 og 9 procent tegnede sig for de anden- og tredjemest udbredte nye typesommerhuse. Mens det store og velkonsoliderede svenske firma, der stod bag Västkost Stugan, styrkede sin position som leverandør af typesommerhuse til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, klarede Skarridsø Husene efter en betalingsstansning i 1974 sig alene ved at blive drevet videre af medarbejderne i årrække indtil MSH Huse i 1980 overtog produktionen og senere tillige påtog sig fremstillingen af de huse, Jeppesens Savværk havde stået bag.

Blandt de fjerde mest solgte havde Friness Huset, der også havde rødder i den første efterkrigstids sommerhusbyer, med knapt 8 procent af den sidste efterkrigstids nye typesommerhuse overtaget Skarridsø Husenes plads, mens velkendte, men i samtiden lidt altmodisch Myresjö Huset var rykket ned på femtepladsen med godt seks procent. I blandt de øvrige mest udbredte nye typesommerhuse, der hver indgik med 3-5 procent af disse, forekom fra den første efterkrigstid tillige Trelleborg Hus, Scanda Huse og Anneberg Hus.

Tabel 16. Procentvis fordeling af de ti største producenter af typesommerhuse til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1974-1990	
Kalmar Husene	13,9
Västkost Stugan	9,6
Skarridsø Huse	8,9
Friness Huset	7,5
Myresjö Huse	5,6
Høm Huse	4,8
EBK Huse*	4,6
Anneberg Hus	4,6
Trelleborg Huse	4,5
Scanda Huse	2,8
Andre	33,2
Total	100
*: Oprettet i den sidste efterkrigstid.	
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>	



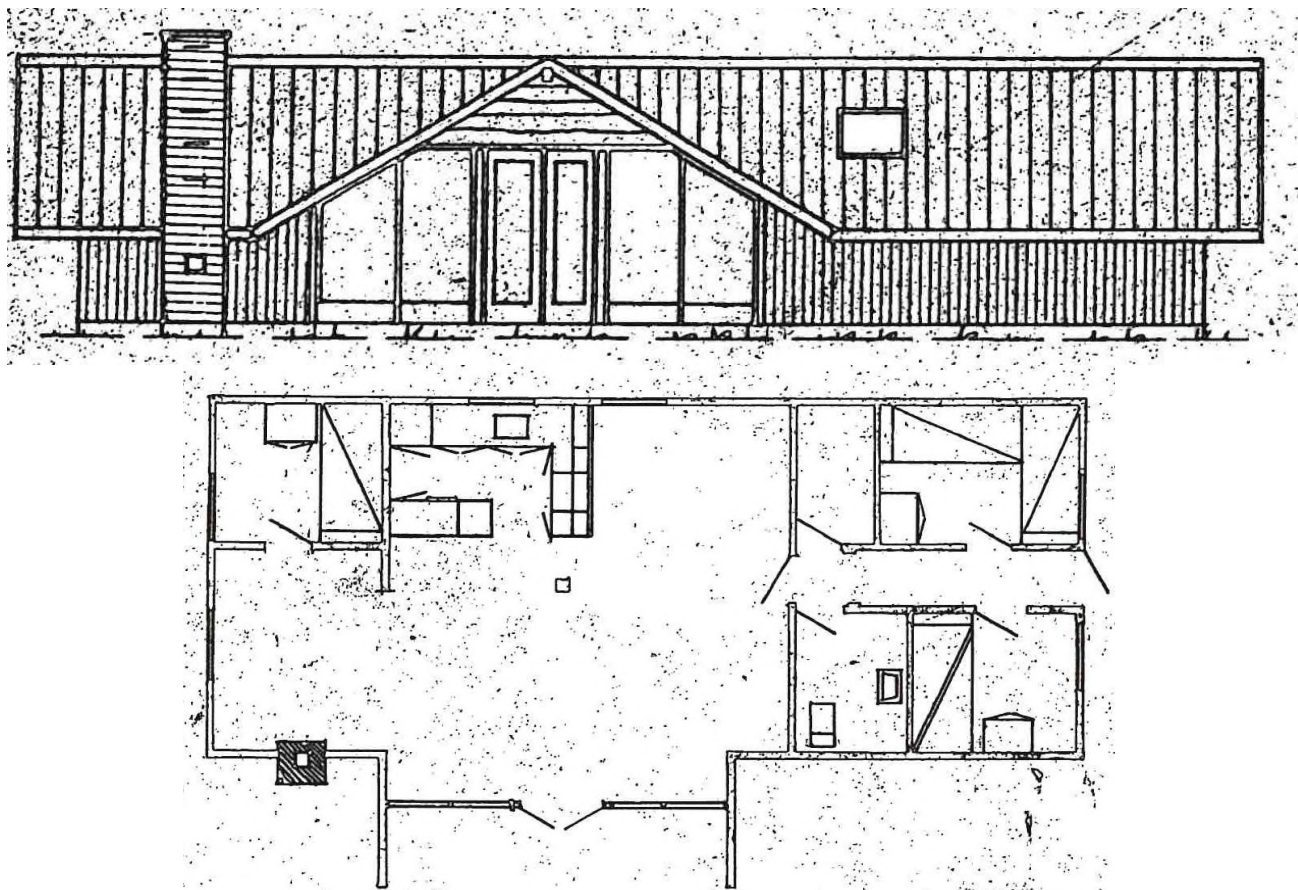
Et af Høm Husene i sommerhusbyen i Gershøj i 1978. Firmaet havde også rødder tilbage i den første efterkrigstid, men slog mere igennem i den sidste del af perioden med de robuste blokhuse (Frederikssund Kommune, digitale byggesager, <https://www.weblager.dk/>)

Derimod gled de i denne periode ganske udbredte typesommerhuse fra Tectum sammen med de prisbillige fra Jeppesen Savværk, Ganløse Huset og Tårnby Huset ud af den sidste efterkrigstids topti-bestsellerliste, der til gengæld kom til at omfatte Høm Huse og EBK Huse. Høm Huse forekom også i typesommersommerhusudgaver i den første efterkrigstid, men ikke i et sådan omfang, at de placerede sig blandt de ti de mest forekommende i hovedstadsmetropolen. EBK Huse, der blev en af den sidste efterkrigstids større typesommerhusproducenter, blev oprette i 1976 i Slagelse og fremstillede siden på landsplan 3.000 sommerhuse på mellem 70 og 80 m². Af de større producenter af typesommerhuse, der etableredes i den sidste efterkrigstid, blev den i 1988 oprettede virksomhed Planet Huse, der med produktionssted i Ribe, siden kom til at rejse 2.000 huse på landsplan, hvoraf dog ingen af disse blev repræsenteret i periodens sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen.

Som i alle andre dele i en kapitalistisk markedsøkonomi førte krisen i typesommerhusbranchen til en ubønhørlig udrensning af markedets svageste. Den hårdere konkurrence udslættede således i et stort antal den første efterkrigstids store antal mindre typesommerhusproducenter – og importører, der havde leveret til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer. Med denne koncentration i erhvervet reduceredes det samlede antal virksomheder til 39 i den sidste efterkrigstid mod 67 i den første del af perioden.

Blandt de 29, der ikke kom med i den sidste efterkrigstids toptibestsellerliste i hovedstadsmetropolen, indgik som før angivet i stærkt decimeret form huse fra fire af den første efterkrigstids store producenter af typesommerhuse samt huse fra 19 andre mindre, der heller ikke opnåede en placering på denne periodes bestsellerlisten (tabel 17). Af de nævnte 29 var syv producenter opstået i den sidste efterkrigstid. En følge af at reduktionen af den første efterkrigstids små og mange virksomheder på området havde levnet plads til, at den sidste efterkrigstids ikke

bestsellersnoterede typesommerhusleverandører, trods periodens markant mindre sommerhusbyggeri, i gennemsnit hver kom til at stå for i gennemsnit 62 huse, mod 55 i den første efterkrigstid, af den tredjedel af periodens typesommerhuse, der ikke tilvejebragtes af listens ti store aktører.²⁶



Også Kalmarhuset havde rødder i den første efterkrigstid, men det blev først i den sidste del af perioden, at det blev særdeles udredt. Her et af de karakteristiske huse i sommerhusbyen Gershøj i 1978. (Frederikssund Kommune, digitale byggesager, <https://www.weblager.dk/>).

Tabel 17. Øvrige producenter af typesommerhuse til hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, 1974-1990		
Jeppesens Savværk	Fribo Huset	Åbo Byg*
Tectum	Anni Huset*	ETO Sommerhuse
Møllebæk Hus	Safari Huset	Smidstrup Huset
Ganløse Huset	Liljehuset	Friberg Hus
Viksjø Hus	GNT Huse	H+H Gasbeton
Tønder Hytter	AM Huset	GM Huse
Pernille Huset*	Ringkøbing Husene *	Rævbæk Huset
Seets Huset	Toppeved Fritidshuse*	Møllegården
Rex Huset*	Møllebæk Huse	Trybo Typehuse
BMF Fritidshuse	Planet Huse*	
*: Oprettet i den sidste efterkrigstid.		
Anvendt materiale, se note 3.		

Kvalitative opgraderinger

Med en kombination af den noget større andel af førstegangsejere af ny sommerhuse, som de højere indkomstlag opnåede i den sidste efterkrigstid og den fortsatte teknologiudvikling, der kendetegnede bygge- og anlægssektoren, opnåede periodens sommerhusbyggeri et så signifikant løft, at det på alle parametre for sommerhusstandard hævede sig signifikant i forhold den første efterkrigstid sommerhuse og efterhånden kom op på næsten samme niveau som enfamiliehuset (tabel 18). En proces som typesommerhusleverandørerne med de nævnte mere end to tredjedele af periodens sommerhusbyggeri i udstrakt grad materialiserede.

Det nye sommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den sidste efterkrigstid blev således i gennemsnit 20 m² større, rummede en større andel med fire eller flere værelser, fuldisoleredes i 96 procent af tilfældene og udrustedes i et større omfang med en skorsten; muret eller et aftræksrør af metal. En forsvindende del opførtes på piller og var ikke udrustet med toilet, mens 86 procent havde badefaciliteter. Alle havde indlagt vand og var tilsluttet spildevandsafledning i form af sivebrønd, septiktank eller offentlig kloak. At en større del opførtes i træ var ikke udtryk for en ringere kvalitet, men en reaktion mod den første efterkrigstids ganske udbredte gasbetonsommerhuse, der ofte ikke blot var uskønne, men ikke havde sommerhusets karakter.²⁷

Tabel 18. Parametre for sommerhusstandard i hovedstadsmetropol, 1974-1990

Rumfordeling i procent:					
1 rum	2 rum	3 rum	4 rum	5 el. fl. Rum	Total
	7,5	51,5	29,7	11,3	100
Toilet, i procent:	Udenfor huset	I huset	Total	86,2 procent med bad.	
	1,8	98,2	100	Alle med køkken	
Areal:	Mellem 31-162 m ² . Gennemsnit 70,1 m ² / 95,5 procent fuldisolerede				
Opført, procentfordeling:			Forsynet, procentfordeling:		
Af træ	Som grundmuret	Total	Med skorsten	Uden skorsten	Total
91,6	8,4	100	69,3	30,7	100
Opført på, procentfordeling:		Vandforsyning, procentfordeling:		Spildevandsafledning, procentfordeling:	
Piller	Fundament	Udenfor hus	I hus	Ingen	Sivebrønd m.m.
0,8	99,2	0,0	100	0,0	100
<i>Anvendt materiale, se note 3.</i>					

Sammenfatning

Med den første efterkrigstids økonomiske vækst, stigende realindkomster og kortere arbejdstid skabtes forudsætningen for et variabelt sommerhusboom og muligheden for, at større befolkningsgrupper i ferie- og fritid kunne søge ud af den stadig mere fortættede og ekspanderende hovedstadsmetropol for i et sommerhus at udleve forskellige former for friluftsliv. Sommerhusbyer blev dermed stærkt udbredte ved metropolens kyst-, fjord- og søbredder, og fik i langt højere grad

end det fåtal, der var opstået i mellemkrigstiden og 40'erne, bymæssig karakter med et selvstændig erhvervsliv, el- og vandforsyning og spildevandsafledning.

Med den første efterkrigstids sommerhusboom skabtes samtidig grundlaget for, at produktion og import af typesommerhuse blev en ny branche i bygge- og anlægssektoren. En branche som blev en del af den første efterkrigstids nye hjemmemarksbaserede forbrugsvarerindustri, og som denne kendetegnedes af række store og større producenter og en underskov af mindre virksomheder. Da typesommerhuset udgjorde mere end halvdelen af det samlede sommerhusvolumen i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, var det med dets bagvedliggende moderne byggeteknologiske grundlag sammen med periodens stærkt forøgede samfundsmæssige indkomst og lokalkommunernes samtidig forstærkede regulering sommerhusbebyggelsen med til at bidrage til det kvalitative løft, som sommerhusbyggeriet for såvel størrelse som udrustning opnåede i den første efterkrigstid.

Da et sommerhus var et yderst marginalt varigt forbrugsgode, førte den sidste efterkrigstids tilbagevendende kriser til voldsomt fald i antallet af nye sommerhuse, men også til forandringer i karakteren af de sommerhuse, der efterspurgtes i perioden. For typesommerhusbranchen med den konsekvens at markedets usynlig hånd godt og grundigt ryddede ud i det store antal mindre virksomheder, der havde slået sig op på den første efterkrigstids sommerhusboom.

Til gengæld fik de tilbageværende af disse mulighed for at producere den større del af den relativt større mængde af typesommerhuse, der ikke fremstilledes af de store producenter i branchen. Af disse forsatte i den sidste efterkrigstid en del af dem, der var opstået i den første efterkrigstid med en anden fordeling af mængden af producerede typesommerhuse, mens nye kom til som følge af en større efterspørgsel på større og mere veludrustede sommerhuse. En udløber af at de højere indkomslag af større selvstændige og højere funktionærer, som konsekvens af krisens relativt mindre samfundsmæssige indkomst, på ny kom til at udgøre en endnu større andel af den sidste efterkrigstids førstegangsejere af nye sommerhuse. Faktorer, der forandrede den sociale og bebyggelsesmæssige karakter af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den sidste efterkrigstid.

Trods det decimerede sommerhusbyggeri i den sidste efterkrigstid, kom det sammen med den første efterkrigstids sommerhusboom og de sommerhuse, der var opført inden århundredes midte og ikke var overgået til helårsbeboelse, til at bidrage til, at hovedstadsmetropolens sommerhusvolumen i 1990 nåede omkring 45.000 huse. Det svarede til knapt en fjerdedel af Danmarks samlede antal sommerhuse, men indikerede, i betragtning af at hovedstadsmetropolens folketal dette år udgjorde over en tredjedel af landets befolkning, at byregionens sommerhusbyer ikke havde været i stand til at opsuge det antal sommerhuse, som dens befolkning havde behov for i efterkrigstiden.²⁸

Misforholdet mellem hovedstadsmetropolens vidtstrakte bymæssigt bebyggede områder og de tilbageværende relativt begrænsede arealer i dets åbne land og det forhold, at offentlige myndigheder særlig fra 60'erne af hensyn til almenhedens adgang til rekreative områder i stigende omgang regionalt forsøgte at inddæmme sommerhusbyspredningen, medvirkende til, at der i efterkrigstiden opstod meget store sommerhusbyer i Østdanmark uden for metropolens område. Særlig ved Odsherreds vestkyst ud til Sejerø Bugt, ved Store Bælt, Karrebæksmunde og Marielyst ved Falsters østkyst opstod der i efterkrigstiden store sommerhusbyer, hvortil kom det store antal samtidige større og mellemstore sommerhusbyer på det øvrige Sjælland uden for hovedstadsmetropolens område, Lolland, Falster og Møn. Overalt i sommerhusbyerne i Østdanmark uden for hovedstadsmetropolen blev sommerhusejere med bopæl i metropolen og typesommerhuse også dominerende.²⁹

Litteratur

- Bro, Henning: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion. Regionale rammebetingelser for det danske hovedstadsområdes udvikling til en byregion 1850-1990, 2020. [Doktordisputats under endelige bedømmelse af bedømmelsesudvalg, under Aarhus Universitet].
- Bro, Henning: Bogøs sommerhusområder i Bogøs historie, 2020.
- Bro, Henning: Sommerhusbyen. Sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol, 2020 [Endnu ikke publiceret bogmanuskript]
- Coopock, J.T. (red): Second homes – curse or blessing, 1977
- Dahlkild, Nan: Fra sommervilla til feriehytter, Byplanhistoriske Noter, nr. 23, 1991.
- De kulturhistoriske interesser i landskabet, 1997.
- Haldrup, Michael: Laid-Back Mobilities: Second-Home Holidays in Time and Space, *Tourism Geographies*, 6:4, 2002.
- Hjalager, Anne-Mette: Udviklingsdynamikker i sommerhussektoren, 2009.
- Jaakson, R: Second-home domestic tourism i *Annals of Tourism Research*, nr. 13, 1986.
- Johansen, Hans Christian: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, Danmarks historie, bd. 9, 1985
- Kirkegaard Larsen, Jacob R: Family holiday homescapes, Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet, 2012.
- Müller, Dieter K: Second Homes in the Nordic Countries: Between Common Heritage and Exclusive Commodity i *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7:3, 2007, s. 194.
- Sommerhuse ved Limjorden (Red.: Line Vestergaard Knudsen), 2017.
- Sommerhuset – fødsel og opvækst, Byplanhistoriske Noter, 25, 1991.
- Sommerlandets arkitektur (red. Nan Dahlkild), 2018.

Trykte kilde

- Statistisk Årbog for København, Frederiksberg m.m., 1976.
- Levevilkår i Danmark 1976.
- Statistisk tiårsoversigt, 1990.

Utrykte kilder:

Digitale byggesager: <https://www.weblager.dk/app>: Gribskov, Halsnæs, Hillerød, Frederiksund, Furesø, Egdal, Høje Taastrup og Lejre kommuner.

Digitale byggesager:

<https://public.filarkiv.dk/217#e=1&p=eyJ4Ijpb7fSwib2xWaWV3ZXJNb2R1bGUiOnt9fQ==&encodeName=b ase64><https://public.filarkiv.dk/217>: Helsingør Kommune.

Digitale byggesager: <https://public.filarkiv.dk/230#e=1&p=eyJvbnZpZXdlck1vZHVzZSI6e319>: Rudersdal Kommune

Digitale byggesager: <https://byggesagsarkivet.roskilde.dk/#/>: Roskilde Kommune

Digitale byggesager: <https://stevns.dk/borger/bolig-byggeri/digitalt-byggesagsarkiv>: Stevns Kommune.

Andre digitale kilder:

<https://www.berlingske.dk/bolig/typehuse-fra-a-til-z>

<https://classic.samvirke.dk/node/283548> <https://classic.samvirke.dk/magasin-artikel/tips-fra-tectum-4>

<https://cvrapi.dk/virksomhed/dk/safari-hus-aps/31304717>

<https://www.hoemhuse.dk/> <https://typehuse.dk/hoem-huse>

<https://vafo.dk/artikel/husene-har-hans-navn>

<http://nytsommerhuse.blogspot.com/>

Noter

¹ På nær en kort kulturhistorisk oversigtsfremstilling fra 1997 og et historisk-etnografisk værk fra 2017, der indgående behandler sommerhusområderne i det vestlige Limfjords-område i mellem- og efterkrigstiden, er litteraturen om de danske sommerhusbyers historie indskrænket til et mindre antal arkitektur- og byplanhistoriske, ofte kultursociologisk vinklede, bidrag. [jf. De kulturhistoriske interesser i landskabet, 1997, s. 291-307. Væk fra hverdagen. Sommerhuse ved Limjorden (Red.: Line Vestergaard Knudsen), 2017. Nan Dahlkild: Fra sommervilla til feriehytter, Byplanhistoriske Noter, nr. 23, 1991. Sommerhuset – fødsel og opvækst, Byplanhistoriske Noter, 25, 1991. Sommerlandets arkitektur (red. Nan Dahlkild), 2018]. Særlig som en udløbet af den internationale turismeforskning, har sommerhusbyer historie derimod i et mere globalt perspektiv fået en mere indgående behandling, og det er her en central konstatering, at denne byform blev særlig udbredt i de nordiske lande. [Jf. bl.a. R. Jaakson: Second-home domestic tourism, Annals of Tourism and Research, nr. 13, 1986, s. 367-391. Gunther Tress: Development of Second-Home Tourism in Denmark, Scandinavian journal of hospitality and tourism, 2:2, 2002, s. 109-122. Michael Haldrup: Laid-Back Mobilities: Second-Home Holidays in Time and Space, Tourism Geographies, 6:4, 2002, 434-453. Kirkegaard Larsen: Family holiday homescapes, 2012, s. 60-65 of 189-202. Dieter K. Müller: Second Homes in the Nordic Countries: Between Common Heritage and Exclusive Commodity, Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 7:3, 2007, s. 194-198. J.T. Coopock (red): Second homes – curse or blessing, 1977, s., 11, og 35-46.]

² Artiklen er en udløbet af det forfatterens igangværende forskningsprojektet: ”Sommerhusbyen.

Hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstid”. Projektet har til formål at belyse baggrunden for og forløbet af sommerhusbydannelse i hovedstadsmetropolens åbne land i det 20. århundrede, de samfundsmæssige negative sideeffekter, den voldsomme sommerhusbyspredning medførte og de foranstaltninger, myndighederne ud for almenhedens interesser tog i anvendelse for at inddæmme denne udfordring.

³ Bro: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion, 2020, s. 23.

⁴ Bro: Sommerhusbyen, 2020, Del I.

⁵ Bro: Sommerhusbyen, 2020, Del II.

⁶ Digitale byggesager: <https://www.weblager.dk/app>: Gribskov, Halsnæs, Hillerød, Frederiksborg, Furesø, Egdal, Høje Taastrup og Lejre kommuner. Digitale byggesager:

<https://public.filarkiv.dk/217#e=1&p=eyl4Ijp7fSwib2xWaWV3ZXJNb2R1bGUiOnt9fQ==&encodeName=base64https://public.filarkiv.dk/217>: Helsingør Kommune. Digitale byggesager:

<https://public.filarkiv.dk/230#e=1&p=eyJvbFZpZXdlck1vZHVvZSI6e319>: Rudersdal Kommune. Digitale byggesager: <https://byggesagsarkivet.roskilde.dk/#/>: Roskilde Kommune

Digitale byggesager: <https://stevns.dk/borger/bolig-byggeri/digitalt-byggesagsarkiv>: Stevns Kommune

⁷ Bro: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion, 2020, s. 576-578.

⁸ Bro: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion, 2020, s. 685.

⁹ Statistisk Årbog for København, Frederiksberg m.m., 1976, s. 321.

¹⁰ Jf. litteratur som motivationskomplekset omkring sommerhus erhvervelse og - besiddelse: R. Jaakson: Second-home domestic tourism, Annals of Tourism and Research, nr. 13, 1986, s. 367-391. Coopock (red): Second homes – curse or blessing, s. 119-138. Kirkegaard Larsen: Family holiday homescapes, 2012, s. 356. Dieter K. Müller: Second Homes in the Nordic Countries: Between Common Heritage and Exclusive Commodity, Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 7:3, 2007, s. 194. Hjalager: Udviklingsdynamikker i sommerhussektoren, 2009, s. 14-15.

¹¹ Johansen: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, 1985, s. 19-100.

¹² Anvendt materiale, se note 3.

¹³ For de enkelte købere uden kendskab til de lokale forhold ofte med den personlige ubehagelige overraskelse ved at konstatere at den erhvervede sommerhusgrund i vinter- og forårsmånederne blev oversvømmet og dermed var uanvendelig. Det til afsnittet anvendt materiale se note 11.

¹⁴ Anvendt materiale, se note 3.

¹⁵ Anvendt materiale, se note 3.

¹⁶ Anvendt materiale, se note 3.

¹⁷ Anvendt materiale, se note 3.

¹⁸ Anvendt materiale, se note 3 samt: Sommerlandets arkitektur, 2018, s. 216-220 og

<https://www.berlingske.dk/bolig/typehuse-fra-a-til-z> <https://classic.samvirke.dk/node/283548>

<https://classic.samvirke.dk/magasin-artikel/tips-fra-tectum-4>

<https://cvrapi.dk/virksomhed/dk/safari-hus-aps/31304717>

<https://www.hoemhuse.dk/> <https://typehuse.dk/hoem-huse>

<https://vafo.dk/artikel/husene-har-hans-navn>

<http://nytsommerhuse.blogspot.com/>

¹⁹ Anvendt materiale, se note 3.

²⁰ Anvendt materiale, se note 3.

²¹ Anvendt materiale, se note 3.

²² Anvendt materiale, se note 3.

²³ Den sociale forandringer i den sociale sammensætning af sommerhusejerggruppe ved periodens handler med sommerhuse er ikke analyseret, men det antages, at denne fik samme karakter, som ved sammensætningen af førstegangsejere af nye sommerhuse.

²⁴ Johansen: Dansk økonomisk statistik 1914-1980, 1985, s. 88-92 og 97-100. Bro: Metropoludfordringer, 2019, s. 50 og 130-135.

²⁵ Anvendt materiale, se note 3.

²⁶ Anvendt materiale, se note 3 og <https://www.berlingske.dk/bolig/typehuse-fra-a-til-z>

²⁷ Anvendt materiale, se note 3.

²⁸ Anvendt materiale, se note 3.

²⁹ Disse sommerhusbydannelserne i det øvrige Østdanmark uden for hovedstadsmetropolen har ikke været genstand for forskningsbaserede undersøgelser. I litteraturen berøres de glimtvis, men et lille lokalstudie af sommerhusområder på Bogø, mellem Sjælland og Falster, viser at 92 procent af øens førstegangssommerhusejere i efterkrigstiden havde bopæl i hovedstadsmetropolen, og at typesommerhuset her udgjorde 80 procent af det stedlige sommerhusvolumen. Jf. Bro: Bogøs sommerhusområder, 2020.